

**Dr RASIM
HUREM**

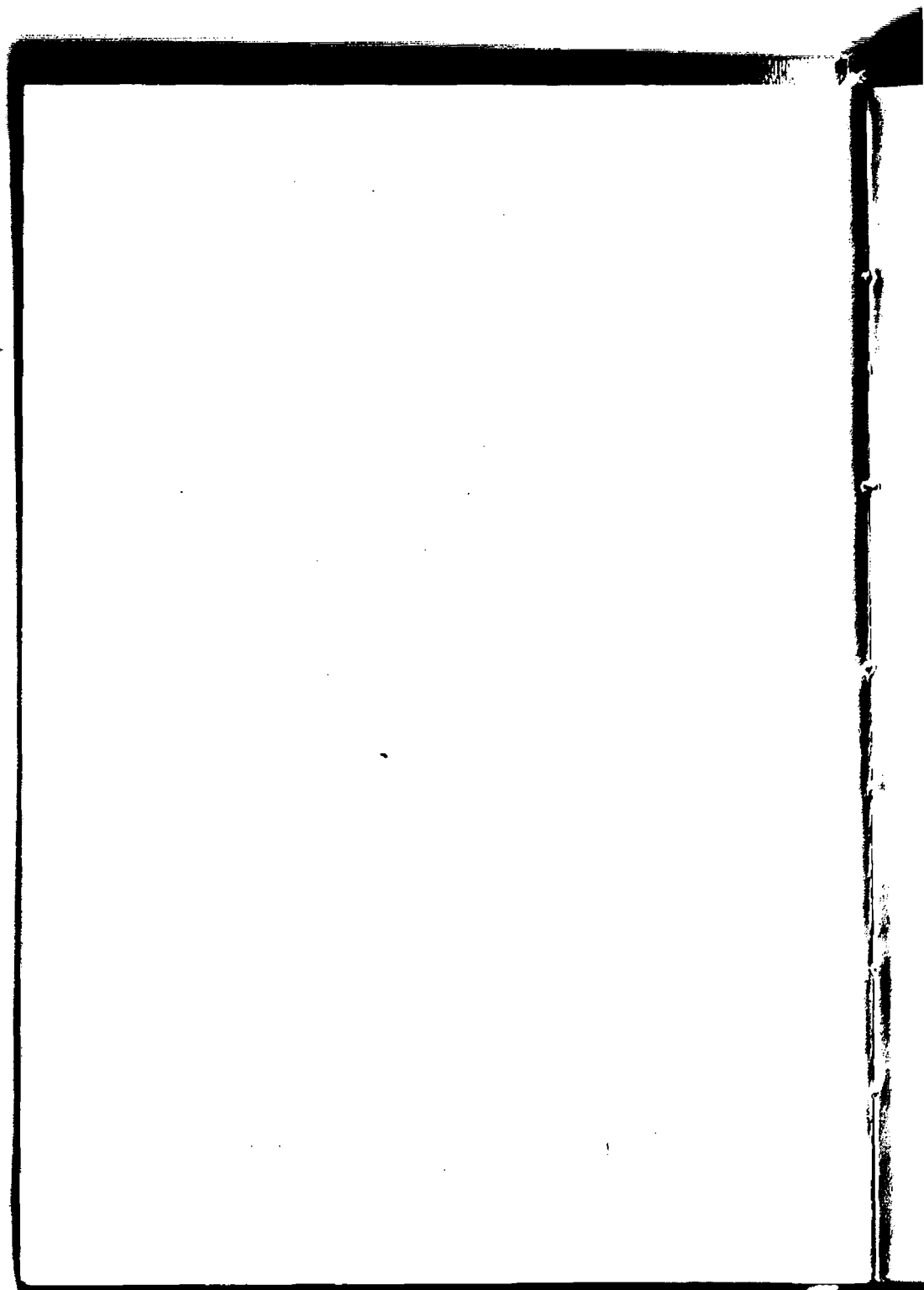
**KRIZA
NOP-a U
BOSNI I
HERCEGOVINI**

**KRAJEM
1941.
I POČETKOM
1942.**

**Dr RASIM
HUREM**

**KRIZA
NOP-a U
BOSNI I
HERCEGOVINI**

**KRAJEM
1941.
I POČETKOM
1942.**

PREDGOVOR

Izučavanje narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini podrazumijeva, između ostalog, ispitivanje krize u koju je pokret zapao krajem 1941. i početkom 1942. godine. Radilo se zapravo o krizi narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji, koja se s obzirom na neke važne okolnosti najreljefnije izrazila na tlu Bosne i Hercegovine. Bez naučne identifikacije te krize, njenog dometa i karaktera, te razjašnjenja njenih uzroka i posljedica nije moguće slijediti puteve daljnjeg razvitka narodnooslobodilačkog pokreta.

Naučna opravdanost potakla me da se prihvatim proučavanja krize narodnooslobodilačkog pokreta. Ovaj fenomen u razvitku NOP-a u Jugoslaviji tretirao sam u njegovoj cjelovitosti, ali sam svoja istraživanja ograničio uglavnom na Bosnu i Hercegovinu.

Moj rad čini doktorsku disertaciju odbranjenu 12. maja 1970. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Članovi Komisije za odbranu: prof. dr Hamdija Kapidžić, prof. dr Ferdo Hauptmann i prof. dr Milorad Ekmečić dali su mi prilikom odbrane sugestije prema kojima sam u radu izvršio neke korekcije i nadopune. Ovom prilikom izražavam im svoju zahvalnost. Posebnu zahvalnost dugujem prof. dru Miloradu Ekmečiću, s kojim sam mogao da vršim razmjenu mišljenja o datom naučnom problemu i koji mi je na taj način pomogao u toku mog rada.

Također zahvaljujem Nedimu Šarcu, profesoru Fakulteta političkih nauka u Sarajevu, koji je sa osobitom pažnjom pročitao rukopis studije i tom prilikom dao korisne napomene.

Institut za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu omogućio mi je kao svom saradniku da nesmetano radim na izradi ove studije. Na puno razumijevanje i podršku naišao sam u svim arhivima u kojima sam istraživao. Zahvaljujem Jovanu Veselinovu, članu Savjeta federacije, koji je svojim kazivanjem olakšao moja istraživanja koja su se odnosila na Srem.

Sarajevo, juna 1972.

Rasim HUREM

UVOD

Ustanak u Jugoslaviji 1941. godine je ubrzo nakon početka dostigao široke razmjere. To naročito vrijedi za Crnu Goru, dijelove Srbije, dijelove Hrvatske i Bosnu i Hercegovinu, odnosno one njene krajeve u kojima pretežno živi srpsko stanovništvo. Razmah i silina ustanka nisu dopuštali da već na samom početku dođu jače do izražaja različita shvatanja o karakteru i ciljevima narodnooslobodilačke borbe. U ustanku su se našli ljudi iz različitih socijalnih sredina i sa različitim političkim opredjeljenjem, ali to nije bitnije uticalo na vođenje borbe protiv okupatora i kvislinga. Isto tako razmah i silina ustanka nisu za izvjesno vrijeme ostavljali mogućnost da dođu do izražaja one građanske političke snage koje su bile protiv vođenja narodnooslobodilačke borbe pod političkim rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije. Vodeće grupacije građanske klase u Jugoslaviji nisu uspjele da u 1941. godini onemoguće pokretanje i razvitak oružane oslobodilačke borbe protivući joj se a priori ili se zalažući za njeno odlaganje do rješenja ratnog konflikta na glavnim, svjetskim frontovima.¹

Međutim, širenje ustanka i činjenica da su u njemu dominirale one društvene i političke snage čiji je cilj bio ne samo nacionalno oslobođenje nego i poboljšanje svog materijalnog i svog društvenog položaja, rušeći tako staru socijalnu strukturu društva, vrlo brzo su doveli do diferencijacije snaga u ustanku, a osim toga i do političke sprege

---

¹ P. Morača, *O nekim osnovnim karakteristikama oslobodilačkog rata i revolucije u 1942. godini, Prvo zasjedanje AVNOJ-a* — Zbornik radova naučnog skupa Bihać, 1966, str. 21.

svih onih koji su se protivili društvenim promjenama u Jugoslaviji. Ova sprega odvijala se u znaku konfrontacije i sukoba sa narodnooslobodilačkim pokretom. Taj sukob, iskrasao oko toga da li treba voditi odlučan rat protiv okupatora i kvislinga ili čekati, u suštini se svodio na pitanje da li treba u okviru narodnooslobodilačkog rata stvarati pretpostavke za društveni preobražaj u Jugoslaviji ili ne, tj. da li treba podržati ili ne revolucionarni proces koji se odvijao u okviru narodnooslobodilačkog rata i bio njegova suština. Ovu spregu pristalica starog poretka politički je definisala jugoslovenska izbjeglička vlada u Londonu svojim stavom da još nije vrijeme da se vodi oružana borba protiv okupatora. Stav vlade sprovodio je četnički pokret D. Mihailovića, ministra ove vlade u zemlji, kao i razne grupe i pojedinci koji su se sa četničkim pokretom vezali na platformi zajedničke borbe protiv narodnooslobodilačkog pokreta.

U nemogućnosti da vlastitim snagama savladaju NOP i tako onemoguće razvitak uslovljen karakterom i suštinom NOR-a, pristalice starog poretka su vrlo brzo počele da se povezuju sa njemačkim i italijanskim okupatorom i da uspostavljaju odnose uzajamne tolerancije, a i saradnje sa kvislinzima. Okupatori su sa svoje strane prihvatili i podržali politiku saradnje vidjevši u tome mogućnost da se u Jugoslaviji izazovu unutrašnji sukobi i onemoguću jedinstvo naroda u narodnooslobodilačkoj borbi.

Snage starog poretka nisu uspjele da političkim sredstvima onemoguće razvitak oružane narodnooslobodilačke borbe. Zato su one ubrzo promijenile taktiku, zauzevši aktivniji odnos prema zbivanjima u zemlji. Time je njihov sukob sa narodnooslobodilačkim pokretom dobio oružanu dimenziju. Do oružanog sukoba došlo je najprije u Srbiji. D. Mihailović, sa kojim je rukovodstvo NOP-a uspjele da u prvim mjesecima ustanka ostvari izvjesnu saradnju, koja je, iako zasnovana na krhkim temeljima, dala izvjesne rezultate, ubrzo je prestao da makar i u ograničenom obimu sarađuje sa srpskim partizanima u borbi protiv okupatora i, kao što je poznato, sa svojim vojnim četnicima izvršio početkom novembra 1941. godine oružani napad na partizane kod Užica, Ivanjice i Čačka. Tom prilikom četnici D.

Mihailovića doživjeli su neuspjeh. Od ozbiljnijeg poraza spasio ih je obzir koji je rukovodstvo NOP-a imalo prema silama antihitlerovske koalicije, naročito prema SSSR-u i intervencija njemačke okupacione vojske (drugi dio tzv. prve neprijateljske ofanzive, otpočeo 25. novembra 1941. god.) koja je partizanskom pokretu u zapadnoj Srbiji stvorila prilične teškoće, a rukovodstvo NOP-a, koje se dotad nalazilo u Srbiji, prisilila da iz Srbije ode u Sandžak a odatle u istočnu Bosnu.

Sukob se u toku decembra 1941. i prvih mjeseci 1942. god. prenio na ostala područja ustanka u kojima žive Srbi i Crnogorci, na prvom mjestu u istočnu i centralnu Bosnu, istočnu Hercegovinu i Crnu Goru. Kao i u Srbiji, četnici u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori prihvatili su saradnju sa okupatorom i vremenom legalizovali svoje učešće u sistemu okupacije. Dotadanja saradnja četnika i partizana pretvorila se u njihovo međusobno neprijateljstvo, što je odredilo čistiju idejnu i političku orijentaciju NOP-a pod isključivim vođstvom KPJ.

Držeći se devize da treba tući ne samo okupatore nego i sve one koji im iz bilo kojih razloga i na bilo koji način pomažu, snage NOP-a došle su u otvoren sukob sa četnicima D. Mihailovića kao i sa svima onima koji su bili na liniji četničkog pokreta. U političkom smislu taj sukob je značio punu konfrontaciju KPJ, s jedne, i građanskih političkih snaga u zemlji i inostranstvu, s druge strane, izuzimajući, razumije se, pojedine građanske političare koji su pristupali NOP-u. Našavši se u sukobu sa buržoaskim taborom, Komunistička partija je počela da naglašava narodnodemokratski karakter NOP-a i da ide putem mogućnosti da tukući okupatore i kolaboracioniste svih vrsta tuče protivnike u borbi za vlast. Poput buržoazije, koja je borbu protiv okupatora shvatala kao proces koji će joj vratiti u aprilskom ratu izgubljenu vlast i sačuvati njene klasne pozicije, KPJ je počela da u narodnooslobodilačku borbu unosi elemente klasnog rata. Spolja, to se manifestovalo i u vidu ekstremnih pojava »lijevog skretanja«, »crvenog terora« i sl.

Kristalizacija ideja i ciljeva ustanka, odnosno polarizacija i sukob društvenih i političkih snaga u pitanju za ili protiv NOR-a pod političkim vođstvom KPJ, doveli su kra-

jem 1941. i početkom 1942. god. do pojave krize NOP-a. Kao faktor krize djelovale su i neke mjere okupatorâ i kvislinških režima, uperene protiv oslobodilačkog pokreta, koje su koincidirale ili se nadovezivale na proces dozrijevanja uslova za izbijanje krize u samom pokretu. Kriza je imala šire razmjere, ali je s obzirom na neke važne okolnosti (specifične društvene i političke prilike u Bosni i Hercegovini 1941. god. i, s tim u vezi, neke karakteristike ustanka u ovoj zemlji, zatim činjenica da su se u Bosni i Hercegovini u vrijeme izbijanja krize nalazila najsnažnija žarišta ustanka a i političko i vojno rukovodstvo NOP-a, da je Bosna i Hercegovina postajala u to vrijeme centralni poligon oslobodilačkog rata) svoj najpotpuniji izraz dobila na tlu Bosne i Hercegovine.

*

Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija u Jugoslaviji nisu se razvijali pravolinijski. Priroda revolucije, pogotovo u uslovima kakvi su vladali u ekonomski zaostaloj, mnogonacionalnoj i, uz to, okupiranoj i podijeljenoj Jugoslaviji, ispoljila je svojstvo da se kreće po cik-cak liniji. Nacionalnooslobodilačke i revolucionarne snage na putu svog konstantnog uspona činile su povremene uzmake. Puna naučna identifikacija i ocjena rata i revolucije 1941-1945. zahtijeva da se ispituju i objasne uzroci i karakter takvih uzmake. Posmatrano sa tog stanovišta, naučno ispitivanje pojave krize u razvitku NOP-a, dobiva svoje puno opravdanje. Posebno treba naglasiti da je pojava krize NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i u prvim mjesecima 1942. god. uzdrmla pozicije pokreta u većem dijelu Bosne i Hercegovine i da je njegov daljnji razvitak, sve do ljeta, odnosno jeseni 1943. godine, tekao u znaku savladavanja posljedica krize. Praćenje tokova u razvitku oslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini u tom periodu nije moguće ako se prije toga ne objasni fenomen krize.

Za proteklih dvadesetak godina historiografija NOR-a je rekonstruisala i objasnila osnovni tok razvitka rata i revolucije pa je danas moguće pristupiti ispitivanju posebnih, specifičnih problema i pojava vezanih za tok i pobjedu re-

volucije. S druge strane, istoriografija NOR-a je prevazišla nivo i vrijeme kada je, respektujući razloge društvene i političke prirode, pisala o NOR-u i revoluciji isključivo kao o epopeji. Danas ona kompletnije sagledava i kritičnije tretira procese i pojave koji su se u našoj zemlji odvijali, odnosno događali u burnim godinama oslobodilačkog rata a koji su činili suštinu revolucije. Može se reći da je istoriografija NOR-a zahvaljujući društvenom i svom vlastitom razvitku danas u mogućnosti da ponire u one aspekte NOR-a i revolucije koji su dosad ostajali van njenih ozbiljnijih zahvata i na koje je ona uglavnom samo stidljivo ukazivala.

U pokušaju da se pojava krize NOP-a u Bosni i Hercegovini naučno ispita i objasni, treba poći od toga da se, u stvari, radi o fenomenu u razvitku jugoslavenskog narodno-oslobodilačkog pokreta. Stoga se kod razmatranja ovog problema mora voditi računa o sličnim ili identičnim pojavama u još nekim jugoslovenskim zemljama, a još više o činjenici da sve te pojave rezultiraju iz uslova razvitka jedinstvenog oslobodilačkog pokreta naroda Jugoslavije i da su sve one vezane za jedinstveni proces narastanja i sazrijevanja revolucije.

*

Naučna literatura o problemu krize NOP-a 1941. i u prvim mjesecima 1942. godine veoma je oskudna. Gotovo bi se moglo reći da takva literatura i ne postoji. Pojavom krize, gledano u jugoslavenskim razmjerama, nije se još niko posebno pozabavio. Stoga se o toj pojavi zna samo onoliko koliko su o tome rekli neki od autora koji su se najopštnije bavili narodnooslobodilačkim pokretom u navedenom periodu.

Autori djela: *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945*, knjiga prva, Beograd 1957, pokazali su da je ustanak jenjavao pod pritiskom vojnih ofanziva okupatora i kvislinga.² Baveći se uglavnom samo vojnim aspektom NOR-a ovi autori nisu ulazili u analizu i nekih drugih važnih fak-

² Vidi *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945*, knj. prvu, Beograd 1957 (nadalje: *Oslobodilački rat... I*), str. 121, 127, 128, 131, 210—211, 213—216.

tora — materijalnih, političkih, psiholoških i dr. — koji su izazivali oscilacije u intenzitetu narodnooslobodilačke borbe u pojedinim krajevima zemlje, već su te oscilacije dovodili isključivo u vezu sa vojnom moći okupatora i kvislinga i sa ulogom četnika D. Mihailovića u suzbijanju oslobodilačkog pokreta. I pored toga ovo djelo može korisno da posluži u proučavanju krize NOP-a, naročito u određivanju opštih ratnih uslova u kojima je do te krize došlo.

U djelu: *Prelomna godina narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1957, Pero Morača je dao opšti presjek razvitka NOP-a krajem 1941. i u prvoj polovini 1942. godine.³ Analizirajući ustanak i njegov uticaj na promjenu odnosa u Jugoslaviji P. Morača je, u stvari, naznačio politički okvir krize, koji je do izvjesne mjere određivao njene dimenzije. Prema P. Morači okupatorske ofanzive bile su osnovni faktor jačanja i političkog uticaja snaga kontrarevolucije, a gubitak slobodne teritorije i vojnički neuspjesi ustanika, represalije nad narodom i akcija četnika bili su osnovni faktori pojava demoralizacije, kolebanja i osipanja dijela ustanika u zapadnoj Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i Lici. Pri tom P. Morača naglašava da su četnici bili ti koji su za račun snaga kontrarevolucije u najvećem stepenu djelovali demoralizatorski na ustanike. Inače, P. Morača misli da su pojave pasiviziranja i kolebanja bile osnovna karakteristika razvitka u uslovima kada su okupatori, kvislinzi i pristalice jugoslavenske vlade u Londonu preduzeli sinhronizovane mjere sračunate na razbijanje ustanka.

P. Morača je utvrdio da je aktivnost sračunata na razbijanje ustanka naišla na najpovoljnije tlo tamo gdje su u toku ustanka isticane u prvi plan revolucionarne parole, kao što su »sovjetizacija«, »kolektivizacija«, »prelazak u drugu etapu« itd. i gdje je politička borba protiv onih koji su se suprotstavljali ustanku u znatnoj mjeri poprimila nepolitičke oblike (Crna Gora, istočna Hercegovina).

Značajna je konstatacija P. Morače da su »reakcionarne snage« u uslovima kada je revolucionarna orijentacija u ustanku pretpostavljana oslobodilačkoj u stvari imale da

---

³ P. Morača, *Prelomna godina narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1957, str. 3—89.

prihvate nametnutu borbu, koja je nosila obilježje građanskog rata, tj. borbu kakvu su i same željele.

Moračina analiza evolucije političke platforme NOP-a i osnovnih političkih mjera rukovodstva NOP-a u razdoblju od decembra 1941. do proljeća 1942. god. (str. 49—89) je nepotpuna i predstavlja slabije stranice njegovog presjeka.

Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, Beograd 1963, takođe se dotiče krize. Sam po sebi *Pregled* nije mogao da dublje ulazi u bilo koje pitanje iz istorije NOP-a i socijalističke revolucije, pa ni u problem krize. *Pregled* sadrži samo osnovne konstatacije o tome da se u periodu kada se prozapadno orijentisana jugoslovenska buržoazija aktivno suprotstavila vođenju narodnooslobodilačke borbe protiv okupatora, pojavila u nekim pokrajinama i oblastima opasnost od »levog skretanja« i isticanja u prvi plan borbe protiv domaće buržoazije. Takođe *Pregled* sadrži konstataciju da su se pojavila shvatanja po kojima je revolucija krajem 1941. god. ulazila »u drugu etapu«, te da su takva shvatanja imala u nekim krajevima Jugoslavije negativne posljedice po razvitak ustanka zato što su u praksi vodila sužavanju političke osnovice narodnooslobodilačke borbe. Ne analizirajući ovu »opasnost« i ova »shvatanja«, njihove korijene i njihove »negativne posledice« za razvitak NOP-a, *Pregled* konstatuje da su navedena shvatanja bila ubrzo likvidirana.⁴

Pregled se sasvim kratko, tako reći usput bavi pitanjem borbenog raspoloženja naroda, odnosno »kolebanja u delu naroda«, dovodeći to u vezu sa zamorom koji se ispoljio poslije višemjesečnog trajanja ustanka u teškim uslovima (oskudica u hrani, odjeći i opremi, hladnoća, ofanzive okupatora i njegovih saradnika) i spoznajom da će rat dugo trajati, tj. da neće tako brzo doći do sloma sila Osovine kao što se očekivalo. U tom kontekstu je i konstatacija da su naponi jugoslovenske vlade u Londonu i njenih sljedbenika u zemlji da se narodnooslobodilačka borba odgodi »za povoljniji momenat« bili posebna opasnost za NOP i da su u nekim oblastima (zapadna Srbija, Šumadija, Crna Gora,

---

Pregled istorije SKJ sadrži osnovano mišljenje da je 1963. izd. latinicom, str. 349—350.

Hercegovina, istočna i srednja Bosna) izazvali ozbiljnu osjeku ustanka. Po *Pregledu*, do pojave kolebanja u partizanskim jedinicama i u narodu u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori, kao i nešto ranije u Srbiji, došlo je i pod uticajem okupatorskih ofanziva u toku kojih je dolazilo do gubitka oslobođenih teritorija, do represalija okupatora nad narodom i do pojačane četničke akcije.⁵

Pregled istorije SKJ sadrži osnovano mišljenje da je KPJ odlučno nastojala da onemogući izbjegličku vladu i njene pristalice u zemlji da narodnooslobodilačku borbu »svedu na građanski rat, na unutrašnje klasne, nacionalne i verske sukobe«⁶ — mišljenje kome treba dodati to da se i KPJ u jednoj fazi NOR-a, krajem 1941. i prvih mjeseci 1942. god., konkretnije bavila klasnom sadržinom narodnooslobodilačke borbe.

Postoji sličnost ili gotovo identičnost u tumačenju pojava kolebanja, demoralizacije i osipanja dijela ustanika u djelu P. Morača i u *Pregledu istorije SKJ*. To proizilazi otuda što je P. Morača i autor *Pregleda*, odnosno njegove VI glave, koja se odnosi na djelovanje KPJ u periodu april 1941 — maj 1945. Ipak, treba reći da je P. Morača dublje ponirao i naučnije objašnjavao sve pojave u vezi sa krizom NOP-a u svojoj sedam godina ranije publikovanoj *Prelomnoj godini* nego u *Pregledu*. Tu činjenicu treba svakako objašnjavati karakterom i osnovnom namjenom *Pregleda istorije SKJ*.

Nešto više zna se o pojavi i karakteru krize NOP-a u Crnoj Gori. Đ. Vujović, koji je o tome pisao,⁷ nalazi da je sigurno da su tzv. lijeve greške išle na ruku okupatoru i kvislinzima u njihovoj politici izazivanja građanskog rata, do koga bi, po Đ. Vujoviću, došlo i da nije bilo nikakvih grešaka. Po mišljenju Đ. Vujovića, »objektivne okolnosti«, počev od onih spoljnopolitičkih (stanje na glavnim frontovima, politika Velike Britanije, stav Kominterne i dr.) pa do unutrašnjih (okupator, glad i dr.), odlučujuće su uticale

⁵ Isto, str. 356, 360—361.

⁶ Isto, str. 362.

⁷ Đ. Vujović, *O lijevim greškama KPJ u Crnoj Gori u prvoj godini narodnooslobodilačkog rata*, Istorijski zapisi 1/1967.

na razvoj vojnih i političkih prilika u Crnoj Gori u vrijeme ustanka. U potvrdu ovog mišljenja Đ. Vujović navodi da kasnije, kada su se spoljnopoličke prilike izmijenile u korist narodnooslobodilačke borbe i kada su bile ublažene elementarne teškoće sa kojima su se ustanici susretali (glad i dr.), lijeve greške, odnosno njihove posljedice nisu predstavljale nikakvu smetnju da narodnooslobodilački pokret u Crnoj Gori ponovo doživi svoj uspon.⁸

Đ. Vujović je uspješno analizirao pojavu i tok lijevih zastranjivanja KPJ u Crnoj Gori. Međutim, on u svom zaključku nije pokazao da u cijelosti sagledava problem krize i njenih uzroka. Naime, Đ. Vujović previđa da su tzv. lijeve greške ne samo išle na ruku okupatoru i kvislinzima u njihovoj politici izazivanja građanskog rata, nego da je i shvaćanje o »drugoj etapi« i likvidacija pete kolone, onako kako je vršena, takođe značila izazivanje građanskog rata, što znači da su u pravcu izazivanja krize djelovale ne samo tzv. objektivne nego isto tako i tzv. subjektivne okolnosti.

Zaključak da su pojavu krize izazvale i tzv. subjektivne okolnosti obavezivao bi autora na identifikaciju subjekta koji je stvarao te okolnosti, a upravo to je za Đ. Vujovića, izgleda, predstavljalo teškoću. Ne mogavši, logično, da u potpunosti prenebregne ovo pitanje, Đ. Vujović je napravio aluziju na pismo Centralnog komiteta KPJ Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak od 22. decembra 1941. god., ali je, u stvari, sve objasnio zastranjivanjem i neuravnoteženom politikom M. Đilasa, koji je kao delegat CK KPJ, po mišljenju Đ. Vujovića, iz nekih posebnih razloga Centralnom komitetu KPJ krivo predstavljao stanje u Crnoj Gori. Zbog toga su, po Đ. Vujoviću, i ocjene o uticaju lijevih grešaka na konkretan razvoj vojnih i političkih prilika u Crnoj Gori, koje je CK KPJ dao u aprilu 1942. god., neadekvatne. Iz tog razloga Đ. Vujović posvećuje posebno poglavlje Đilasovim izvještajima kao istorijskom izvoru za proučavanje prilika u Crnoj Gori u prvim mjesecima 1942. god. U osnovi, stiče se utisak da je kod Đ. Vujovića prisutna težnja da rukovodstvo NOP-a u Crnoj Gori oslobodi od-

⁸ Isto, str. 111.

govornosti za prilike i politiku koja je u Crnoj Gori vođena u prvim mjesecima 1942. god.

Stojeći na stanovištu da tzv. lijeve greške uglavnom nisu imale uticaja na razvitak vojnih i političkih prilika u Crnoj Gori, Đ. Vujović se u svom radu nije pozabavio pitanjem da li je, i u kojoj mjeri, činjenica da je rukovodstvo NOP-a kasnije preispitalo svoju politiku iz kraja 1941. i prvih mjeseci 1942. god. djelovala u pravcu ponovnog uspona NOP-a u Crnoj Gori.

Korisne podatke o karakteru i posljedicama krize NOP-a u Crnoj Gori nalazimo u djelu Batrića Jovanovića: *Crna Gora u NOR i socijalističkoj revoluciji*, knjiga prva, Beograd 1960.

U naučnoj literaturi još nije rasvijetljeno pitanje kako se NOP u Srbiji razvijao od kraja novembra 1941. pa nadalje. Za sada se zna samo toliko da je NOP u Srbiji poslije potiskivanja glavnine partizanskih snaga iz zapadne Srbije, Šumadije i Pomoravlja od strane njemačke i Nedićeve vojske i žandarmerije i uz pomoć četnika, krajem novembra 1941, zapao u ogromne teškoće. J. Marjanović je u svom izvanrednom djelu o ustanku i narodnooslobodilačkom pokretu u Srbiji 1941. potvrdio ispravnost zaključka da je njemačka ofanziva u novembru 1941. prekinula razvitak ustanka u Srbiji i da je poslije toga nastala »privremena oseka ustanka«,⁹ ali je dodao da se taj zaključak, odnosno ta teza može prihvatiti u odnosu na zapadnu Srbiju i Šumadiju, ali ne i na Srbiju u cjelini.¹⁰ J. Marjanović navodi da je borbeno raspoloženje stanovništva u zapadnoj Srbiji i Šumadiji opalo pod djejtvom pritiska okupatora i terora kvislinških i četničkih jedinica, vršenog u okviru njihove akcije protiv ko-

---

⁹ Ovaj zaključak sadržan je u djelu: *Oslobodilački rat... I*, str. 121.

¹⁰ J. Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941.*, Beograd 1963, str. 394. — U daljnjem razmatranju ovog pitanja J. Marjanović je na posredan način dopustio mogućnost da se takav zaključak može odnositi i na istočnu Srbiju i Pomoravlje. On kaže: »Dok su se opisani događaji odigrali u zapadnoj i istočnoj Srbiji, u Šumadiji i Pomoravlju, narodnooslobodilački pokret je u južnoj Srbiji novembra i decembra 1941. razvio borbu protiv okupatora do velikih razmera« (str. 399).

munista kao organizatora ustanka.¹¹ S tim u vezi treba dodati da se na osnovu nekih podataka koje J. Marjanović navodi i dokumenata koje on komentariše,¹² kao i na osnovu nekih drugih izvora da se u Srbiji u to vrijeme radilo ne samo o opadanju borbenog raspoloženja pod djejtstvom pritiska, nego i o izmijenjenom odnosu političkih snaga na štetu NOP-a.

U navedenom radu, kao i u još nekim svojim radovima,¹³ J. Marjanović je dao iscrpnu analizu odnosa između NOP-a i četničkog pokreta D. Mihailovića u Srbiji 1941. god., a takođe i analizu cjelokupne politike D. Mihailovića u periodu do kraja novembra 1941. god., kada je donešena odluka da se četnički odredi priključe nedićevskim jedinicama i legalizuju u borbi protiv partizanskih odreda. Time je J. Marjanović učinio prvi korak u pravcu naučnog objašnjenja »privremene oseke ustanka« u Srbiji, odnosno nekim dijelovima Srbije, do koje je došlo krajem 1941. godine. Kompletna naučna analiza te pojave — uzroci oseke ustanka, vrijeme njenog trajanja, uticaj koji je oseka ustanka imala na daljni razvitak NOP-a u Srbiji i izvan Srbije itd. — ostaje kao zadatak jugoslavenske istoriografije. Nedostatak takve analize otežava naučno ispitivanje pojave krize NOP-a u Bosni i Hercegovini, specijalno u istočnoj Bosni, gdje su društvene i političke prilike u toku ustanka, kao i ranije, bile pod snažnim uticajem zbivanja u susjednoj Srbiji.

O krizi NOP-a u Bosni i Hercegovini u naučnoj literaturi nije do sada posebno pisano. Međutim, više djela, zatim članaka i manjih rasprava o ustanku i NOP-u, o političkoj ulozi KPJ u ratu 1941—1945, o mjerama okupatora i njihovih saradnika protiv ustanka itd., sadrže podatke, zapazanja, analize i zaključke značajne za proučavanje krize NOP-a. Spisak takvih djela, članaka i rasprava, korištenih i navođenih u ovom radu, dat je na kraju rada. O nekim od tih djela, članaka i rasprava date su u tekstu kraće kritičke napomene.

¹¹ Isto, str. 393.

¹² Vidi isto, str. 396—399.

¹³ Vidi npr. J. Marjanović, *Prilozi istoriji sukoba NOP i četnika Draže Mihailovića u Srbiji 1941*, Istorija XX veka — Zbornik radova, I.

Za izučavanje krize NOP-a u Bosni i Hercegovini značajna su i djela memoarske literature, kao i neki publicistički radovi. Nastala iz pera učesnika i rukovodilaca narodnooslobodilačke borbe, ova djela sadrže brojne podatke, svjedočenja i zapažanja koja se ne mogu naći u arhivskoj građi a bez kojih je teško razumjeti kretanje u ustanku i sve one činioce koji su vodili njegovoj krizi. Ovdje se prije svega misli na brojna zapažanja autora o društvenim i psihološkim karakteristikama kraja, koje su ustanici snažno ispoljavali i koje su, isto kao i razlozi materijalne, idejne i političke prirode, djelovale kao faktor nastajanja i određivanja suštine krize NOP-a. Najvažnije djelo ove vrste jesu *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, autora Rodoljuba Čolakovića. Kao član Pokrajinskog komiteta KPJ i Glavnog štaba NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu, R. Čolaković je, počev od oktobra 1941. god., lično učestvovao u donošenju mnogih važnih odluka koje su se ticale NOP-a u Bosni i Hercegovini, napose u istočnoj Bosni. On je dobro poznao sve istočnobosanske partizanske i četničke odrede, kontaktirao sa partizanskim i četničkim starješinama, razgovarao sa boricima i seljacima. Zahvaljujući tome, kao i svom izvanrednom smislu za slikanje ljudi i događaja, R. Čolaković je u svom djelu dao nada sve interesantnu atmosferu ustanka, a i objašnjenje mnogih događaja i zbivanja u ustanku u Bosni i Hercegovini.

Djela ove vrste, koja su u radu neposredno korištena i navođena, takođe su sadržana u priloženom popisu literature.

Postojeća literatura, podrazumijevajući tu i političku publicistiku i djela memoarske literature, uglavnom samo naznačava problem krize NOP-a u Bosni i Hercegovini. S obzirom na to, rješenje ovog problema nužno se mora temeljiti na proučavanju istorijskih izvora. U tom pogledu prvorazredan značaj ima arhivska građa koja je nastala u organizacijama i ustanovama (političkim, vojnim i drugim) narodnooslobodilačkog pokreta. Naročito su interesantne dvije kategorije dokumenata. Prvu sačinjavaju informativno-direktivna pisma Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije upućena u periodu decembar 1941 — februar 1942. god. rukovodstvima NOP-a u pojedi-

nim jugoslavenskim zemljama. Ta pisma sadrže važne činjenice o unutrašnjopolitičkom razvitku u Jugoslaviji u toku i pod djejtvom ustanka 1941, a što je još važnije, ona sadrže ocjene tog razvitka i političku liniju rukovodstva NOP-a koja se bazirala na tim ocjenama. Drugu kategoriju dokumenata čine pisma, mahom izvještaji, partijskih rukovodstava i partizanskih štabova u Bosni i Hercegovini, kao i pojedinih partijskih funkcionera na radu u Bosni i Hercegovini, koja govore o toku ustanka i konkretnim političkim zbivanjima na terenu u toku 1941—1942. godine.

Arhivska građa NOP provenijencije u većini je neobjavljena i nalazi se u raznim jugoslavenskim arhivima, pretežno u Arhivu Vojnoistorijskog instituta i Arhivu Instituta za izučavanje radničkog pokreta u Beogradu. Dio građe je objavljen, i to uglavnom u dvjema zbirkama: *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* i *Arhiv Saveza komunista Bosne i Hercegovine*. Treba napomenuti da jedan broj ovih dokumenata nije objavljen u cijelosti nego u izvodima. Mahom su to dokumenti u kojima se raspravljaju neka politička pitanja ili se govori o mjerama protiv političkih protivnika.

Razumije se, arhivalije oslobodilačkog pokreta usljed partizanskog načina ratovanja nisu u cijelosti sačuvane. Osim toga, mnoge važne odluke donošene su bez službenih zabilježaka o tome. Te odluke, zatim odgovarajuća uputstva i naredbe često su saopštavane usmeno, u neposrednom kontaktu. Stoga arhive oslobodilačkog pokreta ne mogu da odgovore na sva važna pitanja koja se nužno nameću kod proučavanja krize. Naročito velike teškoće pojavljuju se u izražavanju obima i posljedica tzv. lijevog skretanja. O tome u dokumentima ima veoma malo podataka, a i ukoliko ih ima, ti podaci su mahom nepotpuni. Tako, npr., u dokumentima se po pravilu ne navode imena, nego samo broj lica koja su došla pod udar akcije »čišćenja«, pa se na osnovu takvih dokumenata često ne može utvrditi socijalna i politička pripadnost onih protiv kojih su takve akcije bile uperene. Takođe ti dokumenti ne sadrže obrazloženja krivice pojedinaca prema NOP-u, već se obično kaže da je neko petokolonaš, špijun, ili da kao pripadnik NOP-a nije izvršio određene zadatke.

Stoga je bilo nužno da se podaci o ovom i drugim pitanjima potraže u memoarskoj građi. Na prvom mjestu trebalo je rekonstruisati Pokrajinsko partijsko savjetovanje održano u selu Ivančići kod Sarajeva, 7. januara 1942. god. Ovo je savjetovanje, i pored njegovog prvorazrednog značaja za istoriju NOP-a u Bosni i Hercegovini, naročito sa stanovišta određivanja politike prema četnicima i akcentovanja lijeve orijentacije u pokretu, naučna literatura, kao i publicistika, do sada po pravilu zaobilazila. Rekonstrukcija ovog savjetovanja i njegovih zaključaka izvršena je najviše na osnovu usmenih kazivanja učesnika, koja je prikupila odgovarajuća služba Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu. Zbirka sjećanja na ovo savjetovanje nalazi se u dokumentaciji Instituta, a neka od tih sjećanja objavljena su u *Prilozima* Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajeva br. 4, za 1968. god.

Brojna sjećanja učesnika u NOP-u bila su korisna i prilikom rekonstrukcije i objašnjavanja čitavog niza drugih događaja i, uopšte, tokova razvitka ustanka u pojedinim krajevima Bosne i Hercegovine. Važnije zbirke ovih sjećanja su: *Četrdeset godina — zbornik sjećanja aktivista jugoslavenskog revolucionarnog radničkog pokreta*, Beograd 1961, i *Hercegovina u NOB*, Beograd 1961. U pripremi za objavljivanje su još dvije edicije koje sadrže sjećanja i to: 1942. u sjećanjima učesnika NOR-a i Istočna Bosna u NOB-u.

Treba reći da ni memoarska građa ne čini istraživača bezbrižnim. Sudionici u događajima iz 1941—1942. god., kada danas o njima govore, daju različitu, ponekad dijagonalno suprotnu verziju jednog istog događaja. Najčešće je to zbog različitih sposobnosti memorisanja, a ponekad i zbog različitih pozicija u političkoj strukturi, ili izvan nje, onih koji iznose svoje sjećanje. Posebno treba naglasiti da preživjeli učesnici nerado govore o pojavama tzv. lijevog skretanja i to zbog relativne političke aktuelnosti tih pojava. Pogotovo je to slučaj ako izjave treba publikovati ili se na njih javno pozvati. Karakteristično je npr. da knjiga sjećanja: *Hercegovina u NOB*, navodi na zaključak da je brzi poraz ustanka u istočnoj Hercegovini u maju-junu 1942. god. rezultat isključivo velike vojničke snage Italijana i četnika i žestine njihove ofanzive protiv snaga NOP-a. Takav

zaključak, razumije se, ne bi mogao da izdrži naučnu kritiku. Uopšte govoreći, zasad je veoma teško, gotovo nemoguće registrovati i rekonstruisati sve forme ispoljavanja lijevog skretanja, naročito u istočnoj Hercegovini, gdje je ovo skretanje jače došlo do izražaja. Još teže je predstaviti atmosferu nepovjerenja, koja je tu i tamo vladala među ljudima u Pokretu opterećenim strahom da će možda i sami biti žrtve kursa likvidacije neprijatelja NOP-a.

Za rekonstrukciju i analizu krize NOP-a korištene su raspoložive četničke, zatim njemačke, italijanske i NDH arhivalije. Četnička dokumentacija sadrži dosta podataka o politici i mjerama četničkog vođstva da pridobije narod i ustanike i da onemogući NOP. Zahvaljujući tim i nekim drugim podacima moguće je pratiti proces raslojavanja snaga u ustanku sve do konačnog napuštanja oslobodilačke borbe od strane četnika i njihovog uklapanja u sistem okupacije. Dio četničke arhive koji se odnosi na obavještajnu djelatnost četničkih organizacija i komandi nije mi, na žalost, bio dostupan.

Njemačka, italijanska i građa NDH korištena je najviše kod proučavanja vojnih i političkih mjera okupacionih sila i ustaške vlade, preduzetih sa ciljem da se uguši ustanak i onemogući NOP. Istraživane su raspoložive arhive onih ustanova okupacionih sila i ustaške države koje su imale najviše udjela u planiranju i izvršenju gore rečenih mjera (Ministarstvo spoljnih poslova Trećeg Rajha, Njemačko poslanstvo Zagreb, Komanda Jugoistoka, Njemački general u Zagrebu, Komandujući general i zapovjednik Srbije, Štab Druge italijanske armije, Glavni stan poglavnika NDH i dr.). S obzirom na ulogu organa Trećeg Rajha u okupaciji Bosne i Hercegovine i u određivanju politike NDH svakako je najznačajnija njemačka dokumentacija. Sem toga, njemačka dokumentacija je u većoj mjeri dostupna istraživaču. U Jugoslaviji se nalaze u ratu zaplijenjene njemačke arhive, a dijelom je bilo moguće, posredstvom filma, koristiti se i njemačkom arhivom koja se nalazi u posjedu drugih zemalja. Naprotiv, raspoloživa italijanska dokumentacija je veoma oskudna. Ona se, u stvari, svodi samo na arhivalije nastale u korespondenciji okupacionih i drugih organa Kraljevine Italije sa njemačkim partnerom, organima ustaške

države i četnicima. Te arhivalije su jednim svojim dijelom dostupne preko raspoloživih arhivskih fondova Trećeg Rajha i NDH. Inače, italijanski arhivski fondovi iz drugog svjetskog rata još nisu dostupni istraživačima.

Korištena arhivska građa njemačke, italijanske, NDH i četničke provenijencije je u većini neobjavljena. Ova građa se nalazi u Arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, a samo malim dijelom u Arhivu Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu.

Općenito se može reći da relativno siromaštvo i stepen središtenosti odgovarajućih arhivskih fondova znatno otežavaju proučavanje krize NOP-a. Tome doprinosi i činjenica da su praktično nedostupne arhivalije koje se još uvijek čuvaju u saveznom i republičkim sekretarijatima za unutrašnje poslove, a koje sigurno sadrže mnoge značajne podatke o zbivanjima u prvim ustaničkim godinama.

Štampa i ostali propagandni materijal koji je nastao u toku NOR-a (leci i proglasi) korišten je u manjoj mjeri, kao dopuna arhivskom materijalu.

I

NEKE KARAKTERISTIKE USTANKA U BOSNI I HERCEGOVINI 1941. GODINE

Ustanak u Bosni i Hercegovini 1941. god. bio je dio ustanka naroda Jugoslavije i kao takav nosio u sebi sve njegove osnovne karakteristike. Ali je ustanak u Bosni i Hercegovini imao i neke specifičnosti, koje su nastale kao rezultat niza faktora, među kojima su osobito značajni: nacionalna šarolikost bosansko-hercegovačkog stanovništva, političko nasljeđe Bosne i Hercegovine, uključivanje Bosne i Hercegovine u okvir NDH i politika ustaškog režima, te podjela Bosne i Hercegovine na okupacione zone (njemačku i italijansku). Osim toga, ovi, a i drugi faktori usloveli su to da dinamika razvoja ustanka i politička kretanja u njemu nisu bili istovjetni u svim krajevima Bosne i Hercegovine. Naučni prilaz pitanju krize NOP-a u Bosni i Hercegovini nalaže da se uzmu u obzir specifičnosti ustanka u Bosni i Hercegovini, kao i pojavne razlike u njemu vezane za pojedine krajeve Bosne i Hercegovine.

OSNOVNA OBILJEŽJA USTANKA

Ustanak 1941. god. otpočeo je najprije u istočnoj Hercegovini,¹ prije nego što je KPJ pozvala narode Jugoslavije

¹ Geografski pojmovi: istočna Hercegovina, Bosanska krajina, centralna Bosna i istočna Bosna upotrebljavaju se u ovom radu u njihovom operativno-političkom značenju u toku rata 1941—1945. U tom značenju istočna Hercegovina prostire se od hercegovačko-crnogorske granice na istoku do r. Neretve na zapadu; Bosanska krajina podrazumijeva Bosansku krajinu i zapadnu Bosnu na istok do r. Vrbasa; centralna Bosna zauzima prostor između r. Vrbasa na zapadu i linije Ivan-sedlo—Fojnica—Busovača—Lašva, zatim r. Bosnom do ušća u Savu, isključivo mjesta koja leže na r. Bosni, na istoku (centralna Bosna u ovom smislu bila je sastavni dio operativnog područja na kome je djelovao Operativni štab NOP odreda, a docnije, kada je formiran, i Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu pa se pod pojmom Bosanska krajina često podrazumijeva i centralna Bosna do navedene linije na istoku); istočna Bosna proteže se od linije Ivan-sedlo—Fojnica—Busovača—Lašva, zatim r. Bosnom do ušća u Savu, uključujući mjesta koja leže na r. Bosni, na zapadu do r. Drine na istoku.

Ovakvu podjelu uzeo sam zato što je Bosna i Hercegovina u toku rata 1941—1945. bila podijeljena na tri operativna područja: Hercegovinu, Bosansku krajinu (sastavni dio ovog područja bila je i centralna Bosna) i istočnu Bosnu, od kojih je svako za sebe, s obzirom na uslove razvitka NOP-a i rukovođenje njime, činilo zasebnu cjelinu. O podjeli Bosne i Hercegovine na operativna područja vidi: N. Bajić, *Komunistička partija Jugoslavije u Hercegovini u ustanku 1941. godine*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo br. 2, Sarajevo 1966, str. 193, bilješka br. 1; D. Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd 1967, str. 5—8; R. Hurem, *Sporazumi o saradnji između državnih organa Nezavisne Države Hrvatske i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. god.*, Prilozi br. 2, str. 285, bilješka br. 1.

u rat protiv okupatora i kvislinga. Razlog za to ležao je u nečuvenom teroru i masovnim ubistvima koje su ustaše vršile nad tamošnjim srpskim življem. Bojazan od fizičkog istrijebljenja prisilila je srpski narod u istočnoj Hercegovini da se oružjem suprotstavi ustašama.²

Do otpora je došlo 3. juna 1941. god. u srezu Nevesinje.³ Narednih dana otpor se proširio na gatački, a ubrzo potom i na dijelove bilečkog, ljubinskog i trebinjskog sreza. Rukovodeći se razlozima odbrane ustanici su zauzeli i demolirali nekoliko oružničkih postaja (žandarmerijskih stanica), posjekli telegrafske stubove i srušili jedan most na komunikaciji Gacko—Bileća. Ustanici su oružjem sprečavali pokušaje ustaša da dođu u pobunjena sela udaljena od gradova. Stoga okršaji između naoružanih seljaka, s jedne, i ustaša, domobrana i oružnika (žandara), s druge strane, nisu prestajali. Za to vrijeme narod je usavršavao svoju vojnu organizaciju i odbranu. Po selima su organizovane seoske čete narodne vojske, a osim toga organizovane su stalne straže i patrole u cilju odbrane od iznenadnih upada ustaša. Krajem druge dekade juna ustaše su pokušale da pregovaraju sa ustanicima na bazi obećanja da se nad ustanicima neće vršiti odmazda ukoliko predaju oružje i vrate se mirnom životu. Ustanici su odbili da povjeruju obećanjima ustaških vlasti pa je pokušaj mirnog rješenja konflikta propao.

U toku trajanja ustanka od 3. do 22. juna ustaše su pojačale teror i zločine nad srpskim narodom u istočnoj Hercegovini. Oni su svoje vojne akcije protiv ustanika upotpunjavali ubistvima, odvođenjem u logore, uzimanjem talaca, pljačkom i paljevinom. Intenzitet zločina naročito je porastao u vremenu od 19. do 23. juna, kada je trajala akcija za slamanje ustanka, na čemu su se angažovali istaknuti funkcioneri ustaškog režima.

Pod utiskom pojačanog terora i svakovrsnih zločina i na vijest o napadu Njemačke na Sovjetski Savez izbio je, 24.

² O korjenima i uzrocima ustanka u Hercegovini 1941. god. vidi Đ. Piljević, *Neke specifičnosti razvoja ustanka u Hercegovini 1941. godine*, JIC 3—4/1968, str. 149—150.

³ U literaturi je ovaj otpor ustašama poznat kao junski ustanak u Hercegovini.

juna, masovni narodni ustatak u istočnoj Hercegovini. Vijest o ulasku SSSR-a u rat izazvala je oduševljenje ustanika. Oni su povjerovali da se time otvara perspektiva brzog i, naravno, pobjedonosnog završetka rata. To je stimulisalo na akciju i one koji su dotad oklijevali da se prihvate oružja. Sam ustanak, započet radi odbrane, poprimio je ofanzivni karakter.

U toku nekoliko dana ustanak se razbuktao u većem dijelu Nevesinjskog i gatačkog, a zatim se proširio na dijelove stolačkog, bilečkog i trebinjskog sreza. Ustanici su uništili više oružničkih postaja, razjurili vojni garnizon u Avtovcu, porušili nekoliko mostova i za izvjesno vrijeme onesposobili najvažnije saobraćajnice u istočnoj Hercegovini. Ustanici su uspostavili kontrolu nad teritorijom nevesinjskog i gatačkog, a djelomično i nad teritorijom bilečkog, trebinjskog, ljubinjanskog i stolačkog sreza. Njihovi pokušaji da zauzmu Nevesinje i Gacko nisu uspjeli.

Kombinovane političke i vojničke mjere ustaškog režima nisu bile dovoljne da uguše ustanak od 24. juna. U pomoć je pritekao šesti armijski korpus Druge italijanske armije čije su jedinice zajedno sa domobranima i ustašama, u periodu od 1. do 7. jula, ovladale komunikacijama i svim značajnijim mjestima u području gdje je došlo do ustanka. Narod i ustanici povukli su se u zbjegove.⁴

U periodu od 7. jula do 22. avgusta u istočnoj Hercegovini je vladalo relativno zatišje. Za to vrijeme ustanici su izgrađivali sistem odbrane zbjegova i život u njima, dok se okupator ograničio na utvrđivanje svojih uporišta. Organizacija KPJ u Hercegovini trudila se da u već zepočetom ustanku obezbijedi ulogu organizatora i političkog vođe i

⁴ Opširnije o junskom ustanku u Hercegovini vidi: S. Šakota, *Pripreme i prve ustaničke borbe u Hercegovini*, VIG 1/1954, str. 18—28; N. Bajić, *Junski ustanak u gornjoj Hercegovini 1941. godine*, Godišnjak ist. društva BiH VIII/1956; M. Vukomanović, *Ustanak u gornjoj Hercegovini juna 1941. godine*, Prilozi br. 1, Sarajevo 1965; B. Kovačević — S. Skoko, *Junski ustanak u Hercegovini 1941.*, Istorija radničkog pokreta — Zbornik radova 1, Beograd 1965; N. Bajić, *KPJ u Hercegovini u ustanku 1941. god.*, str. 213—234; Đ. Piljević, *Neke specifičnosti razvoja ustanka u Hercegovini 1941. godine*, JIČ 3—4/1968.

da taj ustanak proširi na ostale krajeve istočne Hercegovine.⁵

Ustanak u Bosanskoj krajini otpočeo je zadnjih dana jula mjeseca. Prve borbe vođene su u kraju oko Drvara, Bosanskog Petrovca i Bosanskog Grahova. Odatle se talas ustanka širio zrakasto, zahvatajući susjedne srezove. Na području južno od Drvara, u pravcu Knina, ustanak se širio veoma brzo tako da je do kraja jula bio oslobođen prostor između ova dva grada. Od B. Grahova ustanak se širio prema Livnu i Glamoču, gdje su borbe počele takođe krajem jula. Brzo su oslobođena sva srpska sela u Gornjem livanjskom polju, kao i čitav glamočki srez. 29. i 30. jula stupile su u akciju ustaničke grupe u ključkom srezu. One su se usmjerile na razbijanje komunikacija koje vode prema Ključu i na uspostavljanje fronta na domaku grada. 1. avgusta otpočeli su borbe ustanici iz bihačkog, a zatim i krupskog sreza.

Dvadeset devetog jula buknuo je ustanak u Podgrmeču. Ustanici su orijentisali svoje napade u pravcu Bihaća, B. Krupe, B. Novog i Sanskog Mosta. Ustanak u Podgrmeču proširio se i na lijevu stranu Une, u tzv. Duboku krajinu, zahvativši sela u kojima žive Srbi.

Dan kasnije došlo je do prvih borbi na Kozari. Ove borbe zahvatile su najprije teritoriju novskog sreza. Glavne ustaničke kolone kretale su se prema B. Novom, B. Kostajnici i B. Dubici.

Dvadeset osmog jula buknuo je ustanak u Janju, u Pljevi i južnom dijelu mrkonjičkog sreza. Za 2-3 dana ustanici su likvidirali veći broj oružničkih postaja u ovom kraju. Oni su se spuštali sve do predgrađa Jajca i napadali na ustaše na pruži Jajce—Donji Vakuf i prema Mrkonjić-Gradu.

Ustanici su za svega nekoliko dana uspostavili kontrolu nad čitavim jednim dijelom Bosanske krajine. Oni su se kao lavina sručili prema gradovima i komunikacijama razbijajući usput oružničke postaje, uništavajući opštinske kancelarije i vršeći prepade na okupatorske i ustaške posade

⁵ N. Bajić, *KPJ u Hercegovini u ustanku 1941. god.*, str. 235—248.

i kolone.⁶ Ustanicima je pošlo za rukom da tih dana zauzmu i neke gradove u Krajini: 27. jula Drvar, 27/28. jula B. Grahovo, 29. jula Glamoč, 31. jula B. Kostajnicu. Neke druge (B. Petrovac, Sanski Most, B. Krupu), koje su opsjedali nisu uspjeli da zauzmu uglavnom zbog veoma slabe organizacije i naoružanja. Taktika gerilskih odreda i naoružanih grupa nije bila istovjetna, što je takođe imalo značaja za ishod borbi. Tako npr. neki odredi i grupe uništivši organe vlasti NDH izvan sreskih centara, stvorili su frontove prema gradovima i komunikacijama, dok su drugi kombinovali partizanski način ratovanja sa odbranom svojih sela.

Ne uspjevši da zauzmu gradove, gerilci su se u toku avgusta uglavnom orijentisali na zaštitu svojih sela od ustaša i na diverzije na komunikacijama.

Nešto slabijeg intenziteta bile su ustaničke akcije u okolini Banje Luke i na Manjači, koje su otpočele početkom avgusta zahvatajući područje do Skender-Vakufa i Kotor-Varoši.⁷

Manje grupe naoružanih ustanika formirane su u centralnoj Bosni krajem jula i početkom avgusta. Sve do oktobra mjeseca njihova vojnička aktivnost bila je malih razmjera i sa ograničenim rezultatima. D. Lukač objašnjava to slabim uticajem KPJ u centralnoj Bosni, Lijeve Polju i Posavini, nedovoljnim pripremama za oružanu borbu u ovim krajevima, razlozima ekonomske prirode (držanje srednjeg i bogatijeg seljaštva, naglašen ekonomski interes okupatora i ustaša u ovom kraju), te izostankom masovnih progona srpskog življa od strane ustaša u toku jula i avgusta 1941. god.⁸

Zadnjih dana jula i u toku avgusta otpočele su ustaničke borbe u istočnoj Bosni. Ustaniци su se i ovdje orijentisali na uništavanje oružničkih postaja i opštinskih kancelarija i na razaranje komunikacija, prvenstveno željezničkih

---

⁶ D. Lukač navodi da se 30. jula oko B. Krupe bilo okupilo nekoliko hiljada ustanika (D. Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd 1967, str. 111).

⁷ Opširnije o prvim ustaničkim borbama u Bosanskoj krajini vidi: D. Lukač, n. d., str. 93—128.

⁸ D. Lukač, n. d., str. 128—131.

(želj. pruge Sarajevo—Brod, Doboj—Tuzla i Sarajevo—Višegrad). Njihov naredni cilj bili su gradovi.

Ustanici na Romaniji usmjerili su svoja djestva prema Vlasenici, Višegradu, Rogatici i Sarajevu. Prema Sarajevu su se orijentisali i ustanici na pl. Zvijezdi i Jahorini. U isto vrijeme ustanici u Birču vodili su borbe u pravcu Zvornika i, zajedno sa ustanicima sa Romanije, u pravcu Vlasenice, Olova i Kladnja. Sinhronizovanom akcijom ustanici u ovom dijelu istočne Bosne postigli su za kratko vrijeme zapažene rezultate. U toku avgusta oni su zauzeli Stupare, Bratunac, Srebrenicu, Drinjaču, Vlasenicu i Sokolac, a prvih dana septembra Rogaticu. Oni su kontrolisali sve komunikacije na ovoj teritoriji, a neke su i razorili. Veze preostalih garnizona (Goražde, Foča, Višegrad, Kladanj) sa Sarajevom bile su znatno otežane.

Trebevička četa razvijala je svoja borbena djestva na drumu Sarajevo—Kalinovik, a Semizovačka na željezničkim prugama od Sarajeva prema Mostaru i Zenici.

Samo Sarajevo našlo se pod neposrednim pritiskom ustanika jer su ovi ubrzo uspostavili kontrolu ne samo nad prilazima gradu nego i nad cjelokupnom teritorijom izvan gradskih naselja.

Ustanici na Ozrenu i Trebavi bili su još dinamičniji. Oni su u snažnom naletu od 23. do 25. avgusta uspjeli da zauzmu Doboj, Usoru, Gračanicu, Maglaj i više željezničkih stanica na prugama Doboj—Maglaj i Doboj—Tuzla. Ustanici su došli do velikog plijena u oružju i municiji i na više mjesta razorili željezničke pruge Maglaj—Doboj—Derventa i Doboj—Tuzla.

Ustaničke grupe na Majevici i u Semberiji djestvovala su na drumu Tuzla—Zvornik i u trouglu između Drine, Save i grada Bijeljine. Zbog toga što su bile brojčano male, ove grupe izvele su u toku avgusta akcije manjih razmjera.⁹

Kao i u istočnoj Hercegovini, ustaški režim je brzo reagovao na ustanak u Bosanskoj krajini, centralnoj i istočnoj Bosni. Lokalne vlasti i mjesne posade branile su se od navale ustanika. Glavni stožer hrvatskog domobranstva or-

---

⁹ *Oslobodilački rat ... I*, str. 83—88.

organizovao je u toku avgusta nekoliko ofanzivnih akcija protiv ustanika sa ciljem da se zaposjednu, osiguraju i čvrsto zadrže važnija uporišta i komunikacije. Takođe su u cilju umirenja naroda i ustanika primjenjivana sredstva zastrašivanja, npr. ubistva, kao i političko-propagandna sredstva: obećanja putem proglasa, rasformiranje »neregularnih« ustaških jedinica i dr. Vojnom silom, pritiscima i obećanjima uspjelo je organima NDH da ustanike privremeno potisnu iz većine gradova i sa komunikacija, dok su oslobođena područja izvan gradova i važnijih komunikacija i dalje ostala pod kontrolom ustanika. Političko-propagandnim mjerama vlasti NDH su postigle to da se izvjestan broj ustanika (oko B. Novog i B. Krupe, na Trebavi) pokolebao, napustio daljnje vođenje borbe i prijavio se vlastima.

U ovim operacijama učestvovala su i njemačke okupacione snage, ali u malom broju i samo na onim sektorima gdje je njemački okupator iz vojno-strateških i vojno-prirodnih razloga bio posebno zainteresovan (rudnik željezne rude Ljubija, želj. pruga Sunja—Banja Luka i želj. čvor Doboj).¹⁰

Mada je eksplozija ustanka u Bosni i Hercegovini prvim protumjerama NDH i okupacionih snaga Italije i Njemačke bila donekle suzbijena, pokretačke snage i dinamika razvoja ustanka nisu u osnovi bili pogođeni. Naprotiv, ustanici su u toku avgusta i početkom septembra ispoljili nove inicijative. U istočnoj Hercegovini je poslije relativnog zatišja, koje je trajalo do 22. avgusta, ponovo buknuo ustanak. Poticaj je došao od strane komunista. Uticale su i vijesti o tome da je otpočeo ustanak u drugim krajevima zemlje. Naročito je julski ustanak u Crnoj Gori djelovao ohrabrujuće na Hercegovce, koji su se u prošlosti više puta borili zajedno sa susjednim Crnogorcima.¹¹ Ustanak je u prvoj dekadi septembra zahvatio konjički srez. Za kratko vrijeme ustanici su likvidirali preostale oružničke postaje, a 28/29.

¹⁰ D. Lukač, n. d., str. 98—99, 109—110, 114, 116, 119, 120, 122, 125, 133—141, 162—169; *Oslobodilački rat...* I, str. 84—88.

¹¹ S. Šakota, *Razvoj ustanka i borbe u Hercegovini jula i avgusta 1941. god.*, VIG 2/1954, str. 1.

avgusta zauzeli su Bileću. Regularne vojne jedinice NDH pretrpjele su velike gubitke.¹²

U Bosanskoj krajini ustanici su prinudili na povlačenje ustaško-domobranksku grupaciju koja je pokušavala da razbije ustaničko žarište u Drvaru. Ovaj uspjeh ustanika odjeknuo je širom Bosanske krajine. Buknuo je ustanak u srpskim selima u okolini Mrkonjića i Jajca. Ustanici iz ovih sela zauzeli su 27/28. avgusta Mrkonjić i došli nadomak Jajca, dok su se ustanici sa pl. Manjače usmjerili prema dolini Vrbasa i prema Banjoj Luci i do kraja avgusta razrušili drum B. Luka—Jajce. Ustanička aktivnost je pojačana i u području Bihaća i Kulen-Vakufa i na komunikaciji Bihać—B. Petrovac. Petog septembra ustanici su zauzeli Kulen-Vakuf.¹³

Kao što je poznato, krajem jula otpočeo je ustanak u Hrvatskoj, zahvativši naročito one njene krajeve u kojima žive Srbi. NDH je sve teže uspijevala da kontroliše situaciju na svom državnom području. Na koncu se ispostavilo da režim NDH nije u stanju da uz povremenu i ograničenu podršku okupacionih sila uguši ustanak i povрати vlast u krajevima zahvaćenim ustankom. Ustaški režim bio je prisiljen da se obrati za pomoć okupacionim silama.

Nijemci su u to vrijeme bili zauzeti kampanjom u Rusiji. Osim toga, NDH je ulazila u sferu italijanskog uticaja, pa se njemački Wehrmacht nije tom prilikom angažovao u gušenju ustanka.

Intervencija Druge italijanske armije protiv ustanika u NDH odgovarala je političkim interesima Rima, a pogodovala je, izgleda, i naporima za smirivanje ustanka u Crnoj Gori.¹⁴ Zahvaljujući tome brzo je došlo do pregovora o uslovima i modalitetima italijanske intervencije. Sporazum o tome potpisan je u Zagrebu 26. avgusta. Na osnovu tog sporazuma trebalo je da Druga italijanska armija na cijelom području do demarkacione linije preuzme vojnu, a u tzv. drugoj zoni i civilnu vlast. Oružane snage hrvatskog domo-

¹² N. Bajić, *KPJ u Hercegovini u ustanku 1941. god.*, str. 248—253.

¹³ D. Lukač, n. d., str. 162—182.

¹⁴ Vidi: *Dnevnik grofa Ciana*, Zagreb 1948, str. 263.

branstva locirane na teritoriji druge zone stavljene su u operativnom smislu pod komandu štaba Druge italijanske armije, dok su vojne formacije ustaša imale da se povuku sa tog područja ili da budu rasformirane.¹⁵

Na osnovu ovog sporazuma italijanske trupe su ušle u Hercegovinu 1. septembra i do sredine mjeseca zaposjele sreska mjesta i važnije saobraćajne čvorove. Budući da je Hercegovina, osim konjičkog sreza, koji se nalazio u tzv. trećoj zoni, ulazila u okvir druge okupacione zone, Italijani su istovremeno preuzeli komandu nad svim domobranskim jedinicama i oružničkim postajama, kao i svu civilnu vlast.¹⁶ Istovremeno su italijanske trupe otpočele zaposjedanje Bosanske krajine. One su 9. septembra ušle u B. Grahovo, oko 20. u Glamoč, a 25. u Drvar.¹⁷

Tokom oktobra Italijani su zaposjeli treću okupacionu zonu. Njihove trupe su ušle u Veliku Kladušu, Cazin, Bihać, B. Krupu, B. Petrovac, Ključ, Sanski Most, Mrkonjić-Grad, Kupres, Bugojno, Donji Vakuf i Konjic.¹⁸

Reokupacija druge i treće zone negativno se odrazila na ustanak. Kao što pokazuju ranija ispitivanja, ona je izazvala privremenu malaksalost ustanka u dijelu Bosanske krajine, u drugoj i trećoj okupacionoj zoni, i prestanak ustaničkih borbi u istočnoj Hercegovini.¹⁹

*

Ustanak u Jugoslaviji 1941. god. politički je pripremila i organizaciono oblikovala KPJ. Ona je formulisala ciljeve narodnooslobodilačke borbe i izgradila političku platformu NOP-a. Na razradi i objašnjavanju te platforme KPJ je radila u fazi priprema ustanka i u toku njegovog trajanja.

---

¹⁵ *Oslobodilački rat* ... I, str. 81.

¹⁶ S. Šakota, *Hercegovački narodnooslobodilački partizanski odred*, VIG 5/1954, str. 7—8; N. Bajić, *KPJ u Hercegovini u ustanku 1941. god.*, str. 253.

¹⁷ D. Lukač, n. d., str. 233—240.

¹⁸ *Oslobodilački rat* ... I, str. 83; S. Šakota, *Hercegovački NOP odred*, str. 24; D. Lukač, n. d., str. 245.

¹⁹ D. Lukač, n. d., str. 248; N. Bajić, *KPJ u Hercegovini u ustanku 1941. god.*, str. 253.

Međutim, ustanak u Bosni i Hercegovini 1941. god., naročito u njegovoj prvoj fazi, nosio je u sebi mnoge elemente spontanog. Dva su bitna uzroka te spontanosti: 1. Politika uništavanja Srba u NDH sprovedena je na tlu Bosne i Hercegovine radikalno, uz primjenu drastičnih metoda. Srbima je zaprijetila opasnost fizičkog istrjebljenja i oni su morali da se toj opasnosti suprotstave na najefikasniji način. U ustanak su odlazili ljudi različite socijalne pripadnosti, raznih idejnih ubjeđenja i političkih preokupacija. Bilo je i onih koji su otišli u ustanak u nadi da će moći da se svete za nedaće i stradanja, da na lak i nedozvoljen način dođu do materijalnih koristi i sl. Ove motivacije dobivale su na snazi zbog postojanja nacionalno-konfesionalne heterogenosti bosansko-hercegovačkog društva, koja je sticajem historijskih okolnosti već odavna bila elemenat njegovog neharmoničnog razvitka. 2. U ustanku i NOR-u KPJ se opredijelila za partizanski način ratovanja. To je uslovalo da je seljaštvo imalo apsolutnu brojčanu premoć u ustanku i da je regrutovalo daleko najveći broj boraca u ustaničkim jedinicama. Značaj ove činjenice nije umanjivalo to što je ustanak i NOP idejno određivala radnička klasa. Jer, iako se kao organizator ustanka pojavila Komunistička, dakle radnička partija, ustanak u Bosni i Hercegovini, izrazito seljačkoj zemlji, bio je po najvećem broju učesnika u njemu seljački i kao takav ispoljavao mnoga svoja svojstva, među ostalim i spontanost reakcije.

Junski ustanak u Hercegovini imao je u cijelosti spontan karakter. Narod se jednostavno digao da se spase od ustaškog terora i izbjegne masovno uništenje. Do ustanka je došlo gotovo bez ikakvih priprema, i njime nije rukovodila nikakva politička partija ili grupa. Shvativši da bez adekvatne organizacije neće moći da postigne veći uspjeh, narod se počeo sam organizovati. Prva grupa komunista iz Mostara stigla je među ustanike tek u drugoj polovini avgusta 1941. god.²⁰

²⁰ M. Vukomanović, n. d., str. 223, 225—226; Đ. Piljević, n. d., str. 148—149. — Nije jasno kako je organizacija KPJ u Hercegovini mogla dati »viši stepen organizacije junskom ustanku« izvršavajući direktivu CK KPJ od 10. 8. 1941, kao što pišu B. Kovačević i S. Skoko (B. Kovačević — S. Skoko, n. d., str. 161).

I u Bosanskoj krajini je bilo slučajeva da su grupe seljaka Srba pokušavale da se suprotstave ustaškom teroru. D. Lukač navodi primjer iz sela Srpsko Kijevo, jugoistočno od Sanskog Mosta gdje je grupa seljaka 6. maja 1941. pružila otpor ustašama koji su ometali krsnu slavu nekih seljaka i uopšte vrijeđali religijska osjećanja stanovnika sela. Taj otpor, podstaknut prvim uspjehom evoluirao je do tog stepena da su seljaci odlučili da se suprotstave jačoj grupi Nijemaca i ustaša koji su bili pošli da umire seljake. Tek je bataljon njemačke vojske, potpomognut od strane ustaša, domobrana i oružnika uspio da savlada seljake, koji su se poput onih u Hercegovini u većini povukli u šume.²¹

Spontane reakcije ustanika u raznim prilikama često se javljaju i kasnije, kada je otpočeo ustanak pod vođstvom komunista. Komunistima nije polazilo za rukom da masovnom otporu naroda, izraženom kroz mnoštvo ustaničkih grupa na djelu nametnu takvu organizaciju koja bi u potpunosti obezbijedila da se akcije ustanika odvijaju po programu i željama Komunističke partije. Stihija u ustanku dolazila je do izražaja na razne načine. Tako, npr., seljaci ustanici pokazivali su smisao za organizovanu borbu kada je trebalo braniti svoja sela i uništavati organe okupacione i ustaške vlasti u neposrednoj blizini. Ali je tog smisla ponestajalo kada je trebalo napadati na veća mjesta, za čije oslobođenje mnogi od njih nisu imali interesa. Pa i mnogi od onih koji su bili spremni da učestvuju u takvim napadima svoju spremnost su motivisali željom za pljačkom (slučaj napada na B. Kostajnicu 31. jula, B. Krupu 1. avgusta, Doboj 23. avgusta, Bileću 28/29. avgusta, Zvornik 22. septembra 1941. i dr.)²² ili, pak, željom za osvetom (slučaj zauzimanja Fatnice, Dabra, Plane (Bileća) i Berkovića (Stolac) krajem avgusta, Kulen-Vakufa 6. septembra, Koraja 27. novembra 1941. i

---

²¹ D. Lukač, n. d., str. 61—62.

²² *Oslobodilački rat...* I, str. 87; D. Lukač, n. d., str. 112, 119; N. Bajić, *KPJ u Hercegovini u ustanku 1941. god.*, str. 259; F. Dedić, *Ustanak na Ozrenu 1941/1942. g.*, prilog za ediciju *Istočna Bosna u NOB* — sjećanje.

dr.).²³ Neki učesnici i istraživači ustanka u BiH slažu se u ocjeni da je težnja pojedinih ustanika za pljačkom uslovljavala nizak nivo unutrašnje organizacije i discipline ustaničkih redova, a da je nedovoljno čvrsta disciplina, za uzvrat, doprinosila da se kod ustanika javljao i rastao apetit za pljačkom. Oni su, takođe, saglasni u tome da su se ustanici na nekim mjestima okretali protiv Muslimana, a da su pojave stihije i nereda u ustanku otežavale napore na suzbijanju fame o krivici svih Hrvata i Muslimana za zločine nad Srbima.²⁴

U ponekim slučajevima ustanička masa nedovoljno organizovana i bez čvrstih komandi nije ništa činila da zauzete gradove (npr. Glamoč, Rogaticu) održi, da postignuti uspjeh potvrdi i proširi, već se zadovoljavala činom osvajanja i u većini se vraćala kući. Ista ta masa se lako i brzo demoralisala kada je morala da se sukobi sa jačom, dobro opremljenom vojskom Nijemaca, ustaša i domobrana, raspala se i tražila sigurniji zaklon u dubini planine. Na ovu kategoriju ustanika lako je uticala ustaška propaganda i političke mjere režima sračunate na likvidaciju ustanka. Reagujući na ustaški teror ustankom, takvi ustanici su lako napuštali borbu čim bi im se garantovala sigurnost života i imetka ili obećalo da će ustaše biti ograničene u svojim pravima. Oni su pod uticajem tih obećanja i na poticaj ljudi

²³ D. Lukač, n. d., str. 191—192; N. Bajić, *KPI u Hercegovini u ustanku 1941. god.*, str. 257—258; *Hercegovina u NOB*, Beograd 1961, str. 26—27; Arhiv Vojnoistorijskog instituta Beograd, ustaško-domobranska arhiva, kutija 245, reg. br. 15/3—5 (nadalje: AVII 245—15/3—5). — D. Lukač navodi da su komunisti krajnjim naporom uspjeli da odvrte ustanike od namjere da krajem jula napadnu na B. Dubicu bojeći se da usljed slabo organizovanog napada na grad ne dođe do pokolja muslimanskog žitelja iz osвете (D. Lukač, n. d., str. 123—124). N. Bajić navodi da se iz istog razloga odustalo od napada na Berkoviće, srez Stolac, predviđenog za 23. avgust, ali da taj napad nije bilo moguće spriječiti tri dana docnije (N. Bajić, *KPI u Hercegovini u ustanku 1941. god.*, str. 250).

²⁴ Vidi: R. Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, knj. prva, Beograd 1956, str. 346—347, 354—355, 357—358, 360—361, 396—398, 418, 433, 438—440, 448—449 i dr.; *Hercegovina u NOB*, str. 26; S. Šakota, *Razvoj ustanka i borbe u Hercegovini jula i avgusta 1941. god.*, str. 24; D. Lukač, n. d., str. 190.

koji su radi očuvanja imetka i političkih pozicija u selu bili zainteresovani da se održi red i mir, napuštali ustanak i prijavljivali se ustaškim organima vlasti.²⁵

Ovakvi slučajevi ilustruju tipično seljačku reakciju na događaje iz koje kao da ne stoji ni politički program ni neophodna organizacija.

Donekle spontan karakter ustanka odrazio se i na njegovu vojnu organizaciju. U tom pogledu bilo je dosta šarolikosti. U istočnoj Hercegovini najprije su stvarane ustaničke grupe i čete narodne vojske, koje su istovremeno funkcionalne i kao političke skupštine po selima. Stvarane su i ustaničke komande za šira područja. To su bila privremena tijela čija je zadaća bila da rukovode određenom vojnom operacijom. Nešto kasnije u okviru četa narodne vojske stvarani su partizanski odredi koji su vremenom prerastali u partizanske čete. Za Bosansku krajinu karakteristične su ustaničke grupe i gerilski odredi, koji se, s obzirom na svoju brojnost, mogu smatrati osnovnim vidom vojne organizacije ustanka u Bosanskoj krajini u prvom periodu. U istočnoj Bosni već u početku ustanka stvarane su partizanske grupe, desetine i čete, te partizanski odredi kao sastavni dijelovi partizanskih četa. Osim toga, postojale su četničke grupe kao samostalne formacije ustanika (Srebrenički četnički odred, četnički bataljon u Paprači (Vlasenica), četnici Aćima Babića (Han-Pijesak)). Šarolikost vojne organizacije ustanka uvećavana je i time što jedinice istog naziva nisu u raznim operativnim područjima bile izjednačene ni po broju ni po unutrašnjoj strukturi. Treba dodati da mnoge ustaničke jedinice, mada su imale svoje starješine, nisu imale fizionomiju vojnih jedinica, nego su više bile skup seljaka-ustanika, gdje je samovolja pojedinih rukovodilaca i boraca dolazila do snažnog izražaja.²⁶

Neujednačenost u pogledu organizacije i ustrojstva vojnih jedinica i pozadinskih organa ustanka vladala je u Bo-

---

²⁵ D. Lukač, n. d., str. 106, 140—141, 176—177, 198.

²⁶ *Hercegovina u NOB*, str. 24—37, 42—72; N. Bajić, *KPJ u Hercegovini u ustanku 1941. god.*, str. 218; D. Lukač, n. d., str. 78—92, 93—223 naročito 142—162, 275; *Oslobodilački rat...* I, str. 83—88.

sni i Hercegovini sve do vojnopolitičkog savjetovanja u Stolicama kod Krupnja, održanog 26. septembra 1941. godine.

*

Ustanak 1941. imao je u jednom dijelu Bosne i Hercegovine masovan karakter. Okolnosti u kojima je došlo do ustanka i razlozi koji su nagonili pojedince, pa i čitava sela, da se bez mnogo razmišljanja i, često, bez prethodne pripreme odmeću u šumu, u velikoj mjeri su određivali i broj onih koji su se odlučivali na otpor ustaškom režimu i postupcima njegovih organa. S druge strane, KPJ je polazila sa stanovišta da ustanak i NOP treba da imaju široku bazu. Ona je u borbu protiv okupatora i kvislinga (u ovom slučaju ustaša) pozivala sve građane, bez obzira na njihovu socijalno-političku pripadnost i ideološku opredijeljenost. KPJ je insistirala na tome da su okupirana zemlja i narod, izloženi pljački i nasilju, dovoljan razlog, a patriotizam dovoljno snažan motiv da se povede borba za oslobođenje zemlje od okupatora. Pozivajući narod na ustanak KPJ je kao cilj borbe protiv okupatora istakla ne samo nacionalno oslobođenje zemlje nego i stvaranje takvih društvenih i političkih odnosa u zemlji koji bi zadovoljavali opravdane nacionalne zahtjeve pojedinih naroda i, u socijalnom pogledu, najvećeg broja Jugoslovena. Polazeći od tog cilja KPJ je stavila pod kritičku lupu i ekonomsku organizaciju i društveni i politički život i državno uređenje Kraljevine Jugoslavije.

Razlozi koji su upućivali na otpor i rješenja koja je nudila KPJ bili su pokretačka snaga ustanka. Stupanje SSSR-a u rat pružilo je pravu priliku da se sa ustankom otpočne, a osim toga je uticalo na rast borbenog raspoloženja naroda. Mnogi napredni ljudi, na prvom mjestu komunisti, bili su spremni da stupe u borbu prožeti uvjerenjem da će Crvena armija lako savladati njemački Wehrmacht i da će se rat brzo završiti. Vjerovanje naroda pogođenog ustaškim terorom kretalo se u istom pravcu. Ustaničnici su se oduševljavali SSSR-om i pripisivali mu nadnaravnu snagu, isticali su crvene zastave, davali svojim odredima sovjetska imena itd. U istočnoj Hercegovini, gdje je ranije

došlo do otpora naroda, ulazak SSSR-a u rat shvaćen je kao opšti signal za ustanak, pa se oružani otpor naroda pretvorio u ustanak širih razmjera sa ofanzivnim ciljevima. Ovakvom raspoloženju naroda u vezi sa ulaskom SSSR-a u rat kumovala je tradicionalna ljubav naroda u nekim krajevima (npr. u ist. Hercegovini) prema Rusiji i, naročito, propaganda Komunističke partije Jugoslavije.²⁷

Ustanak je buknuo snažno, silovito. Ustanička masa sručila se kao bujica na oružničke postaje, opštinske kancelarije i sreske centre. Pod njenim naletom nestajali su isturenjeni punktovi ustaške vlasti. Ustaničnici su stekli uvjerenje da borba protiv NDH ima izgleda na uspjeh, pa je s tim u vezi raslo njihovo samopouzdanje i polet. Prvi uspjesi učinili su ustanak privlačnim i još više doprinijeli njegovoj širini. U nekim oblastima (npr. Drvar) u ustanak je pošlo svo za borbu sposobno stanovništvo. Neki autori ističu da je prvi ustanički val svom snagom zahvatio i one pojedince koji se iz ovih ili onih razloga ne bi inače suprotstavili okupatoru, ali koji su na to bili prisiljeni strahom da u fazi opštenarodnog ustanka svojim pasivnim držanjem ne izgube ranije stečeni ugled u sredini gdje su živjeli.²⁸

Nesumnjivo je da su privlačnost ustanka u njegovoj početnoj fazi, njegova istovremena pojava na raznim mjestima i prilično široke razmjere koje je poprimio ubrzo pošto je otpočeo, omogućili ustaničnicima da za relativno kratko vrijeme stave pod svoju kontrolu široka područja u Bosanskoj krajini, Hercegovini i istočnoj Bosni. U toku prvih ustaničkih mjeseci formiralo se više snažnih ustaničkih centara: u kraju oko Drvara, u Podgrmeču, na Kozari, u Janju i Pljevi, u istočnoj Hercegovini, na Ozrenu, Majevici, u Birču, na pl. Zvijezdi, Romaniji i Jahorini, iz kojih je poticao najveći broj ustaničkih akcija usmjerenih prema gradovima i komunikacijama. Na ovim područjima ustaška vlast je bila gotovo razbijena pa su Italijani, a u manjoj mjeri i

---

²⁷ M. Vukomanović, n. d., str. 224; Đ. Piljević, n. d., str. 150; D. Lukač, n. d., str. 250—251.

²⁸ Vidi npr. D. Lukač, n. d., str. 190; B. Kovačević—S. Skoko, n. d., str. 149—150, 154.

Nijemci, bili prisiljeni da intervenišu u okviru svojih zona okupacije.²⁹

Kvantitativne dimenzije ustanka bile su ograničene nacionalnom strukturom bosansko-hercegovačkog stanovništva. Ustaničke snage bile su u najvećoj mjeri sastavljene od Srba. Muslimani i Hrvati su u daleko manjem broju išli u ustanak. Ta činjenica do sada se obično objašnjavala time da su se kod muslimanskih i hrvatskih masa »zbog razočaranja u Kraljevinu Jugoslaviju i pod uticajem verskog i nacionalnog antagonizma, pojačale iluzije u okupatora i ustašku državu«.³⁰ Ovo objašnjenje, mada donekle tačno, ne daje cjelovit odgovor na pitanje, bar što se tiče Muslimana. Valja, naime, imati u vidu da su Muslimani, pod uticajem promjena u političkom raspoloženju većeg dijela muslimanskih građanskih političara tokom 1941—1942. god. na štetu ustaškog režima,³¹ a naročito pod uticajem samog ustanka i udaraca koje je on nanio ustaškom režimu, počeli da se relativno brzo oslobađaju iluzija u NDH.³² Pa ipak, Muslimani i Hrvati u Bosni i Hercegovini nisu u adekvatnom broju odlazili u ustanak, odnosno u NOB, sve do ljeta-jeseni 1943. god. Dva su osnovna uzroka ovoj pojavi:

1. Muslimani i Hrvati nisu u 1941. god. bili izloženi teroru i zločinima ustaša kao što su bili izloženi Srbi. Njima nije zaprijetila opasnost fizičkog istrjebljenja. Naprotiv, ustaše, pošto su došle na vlast, trudile su se da pridobiju Hrvate i Muslimane i u skladu s tim su podešavali svoju politiku sve do kraja 1941. god.

2. Stav ustanika prema pitanju saradnje sa Hrvatima i Muslimanima u zajedničkoj narodnooslobodilačkoj borbi bio je u više slučajeva, naročito u zaostalijim sredinama, takav

²⁹ D. Plenča, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata*, Beograd 1962, str. 24—25.

³⁰ *Pregled istorije SKJ*, str. 323—324. Vidi i D. Lukač, n. d., str. 190 — bilješka.

³¹ O tim promjenama, vidi: R. Hurem, *Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira Nezavisne Države Hrvatske*, Godišnjak Društva istoričara BiH XVI/1965, str. 196, 197—200.

³² Sličan proces, mada nešto sporije, odvijao se i među Hrvatima Bosne i Hercegovine.

da nije hrabrio Hrvate i Muslimane da se i oni pridruže ustanku. D. Lukač navodi više primjera gdje su ustanici u Bosanskoj krajini ispoljavali mržnju i neprijateljsko držanje prema Muslimanima i Hrvatima, samovoljno pljačkali i palili muslimanska sela i gradove i vršili ubistva Muslimana, među njima i djece i žena.³³ On takođe navodi da su ustanici u više slučajeva odbijali da sarađuju sa Muslimanima i Hrvatima u bilo kom vidu, da je, naprotiv, bilo ustaničkih grupa koje su odlazile u ustanak pod parolom borbe protiv »Turaka«, kao i to da su na zahtjev ustanika smjenjivani komandiri zato što su bili Muslimani.³⁴

Ovakvi primjeri događali su se i u ustanku u istočnoj Hercegovini, gdje je problem međunacionalnih odnosa bio »stalno aktuelan za vrijeme rata«.³⁵ Neki predstavnici četa narodne vojske radili su na tome da ustanike u prvom redu orijentišu na obračun sa Muslimanima.³⁶ S. Šakota navodi da su ovakvu orijentaciju u ustanku naročito podržavali bogati seljaci, koji su priželjkivali da se istrjebljenjem Muslimana domognu njihovih kuća i posjeda.³⁷

Ustanici u istočnoj Bosni ispoljavali su slične primjere netolerancije prema Muslimanima. Četnički pokret D. Mihaилоvića vršio je na ustanike u istočnoj Bosni jači i neposredniji uticaj nego na ustanike u istočnoj Hercegovini i Bosanskoj krajini. Kao što je rečeno, u istočnoj Bosni su već od početka ustanka postojale naoružane četničke formacije. Osim toga u istočnoj Bosni su se ranije i u većem broju nego u druge dvije oblasti pojavili oficiri u službi D.

³³ Zanimljiv je podatak da su ustanici u Kulen-Vakufu htjeli da ubiju i tri člana KPJ koji su za vrijeme borbi oko samog mjesta sarađivali sa ustanicima i na džamiju istakli crvenu zastavu (D. Lukač, n. d., str. 192).

³⁴ D. Lukač, n. d., str. 104, 155, 161, 174, 189—194, 269, 297, 329.

³⁵ *Hercegovina u NOB*, str. 26—27, 32, 176; N. Bajić, *KPJ u Hercegovini u ustanku 1941. god.*, str. 233, 254, 256—258; B. Kovačević — S. Skoko, n. d., str. 149, 155.

³⁶ B. Kovačević — S. Skoko, n. d., str. 155; N. Bajić, *KPJ u Hercegovini u ustanku 1941. god.*, str. 254; S. Šakota, *Razvoj ustanka i borbe u Hercegovini jula i avgusta 1941. god.*, str. 23—24.

³⁷ S. Šakota, isto, str. 7.

Mihailovića (J. Dangić, žand. major, B. Todorović, major, S. Mihajlović, kapetan, M. Momčilović, kapetan, S. Damjanović-Leko, kapetan, R. Čuković, kapetan i dr.). Pod komandom ili pod uticajem ovih oficira ustaničke grupe koje su po svom karakteru i ciljevima, a i po nazivu, bile četničke, u trenutku kada im je to odnos snaga na dotičnom području dopuštao, izvršile su u jesen 1941. god. masovne zločine nad Muslimanima u istočnoj Bosni. Pokrajinski komitet KPJ i Glavni štab NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu, koji su se u to vrijeme nalazili u istočnoj Bosni, osuđivali su postupke četničkih oficira i njihovih pristalica.

I pored principijelnih razlika u tumačenju ciljeva ustanaka u istočnoj Bosni je do sredine novembra održavana ugovorna a od sredine novembra 1941. do početka 1942. god. prećutna operativna saradnja partizanskih i četničkih štabova. Ta saradnja bitno je otežala odlazak Muslimana u ustanak i njihovo pristupanje NOP-u u 1941—1942. godini.

U ustanak 1941. god. odlazili su uglavnom samo oni Muslimani i Hrvati koji su razumijevali njegove društvene i političke ciljeve i bili spremni da se za te ciljeve založe.³⁸ To su bili mahom članovi i simpatizeri KPJ i članovi SKOJ-a. No i oni su ponegdje nailazili na hladan prijem kod ustanika i na teškoće u odredima u koje su dolazili. Ustanici su ih primali sa nepovjerenjem pa je njihovo zadržavanje na ustaničkoj teritoriji bilo rizično (Bileća, Stolac, Nevesinje).³⁹ Ponegdje su bili razoružani (B. Novi) ili prisiljeni da pod pritiskom »anglofilskih« elemenata napuste ustanički teren (Konjic, Stolac, Rogatica), a bilo je i slučajeva da su ih »nacionalistički« elementi ubijali (Nevesinje, Suvaja, Ra-

---

³⁸ Slično misli i H. Čemerlić. On kaže: »Prošlo je dosta vremena od početka NOB, a nama u okupiranim gradovima nije bilo jasno šta se radi u šumi, gdje je ko i šta hoće borbom da postigne... Kad se situacija raščistila u pogledu ciljeva NOP-a i kad su se narodne mase uvjerile da KPJ ono što riječima kaže provodi i u djelo, muslimanske mase su počele u širim razmjerama da pristupaju NOP-u. To isto važi i za Hrvate.« (Diskusija H. Čemerlića na naučnom skupu: *Istorijske pretpostavke republike Bosne i Hercegovine*, Prilozi br. 4, str. 574).

³⁹ Hercegovina u NOB, str. 30.

dić, Velika Kladuša i dr.).⁴⁰ Na sektoru Janja i Pljeve ustanici ni u septembru mjesecu nisu htjeli da primaju Muslimane, komuniste i nekomuniste, koji su dolazili iz gradova da se bore zajedno sa njima.⁴¹

Politički život u Bosni i Hercegovini odvijao se sve do drugog svjetskog rata na nacionalno-konfesionalnoj osnovi, što je doprinijelo da se vjerski i nacionalni odnosi u ovoj zemlji, naročito u njenom graničnom pojasu prema Srbiji i Crnoj Gori, tokom decenija prilično zaoštire. Cjelokupna zbivanja 1941. godine, pa i sam ustanak, registruju sukobe nacionalnih pokreta. I Srbi i Hrvati i Muslimani nisu se ponašali samo kao masa, koja je pod uticajem politike i propagande okupatora, ustaša i tzv. velikosrpskih krugova, nego i kao nacije. Nacionalizmi su se, prirodno, ponašali tako što su isključivali jedan drugog, te je njihova isključivost bila uzajamna. U takvim uslovima započet, ustanak sam u sebi nije nosio elemente pomirenja i više tolerancije. Godine 1941. nije postojala opšta svijest o tome da je počela socijalistička revolucija. Stoga je logično da je »masovni ustanak srpskog življa, pored svojih mnogobrojnih pozitivnosti, neminovno ... morao u sebi poneti i neke slabosti, među kojima i veliku mogućnost ispoljavanja dejstva raznih šovinističkih elemenata ...«⁴² Takođe je logično da su Muslimani i Hrvati upravo zbog ove »slabosti« ustanka zadržali prema ustanku izvjesne rezerve sve dotle dok je on te »slabosti« manifestovao. A on ih je manifestovao u obimu koji je bio u obrnutoj srazmjeri sa organizacionom snagom i idejnim i političkim uticajem KPJ u ustanku.

*

Snage koje su učestvovalе u ustanku 1941. god karakterisalo je odsustvo jače političke kohezije. To odsustvo nije bilo toliko rezultat činjenice da su ustanici u godinama pri-

---

⁴⁰ Isto, str. 139; S. Šakota, *Razvoj ustanka i borbe u Hercegovini jula i avgusta 1941. god.*, str. 11; N. Bajić, *KPJ u Hercegovini u ustanku 1941. god.*, str. 237, 241, 254, 258; D. Lukač, n. d., str. 194, 478.

⁴¹ D. Lukač, n. d., str. 194.

⁴² Isto, str. 190.

je drugog svjetskog rata bili pripadnici ili sljedbenici različitih političkih partija (radikalne, zemljoradničke, demokratske i dr.) koliko činjenice da je među ustanicima živjelo različito shvaćanje ciljeva ustanka. U jednom su se svi slagali: treba se oduprijeti teroru i zločinima ustaša. Najveći broj ustanika otišao je u ustanak — spontano ili na poziv — rukovodeći se upravo ovim ciljem. Razumije se, njima nije bila strana ni želja da poboljšaju uslove svog ekonomskog i društvenog života, kojima su i prije rata bili nezadovoljni. Ali su pojedini ustanici, pa i čitave grupe, različito gledali na mogućnost ostvarenja tih svojih želja, pa su, s tim u vezi, različito — ne uvijek nedvosmisleno — reagovali na rješenja koja su u tom pogledu nudili oni koji su činili rukovodeću strukturu ustanka i bili pozvani da u ime ustanika definišu njihove dalekosežnije ciljeve.

Već u samom početku u ustanku su se formirala i, kako je ustanak trajao, sve jasnije oblikovala dva shvaćanja ciljeva borbe. Shvaćanje koje je sugerisala KPJ svodilo se na to da treba voditi odlučnu borbu protiv okupatora i kvilinga, za nacionalno oslobođenje zemlje. KPJ nije deklarirala socijalne ciljeve ustanka i o njima se govorilo uopšteno kao o potrebi da se u jugoslavenskom društvu prevaziđu odnosi nejednakosti i bespravljaja.

Drugo shvaćanje bilo je da se treba oduprijeti politici ustaša u odnosu na Srbe, ali da okupaciju treba prihvatiti kao svršenu činjenicu, koja će nestati kada sile Osovine budu tučene na svjetskim frontovima. Poslije toga treba nastaviti tradiciju Kraljevine Jugoslavije, a dotle ništa ne mijenjati u životu zemlje. Zastupnici ovakvog mišljenja bili su uglavnom iz reda bogatijih seljaka i seoskih trgovaca, bivših oficira i podoficira, žandara, činovnika i sveštenika, dakle onih koji su imali šta da izgube i onih koji su na razne načine bili vezani za predratne režime i bili zainteresovani za očuvanje starog poretka.⁴³ Svi oni bili su pripadnici i

---

⁴³ Među istaknutije predstavnike ovog shvaćanja spadali su: Petar Samardžić, seljak i pop Radojica Perišić, sveštenik (Nevesinje), Marko Popović, posjednik, Milorad Popović, oficir i Mirko Avdalović, podoficir bivše jugoslavenske vojske (Gacko), Jovan Mišelić, poručnik bivše jugoslavenske vojske, Ante Bjeletić i Radoslav Vukotić (Bileća), Trivo Drljača, Mile Gagić i Božo

korteši građanskih političkih partija ili ljudi koji su odgojeni u duhu odanosti režimu i monarhiji. Ekstremni nacionalizam bio je karakterističan za njihovo političko mišljenje. Pristalice ovog shvatanja su ispoljavale visok stepen tolerancije prema okupatorima. Izbjegavali su što je moguće više i konfrontaciju sa ustaškom državom i organima njene vlasti, a narodni gnjev usmjeravali protiv tzv. domaćih ustaša. Borbu protiv ustaša zamišljali su kao borbu protiv Muslimana i Hrvata, koje su smatrali krivcima za zločine ustaša nad Srbima. Neki od njih insistirali su na stanovištu da je ustanak preuranjen, da su Engleska i Rusija daleko, da treba čekati i sl. Komuniste koji su pozivali narod na ustanak i stavljali mu se na čelo proglašavali su skorojevićima, nezalicama u pitanju vojne vještine i izazivačima nereda.

Plima borbenog raspoloženja bila je u prvim ustaničkim danima tako snažna da je sa sobom nosila i one koji su imali više sklonosti za taktiziranje prema okupatoru i organima ustaške vlasti. Autori koji su zapazili ovu pojavu navode da je većina takvih pošla u ustanak povučena stihijom i bojeći se da će izgubiti ugled i politički uticaj u svojoj sredini ukoliko se ne pridruži ustanicima.⁴⁴ Poznajući raspoloženje najvećeg dijela ustanika (protiv okupatora i ustaša, za slobodu, za SSSR) oni su u prvim danima ustanka bili vrlo oprezni u ispoljavanju svojih stvarnih mišljenja, udvarali se masi i uvjeravali je da i oni isto misle i osjećaju. Štaviše, oni su kao ugledni ljudi, sa uticajem na bližu

---

Skendžić (Podgrmeč), Uroš Drenović, učitelj (Mrkonjić), Petar Dilas, bivši žandar (Kulen-Vakuf), pop Savo Božić, sveštenik i Stevan Botić, opštinski djelovođa (Trebava), Cvijetin Todić, seljak (Ozren), Radivoje Kerović, posjednik i Đuro Bižić, žandarmerijski narednik (Majevica), Aćim Babić, seljak (Han-Pijesak), Radivoje Kosorić i Radomir Nešković, podoficir bivše jugoslavenske vojske (Rogatica) i dr. N. Bajić, *KPJ u Hercegovini u ustanku 1941. god.*, str. 221, 225, 227—234, 254—259; D. Lukač, n. d., str. 149—150, 154—155, 174, 190—192, 212, 247, 291; R. Colaković, *Zapisi...* I, str. 308, 346—347, 355, 505—506, 517—518, 535—536, 567—568, 572, 678; T. Vujasinović, *Ozrenski partizanski odred*, Sarajevo 1950, str. 316—318.

⁴⁴ B. Kovačević — S. Skoko, n. d., str. 149; N. Bajić, *KPJ u Hercegovini u ustanku 1941. god.*, str. 233; D. Lukač, n. d., str. 190.

ili dalju okolinu, u najviše slučajeva zauzimali komandne položaje u ustanku (komandiri četa i sl.). Zbog toga navedene razlike u shvatanju ciljeva ustanka skoro da i nisu dolazile do izražaja u prvim ustaničkim danima. Ali prve reakcije NDH i okupatora na ustanak donijele su i prve teškoće. Pod uticajem tih teškoća i obećanja o ličnoj i imovinskoj sigurnosti onih koji se opredijele za red i mir, koja su dolazila od strane okupatora i NDH javljalo se u redovima ustanika kolebanje, nedisciplina, napuštanje borbe, sklanjanje u zbjegove i sl. Ustanici su se postepeno počeli diferencirati na one koji su bili spremni da idu do kraja i one koji su se zadovoljavali kompromisnim rješenjima (elementarna zaštita života i imetka). Stvorena je politička klima u kojoj su stupili na scenu zagovornici taktičnijeg odnosa prema okupatorima i državnim organima NDH. Ti zagovornici su počeli da traže modus vivendi sa okupacionim i ustaškim vlastima i da se suprotstavljaju napadima ustanika na okupatore i na jedinice domobranstva NDH.⁴⁵ Nastojali su da za sebe zadrže slobodu odlučivanja, odbijali su saradnju sa jedinicama i štabovima na čijem čelu su se nalazili komunisti, nisu priznavali nadležnost viših štabova, suprotstavljali su se pokušajima komunista da vojnički organizuju ustanike i pripreme ih za naredne borbe, i sl. Čete pod njihovom komandom najmanje su učestvovala u borbama. Ove čete, sklone nedisciplini, pljački, paljevinama i neodgovornim ubistvima predstavljale su izvor opasnosti za nesrpsko stanovništvo.

Ovakva praksa potpuno je odudarala od politike KPJ u ustanku u Bosni i Hercegovini. U pitanju taktike prema okupatorima i regularnoj vojsci NDH, angažovanja Muslimana i Hrvata u oslobodilačkoj borbi i odnosa prema njima, te u pitanju vojničke i političke pripreme ustaničkih

⁴⁵ Vidi: *Oslobodilački rat...* I, str. 86; B. Kovačević — S. Skoko, n. d., str. 151, 153; N. Bajić, *KPJ u Hercegovini u ustanku 1941. god.*, str. 233—234, 255; D. Lukač, n. d., str. 140—141, 149—150, 175; R. Čolaković, *Zapisi...* I, str. 308; T. Vujasinović, n. d., str. 76—80.

masa za daljnje širenje ustanka intenzivirao se i dalje produbljivao rascjep u ustaničkim redovima.⁴⁶

Činjenica da je postojao znatan broj ustanika koji su smisao borbe vidjeli u uklanjanju nedaća stvorenih okupacijom i, naročito, inauguracijom ustaškog režima i koji su bili spremni da se odreknu ofanzivnih djestava i protiv okupatora i protiv NDH ukoliko se te nedaće otklone ili svedu na najmanju mjeru, omogućila je okupatorima i ustaškom režimu da se u savladavanju ustanka pored vojnih efikasno koriste i političkim sredstvima. Tu mogućnost iskoristio je italijanski okupator. Njegov politički plan bio je da oslanjajući se na nacionalističke snage u ustanku i van njega savlada uticaj komunista od kojih je dolazila najveća opasnost za režim okupacije. Taj plan zasnovan je na ocjeni da ustaški režim nije u stanju da na teritoriji NDH obezbijedi red i mir i da Srbi nacionalisti mogu da budu ne samo protuteža komunistima nego i solidna zamjena ustašama kao faktoru u sistemu okupacije.

Odmah poslije potpisivanja sporazuma o reokupaciji druge i treće zone italijanski okupator je preduzeo snažnu političko-propagandnu ofanzivu sračunatu na razbijanje ustaničkih jedinica. Smisao ove ofanzive bio je u tome da se srpski narod u zoni italijanske okupacije uvjeri u to da su mu Italijani prijatelji i zaštitnici. Italijani su se obraćali srpskom stanovništvu — neposredno i preko političke agencije — govoreći mu kako će ustaška vlast biti ukinuta, kako više neće biti pokolja i sl. Oni su pozivali Srbe da se smire jer im italijanska vlast garantuje bezbjednost.

Istovremeno je komandant Druge italijanske armije naložio trupama NDH na području druge zone da obustave sve akcije protiv ustanika. Na scenu je stupila italijanska vojska. Ona je u toku nastupanja vršila represalije svuda gdje je nailazila na otpor i istovremeno prihvatala saradnju sa svima onima koji su se izjašnjavali za obustavljanje otpora okupatoru i za borbu protiv komunista. Ulazeći u pojedina mjesta italijanska vojska je zavedila mjere uperene

---

⁴⁶ N. Bajić, *KPI u Hercegovini u ustanku 1941. god.*, str. 232—233, 245—246; D. Lukač, n. d., str. 174, 191 i dr.; R. Čolaković, *Zapisi...* I, str. 308 i dalje.

protiv ustaša i, paralelno s tim, stupala u pregovore sa pojedininim ustaničkim grupama u svrhu njihove pacifikacije. Italijani su se pokazali do te mjere tolerantni da u prvo vrijeme nisu tražili od ustanika da predaju oružje niti su dublje zalazili u srpska sela. U lokalnim organima vlasti smijenili su funkcionere koji su se eksponirali kao neprijatelji Srba i na njihovo mjesto postavili ljude u koje su imali više povjerenja. Razoružavali su oružništvo i muslimansku miliciju, vraćali u rodna mjesta one koji su bili prisiljeni da ih napuste iz bojazni da će biti šikanirani ili možda ubijeni i, uopšte, radili na normalizaciji života. Naročito su insistirali na unapređenju poljoprivredne proizvodnje, razmjeni novca i drugim privrednim aktivnostima. Otvarali su radnje srpskih trgovaca i vraćali Srbima njihovu imovinu, koja je pljačkom, otkupom i raspodjelom bila došla u posjed Hrvata i Muslimana. Takođe su srpskom življu obećavali i besplatno dijelili pomoć u hrani (brašno, so). Konačno, Italijani su dovodili pravoslavne sveštenike, dopuštali da se na više mjesta u Hercegovini vade iz jama poubijani Srbi i dozvoljavali da ih se svečano sahranjuje.⁴⁷

Italijansku formulu mahom su prihvatili svi oni koji su ustanak smatrali preuranjenim kao i oni koji su bili u ustanku ali koji su odbacivali političku liniju KPJ i bili skloni nagodbi sa okupatorom. Uglavnom iz reda ovih ljudi Italijani su regrutovali svoju političku agenturu. Dok su jedni nastupali kao sitni trgovci i šverceri, nudeći seljacima prijeko potrebne artikle (so, duhan, šibice i dr.), drugi su koristili svoj uticaj i svoje pozicije u ustanku. I jedni i drugi — zalazeći među ustanike ili boraveći stalno među njima — propagirali su u korist italijanskog okupatora, širili vijesti o njegovoj zaštitničkoj ulozi i njegovom prijateljskom ophođenju prema Srbima i pozivali ustanike da ne pružaju otpor njegovim trupama.⁴⁸

⁴⁷ *Oslobodilački rat...* I, str. 91; *Pregled istorije SKJ*, str. 324; *Hercegovina u NOB*, str. 31; S. Šakota, *Hercegovački NOP odred*, str. 12—13; N. Bajić, *KPJ u Hercegovini u ustanku 1941. god.*, *Godišnjak Društva istoričara BiH XVII/1966—1967*, str. 131—134; D. Lukač, n. d., str. 233, 245—246, 325.

⁴⁸ *Hercegovina u NOB*, str. 31; D. Lukač, n. d., str. 233—234, 246.

Politička inicijativa italijanskog okupatora i podrška koju su mu pružili duhovni pripadnici starog poretka, ekstremni nacionalisti i šovinisti imale su uspjeha. U narodu i među ustanicima široko se rasprostrlo uvjerenje da nema smisla suprotstavljati se Italijanima i izazivati ih budući da su oni ipak bolji od ustaša. Najveći broj ustaničkih jedinica nije pokazao spremnost da se bori protiv Italijana. U stvari, ustanici im nisu nigdje pružili jači otpor. Rezultat je bio taj da su Italijani bez većih teškoća zaposjeli drugu i treću zonu. Oni nisu morali da preduzimaju veće vojne zahvate već su reokupaciju izvršili u formi više ograničenih vojnih akcija, i to pošto bi prethodno političkim sredstvima postigli da im ustanici ne pružaju otpor. Za to vrijeme je došlo do ubrzanog raspadanja ustaničkih jedinica nagriženih italijanskom propagandom. Borci su odlazili svojim kućama. Ustanak u Hercegovini i dijelovima zapadne i srednje Bosne naglo je jenjao.⁴⁹

Političke pripreme i reokupaciju druge i treće zone Italijani su izvršili u saradnji sa jednim brojem građanskih političara Srba iz Bosne i Hercegovine i Dalmacije koji su se protivili ustanku, pogotovo stoga što je rukovodeća politička uloga u njemu pripadala Komunističkoj partiji Jugoslavije. To su bili dr Novica Kraljević, profesor, Lazar Trklja, profesor, bivši sekretar Zemljoradničke stranke, Vidak Kovačević, pravnik, pristalica Zemljoradničke stranke i kapetan Vladislav Hamović. Oni su se u to vrijeme nalazili u izbjeglištvu u Crnoj Gori (Boka Kotorska), tu održavali političke kontakte sa predstavnicima Kraljevine Italije i preko njih radili na tome da Kraljevina Italija ukinе vlast ustaša u Hercegovini i neposredno preuzme sve odgovornosti. U tom slučaju Italija bi mogla da računa na njihovu punu podršku. Drugu grupu sačinjavali su dr Niko Novaković-Longo, bivši senator i ministar, Radmilo Grđić, novinar, Dobrosav Jevđević, bivši narodni poslanik i Ilija Trifunović-Birčanin, raniji predsjednik Narodne odbrane. Ova grupa političara nalazila se u Splitu, gdje je stupila u odnos saradnje sa italijanskim okupatorom. Dr N. Novaković i ostali tražili su

---

⁴⁹ *Pregled istorije SKJ*, str. 324; *Hercegovina u NOB*, str. 31; D. Lukač, n. d., str. 234—246, 279.

najprije stvaranje srpske autonomne Dalmacije u okviru Italije, a potom autonomne Bosne i Hercegovine sa Dalmacijom i Likom. Obje ove grupe tražile su i ostvarile politički dodir sa predstavnicima Kraljevine Italije u punoj međusobnoj saglasnosti i saradnji.⁵⁰

Navedeni političari vršili su od početka ustanka uticaj na tzv. velikosrpske elemente u ustanku i na taj način pospješili proces polarizacije političkih snaga u njemu. Protiveći se, u stvari, ustanku i zalažući se za rješenje položaja Srba u saradnji sa italijanskim okupatorom oni su olakšali reokupaciju, koju su smatrali jedino efikasnim sredstvom ograničenja vlasti ustaša i likvidacije ustanka pod vođstvom komunista. Njihove političke veze sa Italijanima olakšale su nacionalističkim elementima u području ustanka stupanje u odnos saradnje sa italijanskim okupatorom neposredno pošto su njegove trupe reokupirale Hercegovinu i dijelove Bosne. Neki od navedenih političara (dr N. Kraljević, R. Grđić, D. Jevđević) zalagali su se u tom pravcu neposredno, na licu mjesta.⁵¹

Daljni korak ovih političara i njihovih istomišljenika bilo je stvaranje četničkih oružanih odreda. U ove odrede, stvarane sa znanjem i uz podršku italijanskog okupatora, ulazili su uglavnom najkonzervativniji pripadnici srpskih građanskih stranaka, bivši žandari, oficiri i podoficiri bivše jugoslavenske vojske, kao i oni koji su smatrali da će učestvujući u ovim formacijama moći da zadovolje svoje niske strasti (pljačka, ubijanje i sl.) Mnogi od njih učestvovali su u ustanku, koji su u toku i poslije reokupacije napustili. Rukovodioci četničkih odreda u najviše slučajeva postali su bivši komandiri i komandanti ustaničkih jedinica, koji se nisu slagali sa politikom KPJ u ustanku, kao npr. Brana

⁵⁰ O političkoj akciji N. Kraljevića, N. Novakovića-Longe i dr. vidi: S. Šakota, *Hercegovački NOP odred*, str. 9—12; Đ. Stanisavljević, *Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941—1942. godine*, Istorija XX veka — Zbornik radova, IV, str. 17—19.

⁵¹ S. Šakota, *Razvoj ustanka i borbe u Hercegovini jula i avgusta 1941. god.*, str. 24; Isti, *Hercegovački NOP odred*, str. 11—13; N. Bajčić, *KPJ u Hercegovini u ustanku 1941. god.*, Pri-lozi br. 2, str. 234.

Bogunović (B. Grahovo), Mane Rokvić, Ilija Desnica i Mile Kecman (Drvar i B. Petrovac), Petar Đilas (Kulen-Vakuf), major Rašeta (Bihać), Trivo Drljača (Podgrmeč), Uroš Drenović (Mrkonjić), Petar Samardžić (Nevesinje), Milorad i Marko Popović i Mirko Avdalović (Gacko), Jovan Mišeljić (Bileća) i dr.⁵²

Sami Italijani nisu, po pravilu, ni poslije reokupacije preduzimali veće vojne akcije u cilju uspostavljanja pune kontrole nad ustaničkim teritorijama, već su nastavili da primjenjuju politiku razbijanja ustaničkih snaga iznutra, oslanjajući se na konzervativne, protukomunistički raspoložene krugove u redovima Srba. Za uzvrat Italijani su ovima dali saglasnost i pružili podršku u formiranju četničkih formacija.⁵³

---

⁵² S. Šakota — R. Petković, *Dejstva partizanskih jedinica u Hercegovini protiv okupatora, ustaša i četnika*, VIG 3/1961, str. 91; N. Bajić, *KPJ u Hercegovini u ustanku 1941. god.*, Prilozi br. 2, str. 234; D. Lukač, n. d., str. 247, 279, 325—326.

⁵³ D. Lukač, n. d., str. 247; *Pregled istorije SKJ*, str. 324.

PRILAGOĐAVANJE KPJ U BOSNI I HERCEGOVINI USLOVIMA USTANKA

Osnovne karakteristike ustanka u ljeto 1941. god., napose idejno razmimoilaženje i političko podvajanje ustaničkih snaga i pojava oružanih formacija četnika, nalagali su komunističkoj partiji Jugoslavije u Bosni i Hercegovini da ulaze velike napore kako bi afirmisala svoju političku koncepciju ustanka i tako omogućila da NOB prihvati najveći dio slojevitog i u nacionalno-političkom pogledu nehomogenog bosansko-hercegovačkog stanovništva. Da bi to postigla KPJ, njeni komiteti, ćelije i pojedini članovi morali su da savladaju elemente stihije i građanskog rata i da ustanku pribave karakter organizovane narodnooslobodilačke borbe sa adekvatnim, jasno formulisanim političkim ciljevima. Ukratko, KPJ je morala da uspostavi ravnotežu između razmjera ustanka i vlastitih mogućnosti da njime ovlada, tj. da kontroliše i politički usmjerava.

Snaga i uticaj KPJ u Bosni i Hercegovini bili su realno ograničeni. Za nju su sve do 1939. god. bila karakteristična obilježja opšteg stanja kakvo je u KPJ vladalo dugi niz godina. Partijske organizacije su bile strogo zakonspirisane, nisu se »otvarale« prema potencijalnim članovima Partije i strahovale su od toga da prihvate široko zasnovanu političku akciju, naročito na selu. Partijska uporišta bila su malobrojna, vezana uglavnom za veća mjesta (Sarajevo, Mostar, Banja Luka, Zenica, Tuzla, Bijeljina, Brčko).⁵⁴ Tek od sredine 1938. god. počela je KPJ u Bosni i Hercegovini da

⁵⁴ Osnivački kongres KP BiH, Sarajevo 1950, str. 113.

se aktivnije odnosi prema političkim zbivanjima i da osvaja nove pozicije. Ona se tada orijentisala prema industrijskom radništvu i prema seljaštvu želeći da u ovim sredinama ojača svoj uticaj i zadobije pristalice. U tom cilju Pokrajinski komitet KPJ za BiH je u toku 1940. god. formirao pomoćna tijela za pojedine djelokruge rada, među kojima sindikalnu komisiju i komisiju za selo. Slično je postupio Oblasni komitet za Hercegovinu kao i veći mjesni komiteti.⁵⁵

Raspoloživi podaci o brojčanom porastu i širenju mreže organizacija KPJ u Bosni i Hercegovini u godinama pred rat i u toku drugog svjetskog rata su fragmentarni, kritički nedovoljno provjereni i ne daju mogućnost da se na osnovu njih stvaraju zaključci o organizacionoj snazi i političkom uticaju Komunističke partije Jugoslavije u ovom periodu. Navešću neke od tih podataka jer oni, ipak, pružaju sliku o snazi Komunističke partije toga doba.

Do rata 1941. god. formirane su ćelije KPJ u devet od ukupno 18 srezova zapadne i centralne Bosne (ne računajući srezove Travnik i Livno, koji u to vrijeme nisu spadali u nadležnost Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu). U ostalih devet srezova (B. Gradiška, Prnjavor, Teslić, Kotor-Varoš, Mrkonjić-Grad, Ključ, Sanski Most, Glamoč, Cazin) nisu postojale ćelije KPJ, ali su u nekim od njih (B. Gradiška, Teslić, Mrkonjić-Grad, Ključ, Cazin) formirane manje partijske grupe koje su vršile ulogu partijskih ćelija.⁵⁶ U Hercegovini su do rata oformljene organizacije KPJ u sedam od ukupno 12 srezova. U tri sreza (Nevesinje, Gacko, Ljubinje) postojao je po jedan član KPJ, bilo da je bio iz dotične sredine ili da je u nju poslat na rad, dok u dva sreza (Široki Brijeg i Prozor) nije bilo članova KPJ.⁵⁷ U istočnoj Bosni, pored Sarajeva, postojale su organizacije KPJ još u Tuzli, Bijeljini, Brčkom, Doboju, Zenici, Sokocu i Rogatici.⁵⁸

---

⁵⁵ Isto, str. 115, 117; N. Bajić, *KPJ u Hercegovini u ustanku 1941. god.*, Prilozi br. 2, str. 201.

⁵⁶ D. Lukač, n. d., str. 41.

⁵⁷ N. Bajić, *KPJ u Hercegovini u ustanku 1941. god.*, Prilozi br. 2, str. 200.

⁵⁸ *Osnivački kongres*, str. 113.

Prve seoske ćelije KPJ u Bosni i Hercegovini formirane su u periodu od 1939—1941. god., i to u srezovima: Prijedor, B. Novi, B. Dubica, Drvar, B. Petrovac, B. Krupa, Jajce, Konjic, Čapljina, Stolac, Trebinje, Bileća, Bijeljina i Rogatica. U više slučajeva radilo se o selima u neposrednoj blizini gradova.⁵⁹

Ukupno je pred izbijanje rata 1941. bilo u Bosni i Hercegovini oko 830 članova KPJ, od čega u B. krajini oko 180 i u Hercegovini oko 140.⁶⁰ Izlazi da je u istočnoj Bosni, te u srezovima Travnik i Livno, bilo u to vrijeme oko 500 članova KPJ. Od ukupno 830 na selo je otpadalo svega 178 članova KPJ organizovanih u 29 ćelija.⁶¹

U isto vrijeme bilo je u Bosni i Hercegovini oko 4.000 članova SKOJ-a.⁶²

Uporedo sa brojčanim porastom i stvaranjem ćelija KPJ tamo gdje ih ranije nije bilo izgrađivana je organizaciona struktura Komunističke partije Jugoslavije u Bosni i Hercegovini. Krajem 1940. god. bila su u Bosni i Hercegovini tri oblasna (mostarski, banjalučki i tuzlanski) i 15 mjesnih komiteta KPJ. Članovi tih komiteta bili su mahom mladi članovi Partije, bez političkog iskustva.⁶³

Trend brojnog rasta Komunističke partije Jugoslavije u Bosni i Hercegovini, njenog teritorijalnog širenja i organizacionog strukturisanja nastavljen je u periodu priprema za ustanak i u toku ustanka 1941. god. Naročito u toku zadnjih mjeseci 1941. i početkom 1942. god posvetila se Komunistička partija svojoj organizacionoj i idejnoj izgradnji, pošto je prethodno — tokom avgusta i septembra 1941. — riješila osnovne probleme ekspanzije ustanka.

Iz raspoloživih podataka vidi se da je broj članova KPJ u B. krajini, računajući tu i članstvo iz Travnika i Livna,

⁵⁹ D. Lukač, n. d., str. 28, 31, 33, 36, 39, 40; N. Bajić, *KPJ u Hercegovini u ustanku 1941. god.*, Prilozi br. 2, str. 200; R. Čolaković, *Zapisi...* I, str. 502.

⁶⁰ *Osnivački kongres*, str. 120; D. Lukač, n. d., str. 21, 41; N. Bajić, *KPJ u Hercegovini u ustanku 1941. god.*, Prilozi br. 2, str. 200.

⁶¹ *Osnivački kongres*, str. 120.

⁶² Isto, str. 127.

⁶³ Isto, str. 160.

u periodu priprema za ustanak (maj — juli 1941.) porastao sa oko 180 na oko 280. Ovaj porast zabilježen je prvenstveno u mjestima i srezovima nastanjenim srpskim življem (Drvar, B. Petrovac, B. Grahovo, Prijedor, B. Novi, B. Dubica), koji je zbog politike ustaša prema Srbima bio spreman na otpor i nalazio da politika KPJ odgovara njegovim interesima. Ovako brz brojčani porast, ograničen uglavnom na nekoliko srezova, uslovio je da je u vrijeme dizanja ustanka postojala neravnomjerna raspoređenost i neujednačen politički nivo partijskog članstva u pojedinim područjima Bosanske krajine. Oko 95% članova Partije bilo je skoncentrisano u Banjoj Luci, Jajcu, Travniku, Livnu, Bihaću, Drvaru, Petrovcu i na Kozari, dok je nekoliko desetina komunista otpadalo na sve ostale srezove Bosanske krajine.⁶⁴

U periodu konsolidacije ustanka u Bosanskoj krajini (oktobar 1941—februar 1942. god.) broj članova Partije povećao se od oko 300 na 640, što znači da se više nego udvostručio. U znatnoj mjeri je izgrađena organizaciona struktura Partije kakva je odgovarala uslovima rata. Krajem februara 1942. god. pored Oblasnog bilo je pet okružnih i više sreskih komiteta i 101 ćelija KPJ.⁶⁵ Ubikacija komiteta i ćelija ukazuje na brži rast Komunističke partije u zapadnoj a sporiji u centralnoj Bosni u tom periodu.

U istočnoj Hercegovini, u tzv. pripremnom periodu za ponovno pokretanje ustanka (septembar-novembar 1941) broj članova Partije se povećao na oko 200. Krajem 1941. god. postojala je partijska organizacija u svim srezovima. Formirani su sreski komiteti i Okružni komitet KPJ za istočnu Hercegovinu.⁶⁶

Broj članova Komunističke partije u zapadnoj Hercegovini bio je u toku ustanka 1941. mali i, kako izgleda, neznatno se povećavao.⁶⁷

⁶⁴ Vidi D. Lukač, n. d., str. 73, 92, 182—183.

⁶⁵ Isto, str. 395—396.

⁶⁶ S. Šakota, *Hercegovački NOP odred*, str. 25—26; *Osni-vački kongres*, str. 141.

⁶⁷ Vidi: *Hercegovina u NOB*, str. 204—206; N. Bajić, *KPJ u Hercegovini u ustanku 1941. god.*, *Godišnjak XVII/1966—1967*, str. 139.

U čitavoj Hercegovini djelovalo je krajem 1941. god. oko 400 članova KPJ sa pet sreskih, jednim mjesnim i dva okružna komiteta KPJ.⁶⁸

O brojčanom rastu KPJ u istočnoj Bosni od maja do decembra 1941. god. ima veoma malo podataka. O njemu se zasada može prosuđivati jedino na osnovu činjenice da je krajem 1941. god. u istočnoj Bosni bilo pet okružnih, dva sreska i pet mjesnih komiteta Komunističke partije. Oblasni komitet KPJ za tuzlansku oblast izgleda da je po svom personalnom sastavu bio identičan Oblasnom štabu, formiranom jula 1941.⁶⁹ Krajem 1941. god. u istočnoj Bosni (Romanija) nalazio se i Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu.

Na partijskom savjetovanju u Ivančićima, 7. januara 1942. god., data je ocjena da se Komunistička partija Jugoslavije u Bosni i Hercegovini u toku ustanka znatno proširila i ojačala.⁷⁰ Ova ocjena je u osnovi tačna, naročito kada se radi o Bosanskoj krajini, ali samo ako se shvati u njenom političkom smislu. U stvari, malobrojnost i nedovoljno političko iskustvo članova KPJ u BiH, naslijeđeni iz predratnih godina, učinili su veoma velikom ambiciju partijske organizacije da u periodu kada se ustanak razbuktao efikasno utiče na tok događaja i da određuje liniju njihovog razvitka, a njen napor da to postigne izuzetno teškim.⁷¹ Partijski forumi su bili prinuđeni da u Bosnu i Hercegovinu upute više iskusnih članova Partije, koji bi kao komandiri, politički komesari i partijski radnici doprinijeli da u ovoj pokrajini ojača uticaj Komunističke partije. Centralni komitet KPJ rasporedio je, u avgustu 1941, na rad u Bosnu i Hercegovinu grupu od deset boraca španskog građanskog rata.⁷² Trojica od njih (Vlado Četković, Kosta Nađ, Vojo To-

⁶⁸ N. Bajić, *KPJ u Hercegovini u ustanku 1941. god.*, Godišnjak XVII/1966—1967, str. 140.

⁶⁹ M. Čanković, *Mreža partijskih rukovodstava u tuzlanskoj oblasti pred početak ustanka i u istočnoj Bosni krajem 1941. god.*, (rekonstrukcija), Prilozi br. 3, str. 257—264.

⁷⁰ *Osnivački kongres*, str. 134.

⁷¹ Isto, str. 117; *Hercegovina u NOB*, str. 28.

⁷² Arhiv Instituta za izučavanje radničkog pokreta Beograd, fond CK KPJ, god. 1941, br. 27, 28-a (nadalje: AIRPB, CK KPJ, 1941/27, 28-a).

dorović) stigli su u toku septembra u drvarski kraj, a četvorica (Jakov Baruh, Petar Drapšin, Čedo Kapor i Ante Šarić) u istočnu Hercegovinu.⁷³ U to vrijeme jedna grupa komunisti iz Crne Gore (Sava Kovačević, Vojo Nikolić, Vojo Kovačević, Mile Kilibarda, Krsto Popivoda, Radoje Dakić-Brko i dr.) došla je u istočnu Hercegovinu (Gacko, Bileća i Trebinje), gdje je pomogla u organizovanju i političkom usmjeravanju ustanka.⁷⁴ Takođe je Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru na traženje Okružnog komiteta KPJ za Hercegovinu uputio, u oktobru 1941. god., na rad u Hercegovinu: Punišu Perovića, Vojina Popovića i Stanka Burića i, u novembru, Blaža Đuričića.⁷⁵

Iz navedenih podataka vidi se da je u Bosni i Hercegovini neposredno pred rat bilo svega 20% članova Komunističke partije na selu. S druge strane, priroda gerilskog ratovanja uslovala je da su u ustanku u daleko najvećem broju bili seljaci, na koje Komunistička partija nije imala uticaja kao na gradski, prvenstveno radnički elemenat. Iz toga su proizašle teškoće za Komunističku partiju kada je ona nastojala da pored opštopolitičke primi na sebe i odgovornost za svakodnevno, praktično rukovođenje ustankom. Komunistička partija je željela da dio svojih članova »preseli« iz grada na selo, ali to nije moglo da se izvrši ni tako lako ni tako brzo.⁷⁶

Ovakav raspored kadrova Komunističke partije na relaciji grad-selo stvarao joj je teškoće iz još jednog razloga. Naime, nacionalna struktura članstva KPJ u Bosni i Hercegovini nije odgovarala nacionalnoj strukturi ustanika. Izgleda da je u Komunističkoj partiji Jugoslavije u Bosni i

---

⁷³ Arhiv Saveza komunista BiH, tom III, knj. 1. (nadalje: Arhiv SK BiH, III-1), Sarajevo 1952, str. 75—76, 99; S. Šakota, *Hercegovački NOP odred*, str. 17. — Nije mi uspjelo ustanoviti ko su bili preostala trojica i da li su uopšte došli u BiH.

⁷⁴ S. Šakota, *Razvoj ustanka i borbe u Hercegovini jula i avgusta 1941. god.*, str. 5.

⁷⁵ S. Šakota, *Hercegovački NOP odred*, str. 25.

⁷⁶ M. Vukomanović navodi da se grupa komunista iz Mostara pridružila ustanicima u istočnoj Hercegovini tek dva i po mjeseca poslije izbijanja jenskog ustanka i da su ustanici, zato što ih nisu poznavali, bili prema ovim komunistima prilično nepovjerljivi. M. Vukomanović, n. d., str. 225—226.

Hercegovini, uzevši u cjelini, bio približno jednak broj Srba i Muslimana, nešto manje Hrvata, a da je u gradovima bilo najviše Muslimana članova Partije.⁷⁷ Imaju li se u vidu rezerve koje su ustanici, u većini Srbi, imali u datim okolnostima (stvaranje NDH i položaj Srba u njoj) prema Muslimanima i Hrvatima postaje jasno zašto je mogućnost Komunističke partije da utiče na ustanike bila usljed njenog nacionalnog sastava još više ograničena. D. Lukač navodi da su komunisti, partizanski rukovodioci u predjelu Manjače i Čemernice, koji su bili uglavnom iz Banje Luke, u većini radnici i intelektualci, uz to Muslimani i Hrvati, bili u neravnopravnom položaju u odnosu na četničke starješine, koji su bili uglavnom domaći ljudi sa velikim ugledom i poznavanjem psihologije svojih zemljaka.⁷⁸ Sličan slučaj bio je i na pl. Ozren.⁷⁹

Prilagođavajući se uslovima i potrebama, KPJ u Bosni i Hercegovini primala je u toku ustanka za svoje članove prvenstveno one koji su u borbama protiv okupatora i ustaša ispoljili puni aktivitet.

Jasno je da se snaga KPJ u 1941. god. ne može mjeriti samo brojem njenih članova i stepenom izgradnje njene organizacione strukture. KPJ je imala u Bosni i Hercegovini, kao i u drugim jugoslavenskim zemljama, veliki broj simpatizera i pristalica. Njena snaga proizlazila je iz njenog političkog uticaja, koji je bio u stalnom porastu, naročito poslije aprila 1941. god. Političke ideje KPJ bile su privlačne za mnoge demokratski opredijeljene ljude, inače pripadnike različitih socijalnih sredina. Osim toga, Komunistička partija je nudila rješenje za izlaz iz situacije u kojoj se zemlja našla 1941. god. Njen program nacionalnog oslobođenja od okupatora privlačio je mnoge patriote kao i sve jugoslavenske narode. Vršeci pripreme i pokrećući ustanak i žrtvujući u njemu svoje kadrove, KPJ je na očigledan način potvrđivala svoj patriotizam i tako doprinijela rastu svog

⁷⁷ Vidi N. Bajić, *KPJ u Hercegovini...*, Prilozi br. 2, str. 200; D. Lukač, n. d., str. 19—43.

⁷⁸ D. Lukač, n. d., str. 355.

⁷⁹ F. Dedić, *Ustanak na Ozrenu 1941/1942. god.* — sjećanje.

političkog ugleda i jačanju vlastitog uticaja u narodu i među ustanicima.⁸⁰

Međutim, politički uticaj KPJ u Bosni i Hercegovini u prvoj godini ustanka posmatran u sklopu političkih odnosa i uticaja, tj. kada se konfrontira sa političkim snagama suprotnog opredjeljenja, dobiva relativan značaj. Ne treba, naime, izgubiti iz vida da je u političkom nasljeđu Bosne i Hercegovine dominirao konzervativni način mišljenja. Njega su njegovale građanske političke partije, kao i društva i udruženja pod njihovim uticajem. Istina, okupacijom zemlje prestale su da postoje i građanske političke partije i ustanove i organizacije preko kojih su ove vršile svoj uticaj, ali su uticajni funkcioneri i članovi, a naročito duh tih partija, i dalje postojali i uticali na političko mišljenje naroda, prije svega zaostale i primitivne seljačke sredine. Političke snage koje su radile na tome da onemoguće Komunističku partiju i NOP, ostajući na pozicijama nacionalne isključivosti i prenebregavajući nužnost ekonomskog i socijalnog napretka, djelovale su uglavnom preko dva ekstremno nacionalistička pokreta: ustaškog i četničkog. Šanse ovih pokreta da u Bosni i Hercegovini zadobiju pristalice nisu ni izdaleka bile jednake. Ustaše su došle na vlast voljom okupacionih sila i već time se onemogućile u političkoj utakmici u kojoj ionako nisu imali ozbiljnih šansi. Naime, ustaški pokret, sem donekle u zapadnoj Hercegovini, nije u BiH imao dubljeg korijena ni tradicije. Politička propaganda ustaša, sama po sebi, nije mogla dati željene rezultate.

Šanse četničkog pokreta bile su znatno veće, i to iz dva osnovna razloga:

1. Četnički pokret je imao izvjesnih tradicija u Bosni i Hercegovini. Prvi odbori srpskih četničkih udruženja (Udruženje srpskih četnika »Petar Mrkonjić«) u Bosni i Hercego-

---

⁸⁰ »...Uticaj i popularnost Partije naročito su porasli poslije okupacije zemlje. Propagandni rad Partije; simpatija prema Sovjetskom Savezu; izdaja vladajuće buržoazije i buržoaskih stranaka; borbene tradicije ovog kraja, nacionalna svijest i mržnja prema porobljivačima; teror i pokolji ustaša — sve su to bili činioci koji su omogućavali da se ustaničke mase privedu na pozicije narodnooslobodilačke borbe« (S. Šakota, *Hercegovački NOP odred*, str. 31).

vini stvoreni su 1924. god. U toku 1924—1925. god., takvi odbori su osnovani u Sarajevu, Mostaru, Goraždu, Rogatici, Bijeljini, Zvorniku, Bosanskoj Gradiški, Ivanjskoj (kod B. Luke). U isto vrijeme organizacija Srpske nacionalne omladine (SRNAO), koja je okupljala ekskluzivne srpske nacionaliste i bila u tijesnoj vezi sa nekim četničkim udruženjima, imala je u Bosni i Hercegovini 80 mjesnih organizacija i tri oblasna odbora.

Mreža četničkih organizacija (Udruženje četnika za slobodu i čast otadžbine) naročito se proširila u razdoblju od 1932. do 1938. god., osobito poslije atentata na kralja Aleksandra I Karađorđevića, 1934. g. U to vrijeme stvoreno je više četničkih organizacija u širem području Sarajeva i u jugoistočnoj Bosni (Alipašin Most, Rajlovac, Semizovac, Trnovo, Pale, Sokolac, Rogatica, Čajniče, zatim Osenik, Vozuća). U toku 1937. god. registrovano je u Bosni i Hercegovini 60 četničkih pododbora. U istočnoj Bosni i Posavini postojao je znatno veći broj četničkih pododbora nego u Hercegovini. Najmanji broj četničkih pododbora bio je u zapadnoj Bosni. N. Šehić s razlogom smatra da su tradicionalne veze istočne Bosne sa Srbijom i stepen političkih i, posebno, nacionalnih i vjerskih sukoba u istočnoj Bosni i istočnoj Hercegovini uticali na stvaranje brojnih četničkih organizacija u ovim oblastima.⁸¹

Četničke organizacije najviše su stvarane po selu. Iz raspoloživih podataka vidi se da je od 265 članova upravnih i nadzornih odbora Udruženja četnika u jednom dijelu Bosne i Hercegovine 126, ili 47,54%, bilo iz reda seljaka. Procenat seljaka članova Udruženja četnika bio je još veći: 69,98%.

Mada društveni i politički uticaj četničkih udruženja nije bio u srazmjeri sa razgranatom mrežom njihovih organizacija i pododbora i brojem članova, treba, ipak, reći da taj uticaj, osobito u zaostaloj seljačkoj sredini, nije bio za potcjenjivanje. Četništvo je imalo srpsko nacionalno obiljež-

⁸¹ N. Šehić, *Politička uloga i oblici djelatnosti četničkih udruženja na području Bosne i Hercegovine u razdoblju između dva rata*, rukopis u biblioteci Instituta za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, str. 95.

je i kao takvo privlačilo seljake. I srpske četničke organizacije i SRNAO, budući krajnje nacionalističke, svojim djelovanjem pobuđivale su osjećaje nacionalne i vjerske netrpeljivosti prema nesrpskim narodima.⁸²

2. Raspadom Kraljevine Jugoslavije prestale su da postoje srpske građanske stranke. U političkom životu Srba nastala je osjetna praznina. Nju je donekle popunio četnički pokret, u kome su u uslovima okupacije počele da politički djeluju one društvene i političke snage koje su u periodu između dva rata imale odlučnu riječ u politici srpskih građanskih stranaka. Zahvaljujući tome porasla je uloga četničkog pokreta u političkom životu Srba.

Četnički pokret je u 1941. god. snažno naglašavao svoju oslobodilačku misiju. Vođstvo pokreta usmjerilo je svoju političkopropagandnu djelatnost na veličanje prošlosti i slave srpskog naroda, njegovih borbenih tradicija, na širenje ideje Velike Srbije koja bi trebalo da se stvori u okviru tzv. Velike Jugoslavije i sl. Uporedo su oficiri bivše jugoslavenske vojske, koji su 1941. god. zauzeli važne pozicije u pokretu, počeli da stvaraju vojnočetničke odrede i da u njih okupljaju pristalice pokreta.

Ove ideje i mjere pokreta naišle su na razumijevanje kod Srba u Bosni i Hercegovini u trenutku kada je zemlja bila okupirana a njima zaprijetila opasnost fizičkog istrjebljenja. Osobito su ove ideje nailazile na plodno tlo kod seljaka, među kojima je živjela tradicija Kosova, koji su se lako zanosili nacionalnim romantizmom i bili skloni da u četništvu vide simbol otpora tuđinskoj vlasti i istureni odred u borbi za nacionalne ciljeve srpskog naroda.

---

⁸² Isto, str. 89, 92, 93—95, 104—106.

NAPORI KPJ DA USTANAK KONTROLIŠE I POLITIČKI USMJERAVA

Krajem 1941. god. formiralo se, a i danas još živi mišljenje da su rezultati napora koje je KPJ u Bosni i Hercegovini ulagala u želji da za sebe obezbijedi ulogu političkog vođe u ustanku umanjeni time što su organizacije i rukovodstva Komunističke partije u toku ustanka pridavali više značaja vojnim akcijama protiv okupatora i njihovih pomagača nego izgradnji i učvršćenju vlastitih organizacija i organizacija SKOJ-a, zatim antifašističkih organizacija žena i omladine, narodnooslobodilačkih odbora i, preko svega toga, širenju političkih ideja NOP-a.⁸³ To mišljenje preuzimaju i neki istoričari⁸⁴ kada naglasak partijskih komiteta na vojni aspekt ustanka ocjenjuju kao njihovu slabost, kao njihov propust u rukovođenju. Zaista, ima osnova za pretpostavku da su mnogi komunisti u Bosni i Hercegovini vjerovali da su ideje za koje se oni bore same po sebi dovoljne da ih narod prihvati i da stoga nema mnogo potrebe da oni svoje snage iscrpljuju u političkoj bitki da narod usvoji onaj koncept narodnooslobodilačke borbe za koji se zalagala KPJ. Međutim, ne treba gubiti iz vida da su politika i naponi KPJ u 1941. god. bili usmjereni na pokretanje oružane narodnooslobodilačke borbe naroda Jugoslavije. Stoga je razumljivo što su njeni komiteti i organizacije u Bosni i Hercegovini

⁸³ Vidi npr. *Osnivački kongres*, str. 134; *Hercegovina u NOB*, str. 394; R. Čolaković, *Zapisi ... I*, str. 598; S. Popović, *Majevički partizani*, knj. prva, Sarajevo 1951, str. 110—111; U. Danilović, *Savjetovanje u Ivančićima* — sjećanje, Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, neregistrovano.

⁸⁴ D. Lukač, n. d., str. 396.

najveću pažnju poklanjali dizanju ustanka i izgrađivanju njegove vojne organizacije i što je Komunistička partija svoje najbolje kadrove davala u vojne komitete i štabove. To što se ona nešto manje angažovala u političkom radu u narodu i što je u tom radu postigla manje nego što je možda očekivala, više je uslovljeno ograničenošću njenih realnih mogućnosti i njenog političkog uticaja u Bosni i Hercegovini nego rasporedom njenih snaga.⁸⁵ Ovo pitanje treba posmatrati u cjelini društveno-političkih odnosa i uticaja u Bosni i Hercegovini u ustanku 1941. god. ne izdvajajući iz te cjeline KPJ i ne apsolutizirajući snagu njenih ideja i privlačnost njenih političkih ciljeva.

KPJ u Bosni i Hercegovini nije u toku 1941. god. postigla da svi ustanici prihvate njenu političku liniju u ustanku. Prihvatljivo je mišljenje da su u tom pogledu bili učinjeni tek prvi, istina, veoma značajni koraci.⁸⁶ Rezultati su uglavnom zavisili od kadrovske snage i političkog uticaja Komunističke partije i drugih uslova u kojima se ustanak razvijao u pojedinim oblastima Bosne i Hercegovine, odnosno dijelovima tih oblasti.

U Bosanskoj krajini vršena je u drugoj polovini avgusta i u mjesecu septembru vojnička reorganizacija ustaničkih snaga. Cilj ove mjere bio je da se što je moguće više unificira i učvrsti vojna organizacija ustanka i stvori jedinstveno komandovanje. Umjesto gerilskih odreda i seoskih ustaničkih grupa stvarani su bataljoni. Formirani su štabovi bataljona kao i nekoliko krupnijih štabova. Mjesta u tim štabovima mahom su zauzeli komunisti preko kojih je KPJ ostvarivala politički uticaj i rukovođenje ustankom. Ovaj posao uspješno je završen u onim krajevima gdje je bilo

---

⁸⁵ »Već od samog početka u odredu se osjećao nedostatak politički izgrađenih i odgovornih ljudi... Međutim odredska teritorija bila je tako velika, a pritisak neprijatelja i naše stalne akcije oduzimale su nam toliko vremena i snaga da nas za one i onakve uslove ne bi bilo dovoljno da nas je bilo i trostruko više. To odsustvo političkih kadrova počelo se ubrzo osjećati, a kasnije i svetiti. Bilo je bataljona — a da i ne govorimo o četama — koji nisu imali ni političkog komesara!« (T. Vujasinović, n. d., str. 121).

⁸⁶ *Oslobodilački rat*... I, str. 147.

više članova i simpatizera KPJ. Tamo gdje ih nije bilo i gdje oni nisu imali jačeg uticaja, reorganizacija ustaničkih snaga bila je u ovom periodu praktično samo započeta.⁸⁷

U periodu od oktobra 1941. do februara 1942. god. ustanak u Bosanskoj krajini dobio je čvršće i stabilnije oblike organizacije. Ranije započeta reorganizacija ustaničkih snaga nastavljena je u smislu primjene zaključaka vojnopolitičkog savjetovanja u Stolicama. Formirano je pet krajiških NOP odreda i pet okružnih komiteta KPJ za teritorije na kojima su se ti odredi nalazili. Komunisti u tim odredima, a tamo ih je bilo najviše, radili su na tome da svi borci usvoje shvatanje o neophodnosti nastavljanja borbe ne samo protiv ustaša i domobrana nego i protiv Italijana. Politička akcija komunista naročito je bila usmjerena protiv tzv. italijanaša, koji su zagovarali saradnju sa okupatorom. Uopće su primjenjivane oštre mjere protiv pojedinaca koji su u partizanskim jedinicama i u pozadini iz bilo kojih razloga ometali razvitak oslobodilačke borbe. Sama borba, čiji su rezultati djelovali stimulativno, primjenjivana je kao sredstvo političkog uticaja na ustanike i narod.⁸⁸

Takođe je težište političke aktivnosti KPJ u Bosanskoj krajini, naročito među ustanicima, bilo na otklanjanju teškoća u oblasti međunacionalnih i međukonfesionalnih odnosa.⁸⁹

Rezultati nisu izostali. Na Kozari, gdje je koncentracija komunista bila najveća a četnički uticaj najslabiji vođenje odlučne narodnooslobodilačke borbe nije uopšte došlo u pitanje. Snage NOP-a u Podgrmeću uspjele su u toku novembra i decembra da suzbiju četnički pokret, koji se razvijao pod okriljem Italijana i da ga dočnije, početkom 1942. god., potpuno onemoguće.⁹⁰ U Drvaru i okolini, gdje su ustaničke borbe poslije reokupacije bile obustavljene komunistima je pošlo za rukom da ponovo pridobiju narod za pružanje oružanog otpora. Prve borbe vođene su protiv četnika, a zatim protiv snaga NDH i Italijana. Sukob sa Italijanima 23. i 24.

⁸⁷ D. Lukač, n. d., str. 152, 182.

⁸⁸ Vidi o tome D. Lukač, n. d., str. 273—403.

⁸⁹ Isto, str. 198.

⁹⁰ Isto, str. 283.

januara 1942. god., koji je označio prestanak taktiziranja prema okupatoru, imao je politički značaj za čitav taj kraj jer je svojim ishodom oslobodio narod i ustanike italijanskog kompleksa. Prostor za djelatnost četnika u ovom kraju bio je sveden na minimum.⁹¹

U centralnoj Bosni, u njenom sjevernom dijelu ustanak se rasplamsao tek u zadnjem tromjesečju 1941. god. U to vrijeme u njenom južnom dijelu (Glamoč, Travnik, Bugojno, Kupres, Livno) ustanak je usljed reokupacije doživljavao stagnaciju, da bi od sredine decembra 1941. do početka februara 1942. god. ponovo oživio. Međutim, zamah ustanka u centralnoj Bosni prevazilazio je organizacione i političke mogućnosti malobrojne partijske organizacije. U nekim jedinicama na rukovodeće položaje su došli četnički orijentisani oficiri a u nekim »deklarisani četnici«. Preko 50% komandnog kadra sačinjavali su ljudi koji su se prikriveno ili otvoreno suprotstavljali rukovodećoj ulozi Komunističke partije u ustanku. Više od polovine ustanika željelo je da se bori za kralja i otadžbinu. U mnogim jedinicama javljala se samovolja u postupcima boraca i rukovodilaca, izbijao šovinizam i sl.⁹²

Konfrontirana sa domaćim četnicima, četničkim agitatorima iz Srbije i istočne Bosne, te italijanskom političkom agenturom KPJ nije mogla da partizanski odred u srednjoj Bosni vojnički i politički konsoliduje. U jedinicama odreda i u pozadini, gdje su četnički agitatori nailazili na pogodan teren za svoj rad, rastao je četnički uticaj s tendencijom da potpuno prevagne. Tom uticaju komunisti u ovom kraju nisu mogli da se samostalno odupru.⁹³

U Hercegovini je poslije reokupacije druge i treće zone došlo do privremenog zatišja. Stvorena je u izvjesnom smislu ravnoteža snaga, koju nisu mogli da naruše ni ustanici ni okupator. Ustanici nisu bili ni vojnički ni politički pripremljeni da bi mogli da odmah prihvate borbu sa okupatorom, a italijanska vojska, respektujući snagu ustanka i u nadi da će političkim metodima dovesti do raslojavanja

⁹¹ Isto, str. 362, 365—366.

⁹² Isto, str. 343—344.

⁹³ Isto, str. 344, 350—351, 358.

ustaničkih snaga, nije se usuđivala da protiv njih preduzima ozbiljnije akcije.⁹⁴

Ovo zatišje, koje je trajalo do početka decembra 1941. god. Komunistička partija je iskoristila za izgradnju vojne i političke strukture NOP-a i za pripremanje ustaničkih snaga za sukob sa okupatorom. Unutar četa narodne vojske formirani su tzv. partizanski odredi u koje su ulazili samo oni ustanici koji u dotadašnjim borbama nisu ispoljili anarhističko i šovinističko raspoloženje i koji su bili spremni da se podvrgnu vojničkoj disciplini i da ratuju protiv okupatora. U toku septembra formirana su četiri partizanska bataljona (u konjičkom, nevesinjskom, bilečkom i stolačkom, te trebinjskom i ljubinjskom srezu) a oko 20. septembra i štab Hercegovačke narodnooslobodilačke brigade.⁹⁵ Na oslobođenoj teritoriji stvarani su seoski i, nešto kasnije, opštinski a na okupiranoj ilegalni narodnooslobodilački odbori.⁹⁶ Sredinom oktobra reorganizovan je Okružni komitet KPJ i formiran Okružni komitet SKOJ-a za istočnu Hercegovinu. Partijski kadrovi koji su došli iz gradova i iz Crne Gore razmješteni su po srezovima i bataljonima. Njihova osnovna dužnost bila je da stvaraju čvrstu vojnu organizaciju ustanka, koja će omogućiti da ustanici vode rat protiv okupatora disciplinovano i u skladu sa politikom KPJ.⁹⁷

Komunisti u istočnoj Hercegovini uspjeli su da u periodu septembar-novembar 1941. god. pridobiju narod i ustanike za borbu kako protiv ustaša, tako i protiv italijanske vojske. U tome im je pomogla činjenica da je u susjednoj Crnoj Gori, poslije dvomjesečnog perioda (avgust-septembar 1941) relativnog mira, došlo u oktobru 1941. do poleta oružane borbe, koja se do kraja godine pretvorila u narodni ustanak.⁹⁸ Prve borbe sa italijanskim okupatorom u istočnoj Hercegovini otpočele su u novembru da bi se do kraja 1941.

⁹⁴ S. Šakota, *Hercegovački NOP odred*, str. 16.

⁹⁵ Isto, str. 17—18, 27. — Poslije vojno-političkog savjetovanja u Stolicama brigada je preimenovana u Hercegovački NOP odred.

⁹⁶ S. Šakota — R. Petković, n. d., str. 93.

⁹⁷ S. Šakota, *Hercegovački NOP odred*, str. 16, 19—20, 24—25.

⁹⁸ Vidi *Pregled istorije SKJ*, str. 312, 322.

znatno rasplamsale. Početkom 1942. god otpočele su i borbe sa četnicima. Dotle je bilo oformljeno 10 partizanskih bataljona sa oko 3500 boraca, a najveći dio istočne Hercegovine, izuzev nekoliko gradova i okupatorskih uporišta, bio je pod kontrolom ili uticajem partizanskih jedinica.⁹⁹

Sinhronizovana dještva crnogorskih i hercegovačkih partizana krajem 1941. i početkom 1942. god. našla su izraza u formiranju, 4. januara 1942. god., zajedničkog Operativnog štaba za istočnu Hercegovinu i dio Crne Gore (Nikšić).¹⁰⁰ Ovaj štab je imao privremeni karakter pa je namjesto njega u prvoj polovini februara 1942. formiran Operativni štab NOP odreda za Hercegovinu kao stalno vojno rukovodstvo.¹⁰¹

Na osnovu rečenog jasno je da je KPJ u posljednja 3—4 mjeseca 1941. i početkom 1942. god imala inicijativu i da je zadobila političke pozicije u ustanku u istočnoj Hercegovini. Ali su i četnici radili na jačanju svojih pozicija uživajući pri tom podršku italijanskog okupatora. Do kraja 1941. god. u istočnoj Hercegovini je organizovano više grupa naoružanih četnika. Početkom 1942. god. stigla je u istočnu Hercegovinu grupa oficira i podoficira u službi D. Mihailovića, koju je predvodio B. Todorović, major bivše jugoslavenske vojske. Dolazak ove grupe dao je poticaj četničkom pokretu u Hercegovini.¹⁰²

Nešto drukčije razvijali su se odnosi u ustanku na tlu istočne Bosne. U istočnoj Bosni, kao i u Srbiji, četništvo je bilo značajan faktor u ustanku. Tamošnji rukovodioci NOP-a prihvatili su četnike kao prisutnu činjenicu i odlučili da sa njima sarađuju u uvjerenju da postoji mogućnost zajedničke borbe protiv okupatora i ustaša. U stvari, njima je izgledalo da je usmjeravanje svih snaga i sredstava protiv okupatora i ustaša ne samo najbolji način da se oni pobijede nego i

⁹⁹ S. Šakota — R. Petković, n. d., str. 92—93, 95; *Hercegovina u NOB*, str. 273; N. Bajić, *KPJ u Hercegovini...*, Godišnjak XVII/1966—1967, str. 145.

¹⁰⁰ *Hercegovina u NOB*, str. 34; S. Šakota — R. Petković, n. d., str. 96.

¹⁰¹ N. Vojinović, *Borbe jedinica Južnohercegovačkog partizanskog odreda u dolini Neretve u proljeće 1942. god.*, Godišnjak Društva istoričara BiH XII/1961, str. 131.

¹⁰² S. Šakota — R. Petković, n. d., str. 95—96; N. Bajić, *KPJ u Hercegovini...*, Godišnjak XVII/1966—1967, str. 156.

da se zadobiju političke pozicije u narodu i među ustanicima — na štetu četnika. Srpski narod u istočnoj Bosni u velikom broju se bio digao na ustanak, a njegovo raspoloženje za borbu bilo je u porastu. Ustanici i narod ispoljavali su simpatije prema Komunističkoj partiji Jugoslavije zbog toga što je ona pozivala u borbu. Komunistima je izgledalo da je trenutno podudaran odnos KPJ i velikog dijela seljaka-ustanika prema ratu protiv okupatora i ustaša, a i sam fakat vođenja rata, dovoljan da se na njemu izgradi čvršća politička veza Komunističke partije i naroda. Pri tom oni nisu pridali odgovarajući značaj činjenici da na putu ostvarenja te veze stoji tradicija građanskih političkih stranaka i četnički agitatori i da sporazumi sa četničkim starješinama pružaju ovima moralnu i političku podršku i afirmišu ih.¹⁰³

Do sporazuma o oružanoj saradnji partizana i četnika D. Mihailovića došlo je ubrzo nakon početka ustanka. Već 21. avgusta 1941. štab Majevičkog NOP odreda sporazumio se sa grupom četnika o zajedničkom izvođenju borbenih akcija.¹⁰⁴ Štab Sarajevske oblasti sklopio je 1. septembra 1941. sa Aćimom Babićem, četničkim prvakom sa Han-Pijeska, sporazum o zajedničkom vođenju akcija, i u tu svrhu je osnovao koordinaciono tijelo sastavljeno od predstavnika partizanskih i četničkih jedinica na sektoru Romanije, tzv. direktorijum.¹⁰⁵ Istovremeno je u rukovodstvu NOP-a za Bosnu i Hercegovinu ispoljena tendencija da se dođe do sporazuma sa Jezdimirom Dangićem, u to vrijeme glavnim četničkim predstavnikom u istočnoj Bosni. Sporazum sa J. Dangićem realizovan je 1. oktobra 1941, neposredno poslije vojno-političkog savjetovanja u Stolicama, na pregovorima u G. Drinjača u kojima su učestvovali najviši predstavnici NOP-a (S. Vukmanović-Tempo i R. Čolaković) i četničkog pokreta D. Mihailovića (žand. major J. Dangić, Pero Dukano-

¹⁰³ Uporedi S. Vukmanović, *U Sarajevu i istočnoj Bosni 1941. i početkom 1942.* Savjetovanje u Ivančićima — sjećanje, Prilozi br. 4, str. 654—656.

¹⁰⁴ Štab Majevičkog NOP odreda — štabu Tuzlanske oblasti 17. 9. 1941, Arhiv SK BiH, III-1, str. 78.

¹⁰⁵ Štab Sarajevske oblasti — PK-u KPJ za BiH 5. 9. 1941, Arhiv SK BiH, III-1, str. 52—53, 160.

vić i kapetan Sergije Mihajlović) u istočnoj Bosni. Dogovorena je saradnja na principu zajedničke borbe protiv okupatora i njegovih saradnika uz istovremeno poštovanje integriteta Muslimana i ulaganje napora da se oni pridobiju za to da i sami u što većem broju učestvuju u toj borbi. Stvoren je zajednički operativni štab nazvan »Komanda bosanskih vojnih i partizanskih odreda«¹⁰⁶ i predviđeno zajedničko organizovanje pozadine. Unutrašnja organizacija ustaničkih jedinica — partizanskih i četničkih — ostala je po ovom sporazumu izvan kompetencija zajedničkog štaba.¹⁰⁷

Sporazumi ustaničkih vođa — komunista sa vođama četnika o saradnji u ustanku u istočnoj Bosni u velikoj mjeri su određivali njihovu praktičnu orijentaciju u ustanku. Rukovodioci ustanka — komunisti su najveći dio svojih snaga trošili na prikupljanju i mobilizaciji partizanskih odreda, na pripremanju i izvođenju vojničkih akcija, organizaciji otpora pritiscima okupatora i ustaša, pribavljanju sredstava za vođenje rata i dr. Organizacija društvenog i političkog života na oslobođenoj teritoriji i u partizanskim odredima dolazila je u drugi plan. U mnogim partizanskim četama, a i bataljonima, nije bilo političkih komesara. I tamo gdje su postojali, politički komesari nisu uvijek uspjeli u svojoj osnovnoj misiji, što je dovodilo do njihove političke izolacije u jedinicama i u pozadini.¹⁰⁸ Takođe je

---

¹⁰⁶ U ovaj štab ušli su: Svetozar Vukmanović-Tempo, Rodoljub Čolaković i Slobodan Princip-Seljo ispred partizana, te Jezdimir Dangić, Sergije Mihajlović, Pero Đukanović i, nekoliko dana docnije, Aćim Babić ispred četnika.

¹⁰⁷ S. Vukmanović, *U Sarajevu...*, str. 655; Gl. štab NOP odreda za BiH — Partizanskim odredima BiH novembra 1941. g., Arhiv SK BiH, III-1, str. 122, 161. O ovim pregovorima vidi i R. Čolaković, *Zapisi...* I, str. 321—324.

¹⁰⁸ Politički komesari »nisu uspjeli da mase koje su ušle u naše partizanske čete upute u krajnje ciljeve naše borbe i da im objasne opšte uslove pod kojima se vodi naša današnja narodnooslobodilačka borba...«.

»Neshvatanje svojih zadataka dovelo je do toga da su naši pol. komesari ostajali izolovani i bez dubljeg uticaja i stvarnih simpatija kod drugova partizana...«

»Politički uticaj na pozadinu bio je nikakav. Umjesto da čete pozitivno djeluju na pozadinu, da dižu narod, one su re-

bilo slučajeva da su na niža komandna mjesta u NOP odredima (komandiri četa i vodova) dolazili ljudi čija je privrženost idejama NOP-a bila posve nejasna. Naročito je bio zapostavljen rad na stvaranju i širenju mreže organizacija KPJ. Tako npr. u cijeloj jugoistočnoj Bosni (Kalinovik, Foča, Goražde, Čajniče, Višegrad, Rogatica, Sokolac) postojala su u toku ustanka 1941. svega tri međusobno nepovezana partijska punkta (Trnovo, Šatorovići-Okruglo, Glasinac) sa malim brojem komunista u njima. Izvan ovih punktova nije se osjećalo političko prisustvo KPJ sve do dolaska Vrhovnog štaba i srbijanskih i crnogorskih partizana u ovaj kraj.¹⁰⁹ Ili, u Zeničkom partizanskom bataljonu, čiji su borci u preko 35% slučajeva bili radnici, bilo je u aprilu 1942. god. 14 članova KPJ, od kojih su samo dvojica bili primljeni u KPJ u toku ustanka.¹¹⁰ Tu i tamo se vjerovalo da bi brojno jačanje i organizaciona izgradnja partijskih organizacija doveli u pitanje dostignuti nivo saradnje sa četnicima, što bi išlo na štetu narodnooslobodilačke borbe.¹¹¹

Ovakva orijentacija nije ostala bez štetnih posljedica po Komunističku partiju i narodnooslobodilački pokret u istočnoj Bosni. Njene malobrojne organizacije i kadrovi u istočnobosanskim selima, iz kojih se regrutovao najveći broj ustanika, nisu se množile, a, osim toga, baveći se prevashodno vojnim pitanjima postepeno su gubile politički refleks. Komunistička partija nije postigla da njen politički uticaj u selima i partizanskim odredima permanentno jača i da kod naroda i ustanika stvori osjećaj povjerenja i sigurnosti u političku liniju KPJ. Političku nestabilnost, nespokojsvo i nemir, koji su se javljali među ustanicima i u narodu, naročito kao rezultat četničke političke propagande, partij-

dovno bile izvrgnute nesmetanom razornom uticaju pozadine, naročito kulaka» (Naredba br. 2. štaba NOP odreda »Zvijezda« od 5. 2. 1942. Arhiv SK BiH, III-2, str. 32—33).

¹⁰⁹ AIRPB, CK KPJ, 1942/51, 63; Arhiv SK BiH, III-2, str. 90—97.

¹¹⁰ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda*, tom IV, knj. 4, dok. 63, str. 173—174 (nadalje: Zb. NOR, IV-4, 63/172—174).

¹¹¹ »Jači rad u tom pravcu činilo nam se da bi išao na uštrb borbenog jedinstva i otežavao šire okupljanje mase u borbi protiv okupatora« (S. Popović, n. d., str. 110—111).

ski kadrovi su zbog svoje malobrojnosti i političke nemoći nastojali da otklone postizanjem vojničkih uspjeha u borbi protiv okupatora i ustaša. Tako se reprodukovala i sklonost komunista u istočnoj Bosni da vode ratne akcije a da istovremeno političku inicijativu prepuštaju četnicima.¹¹²

Četnici su prilazili ovim pitanjima sa više realizma. Oni su pristajali na saradnju sa partizanskim štabovima u izvođenju borbenih akcija, koje su i dalje shvatali kao borbu protiv ustaša i domobrana. Rat protiv okupatora smatrali su preuranjenim i nemogućim. Svakodnevno su ispoljavali svoj šovinistički odnos prema Muslimanima, što je imalo odraza na život muslimanskih naselja na teritoriji pod kontrolom partizana i četnika. Prema komunistima su se odnosili sa nepovjerenjem i u suštini neprijateljski. U narodu su širili protukomunističko raspoloženje i trudili se da za sebe pridobiju one koji su slijedili komuniste. Insistirajući na svom shvatanju borbe za nacionalno oslobođenje četnici su nastojali da parališu djeystvo partizanskih jedinica, da onemoguće rad NOO-a i da uspostave ranije opštinske uprave i žandarmerijske stanice.¹¹³

Sklopljeni sporazumi, mada su ograničavali četnike u doziranju i izboru metoda protupartizanske propagande, u stvari su im omogućavali da mirno sakupljaju poene u idejnoj i političkoj borbi sa protivnikom, koji je formalno uživao status saveznika.

U prvoj fazi ustanka (avgust-oktobar 1941) ustanici u istočnoj Bosni praktično su znali samo za pobjede, a povoljne vremenske prilike i uslovi prehrane olakšavali su im vođenje borbi. U to vrijeme partizanska borba u susjednoj Srbiji bila je takođe u usponu. Veći dio zapadne Srbije, uključujući i neke gradove, bio je pod kontrolom srpskih partizana i četnika D. Mihailovića. Iz Užica, gdje se nalazio Vrhovni štab, stizale su u istočnu Bosnu pošiljke oružja i municije. To je hrabrilo srpske seljake u istočnoj Bosni naviknute da osluškiju šta se zbiva u susjednoj Srbiji i da u znatnoj mjeri prema tome određuju svoje držanje. Ove

¹¹² Vidi T. Vujasinović, n. d., str. 121—122.

¹¹³ *Oslobodilački rat...* I, str. 144; *Pregled istorije SKJ*, str. 324; U. Danilović, *Savjetovanje u Ivančicima* — sjećanje.

okolnosti davale su preimućstvo partizanskom vođstvu u istočnoj Bosni u odnosu na četnike. Istina, većina ustanika u istočnoj Bosni nije otišla u partizanske odrede zato što je imala odgovarajuću političku orijentaciju, već zato što su se u njihovom kraju prvi pojavili komunisti koji su ih pozvali na ustanak i koji su te odrede organizovali. Često je neka slučajnost određivala da li će neko otići u partizane ili u vojne četnike. Veliki broj partizana nije se po svom političkom raspoloženju i mentalitetu razlikovao od susjednih četnika.¹¹⁴ Osim toga, već tada je pod uticajem četničke propagande došlo do sporadične fluktuacije ustanika iz partizanskih u četničke jedinice. Pa ipak, raspoloženje većine ustanika bilo je u to vrijeme u skladu sa političkom linijom KPJ u ustanku.

Sredinom septembra 1941. njemački okupator je preduzeo zamašne vojne mjere protiv partizana u Srbiji (tzv. prva neprijateljska ofanziva). Početkom novembra okupatoru su se pridružili i vojno-četnički odredi D. Mihailovića. Ovim je zadat udarac partizanskom pokretu u Srbiji, a dio srpskih partizana sa Vrhovnim štabom povukao se u Sandžak.

Događaji u Srbiji odrazili su se na prilike u istočnoj Bosni. Iz Srbije su u područje pl. Romanije i r. Krivaje došle dvije oveće grupe naoružanih četnika pod komandom vojvode Radomira Đekića i majora Dragoslava Račića.¹¹⁵ Pristizali su pojedinačno i oficiri koji su bili u službi D. Mihailovića. Politička krilatica koju su oni raširili po istočnoj Bosni bila je da je ukidanje ustaške vlasti u istočnoj Bosni i pripajanje istočne Bosne Srbiji jedini način da se srpski narod u ovoj oblasti oslobodi ustaškog terora. Iz Srbije su dolazili i brojni pojedinci, mahom srpske izbjeglice iz istočne Bosne, koji su u paničnom raspoloženju širili vijesti o tome kako je ustanak u Srbiji prestao, kako tamo

¹¹⁴ »... Često se ne može poznati ko je četnik a ko partizan, ne samo zbog odela već i mentaliteta i političkog shvatanja...« (I. Broz-Tito — M. Đilasu 28. 12. 1941, Zb. NOR, II-2, 75/134).

¹¹⁵ I ranije je bilo slučajeva da su četničke grupe iz Srbije dolazile u ist. Bosnu. Tako npr. 1. septembra upućena je iz Srbije na Majevicu grupa od 44 četnika sa ciljem da ojača četničku struju u ustanku na Majevici. Arhiv SK BiH, III-1, str. 79.

više nema partizana i sl.¹¹⁶ Četnici u istočnoj Bosni prihvatili su krilaticu o pripajanju istočne Bosne Srbiji i u tom pravcu su usmjerili svoju propagandu.¹¹⁷ Stvaralo se raspoloženje za političko rješenje položaja Srba u istočnoj Bosni u sporazumu sa njemačkim okupatorom, koje je, kako izgleda, za većinu njih bilo prihvatljivo. Takvo raspoloženje bilo je podstaknuto uspjehom njemačke intervencije u Srbiji, koji je upućivao na zaključak da je okupator još uvijek daleko od poraza, a i činjenicom da je pozna jesen nagovještavala mnoge nove teškoće za ustanak.

Glavni štab NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu želio je da od četničkog vođstva u istočnoj Bosni dobije razjašnjenje njegove politike i njegovih postupaka dok je četničko vođstvo željelo da se oslobodi partizanskog tutorstva. Na konferenciji predstavnika partizana i četnika, održanoj u Vlasenici 16. i 17. novembra, došlo je do međusobnog optuživanja. Četnički predstavnici su napustili zajedničku sjednicu i na posebnom skupu formirali tzv. Privremenu upravu istočne Bosne.¹¹⁸

Poslije raskidanja sporazuma četnici su pojačali propagandu protiv komunista i još otvorenije počeli da rade na razbijanju partizanskih jedinica i dezorganizaciji njihove pozadine. Sa novom žestinom optuživali su Muslimane za nedaće srpskog naroda i otvoreno počeli da pozivaju na osvetu. Svakodnevno su ubijali, pljačkali i palili muslimanska sela, a partizane koji su se tome suprotstavljali, optuživali kao neprijatelje srpskog naroda. Otvoreno su govorili o M. Nediću kao velikom srpskom rodoljubi koji dolazi da oslobodi Bosnu. U zajedničkim borbama sa partizanima — takvih borbi bilo je i poslije raskidanja sporazuma — nastupali su neodlučno, paleći, pljačkajući i ubijajući nedužne. Neometano se krećući po oslobođenoj teritoriji, četnički agitatori su zalazili u partizanske jedinice i vrbovali pojedince i grupe da pređu u četnike. Istovremeno su četnici počeli da vrše tajna ubistva partizanskih rukovodilaca i pu-

¹¹⁶ S. Vukmanović, *U Sarajevu...*, str. 655—656.

¹¹⁷ P. Morača, *Društvenopolitička kretanja i politika KPJ u ustanku 1941. god.*, JIČ 1/1962, str. 19.

¹¹⁸ *Oslobodilački rat...* I, str. 144.

čeve u partizanskim jedinicama.¹¹⁹ Dvadesetog novembra uspostavili su kontakt sa italijanskom komandom u Višegradu i sa njom postigli sporazum o zaposjedanju gornjeg Podrinja (od Šćepan-Polja do Višegrada).¹²⁰ Njemačke vojne komande, a kako izgleda, posredstvom organa četničkog pokreta D. Mihailovića, i vlada generala M. Nedića pružale su im podršku i pomoć u oružju i municiji.¹²¹

Pod uticajem svih ovih faktora došlo je tokom novembra i decembra 1941. god. do snažnog previranja i kolebanja ustanika u partizanskim odredima istočne Bosne. Politika i praksa četnika bila je privlačna za dio boraca partizanskih odreda i oni su počeli da prelaze u četnike. Jednostavno su skidali petokrake zvijezde i stavljali četničke kokarde, napuštali borbene položaje i počinjali da se bave najobičnijom pljačkom u pozadini. Ovo prelaženje u četnike ubrzo je poprimilo široke razmjere. Na stranu četnika prelazili su i pojedini komandiri i komandanti a sa njima i čitave jedinice: čete i bataljoni.¹²² Demoralizacija je zahvatila više-manje sve partizanske odrede u istočnoj Bosni, dok je Kalinovičkom, Romanijskom i NOP odredu »Zvijezda« zaprijetilo puno rasulo. Na partizanskim položajima slabila je spremnost za borbu i rasla nedisciplina i neposlušnost. Zbog toga je udarna i otporna moć partizanskih linija znatno oslabila, a snaga okupatora i ustaša u istoj srazmjeri ojačala.¹²³

U toku ovih zbivanja počelo je da u rukovodstvu NOP-a u istočnoj Bosni preovlađuje uvjerenje da je njegova ori-

¹¹⁹ Zb. NOR, II-2, 93/188, 98/205; U. Danilović, *Savjetovanje u Ivančićima* — sjećanje; N. Albahari, *Tito u Ivančićima* — sjećanje na pokrajinsko savjetovanje KPJ za BiH održano 7. 1. 1942, »Oslobođenje« od 8. i 9. januara 1969.

¹²⁰ *Oslobodilački rat* ... I, str. 144.

¹²¹ Zb. NOR, II-2, 84/162; IV-3, 11/40, 93/187.

¹²² »... Počelo je bežanje, masovno odlaženje iz naših jedinica i prelaženje u te četničke jedinice. Mi smo praktično u nekim reonima ostali bez ljudi... U takvoj situaciji i ono malo petokraki koje smo uspjeli da borci stave na kape, pobacano je« (S. Vukmanović, *U Sarajevu*..., str. 656).

¹²³ Zb. NOR, II-2, 75/134, 93/187—188, 98/204—205, 157/311; IV 3, 11/40—41; N. Albahari, *Tito u Ivančićima*, »Oslobođenje« od 8. i 9. 1. 1969; U. Danilović, *Savjetovanje u Ivančićima* — sjećanje; *Oslobodilački rat* ... I, str. 145.

jentacija na partizansko-četničku saradnju u ratu protiv okupatora bila neosnovana i da naponi činjeni u tom pravcu nisu urodili plodom. Zato je rukovodstvo pokreta napustilo takvu orijentaciju¹²⁴ i odlučilo se za pokušaj da priobije naoružane seljake koji su činili gro sastava četničkih jedinica.¹²⁵ I taj pokušaj je propao jer je četnički pokret u to vrijeme sve više jačao a njegov uticaj na naoružano seljaštvo bio u porastu.¹²⁶ Preostao je još jedino oružani konflikt sa četnicima, ali je on u datoj situaciji bio neizvodljiv zato što mu se protivila većina ustanika.¹²⁷

U toj za narodnooslobodilački pokret nepovoljnoj i do kraja neizvjesnoj situaciji u istočnu Bosnu je stigao Vrhovni štab sa dijelom partizanskih snaga iz Srbije.

---

¹²⁴ N. Albahari navodi da su »pojedinci« u redovima partizana i dalje vjerovali da se s četničkim vodstvom može nešto postići. To vjerovanje N. Albahari naziva zabludom. N. Albahari, *Tito u Ivančicima*, »Oslobođenje« od 8. i 9. 1. 1969.

¹²⁵ U. Danilović, *Savjetovanje u Ivančicima* — sjećanje.

¹²⁶ J. Broz-Tito — Gl. štabu NOP odreda Srbije 8. 1. 1942, Zb. NOR, II-2, 93/187; *Oslobodilački rat*... I, str. 145.

¹²⁷ »... Želeći da okupimo u borbu sav narod, mi smo zaboravili na perspektivu te borbe, nismo dovoljno vodili računa o klasnom licu ljudi koji su stajali na čelu četničkih vojnih formacija. Zbog toga smo učinili oportunističke greške, koje su omogućile četničkom vodstvu da se dočepa pozicija. Kada smo postali toga svjesni, odnos snaga je bio takav da mi sami nismo bili u stanju da riješimo pitanje samo onako kako se ono moglo riješiti, a to je silom. Smatrali smo da nam mogu da budu saveznici ljudi koji su već prvih dana u borbi u Istočnoj Bosni šurovali sa fašističkim okupatorom, dozvolili smo agentima velikosrpske buržoazije Dangiću i kompaniji da pretvaraju narodno-oslobodilačku borbu u istočnoj Bosni u rat Srba protiv muslimana« (PK KPJ za BiH — Okr. komitetima Bosanske krajine februara 1942, Arhiv SK BiH, III-2, str. 75).

II

OSNOVNI ELEMENTI KRIZE NOP-a

NOVI TONOVI U POLITICI CENTRALNOG KOMITETA KPJ I VRHOVNOG STABA NOP ODREDA JUGOSLAVIJE KRAJEM 1941. I POČETKOM 1942. GODINE

Načelna odluka o dizanju ustanka protiv okupatora donešena je na plenarnoj sjednici Centralnog komiteta KPJ, održanoj u Zagrebu krajem aprila 1941. god. U osnovnim linijama određen je i karakter ustanka. Centralni komitet KPJ stao je na stanovište da ustanak treba da obuhvati sve one koji su spremni da se bore protiv okupatorâ kao i protiv snaga u zemlji koje su prihvatile saradnju sa okupatorima. Budući da su organi civilne vlasti poslije aprilskog rata ostali u službi okupacionih sila, odnosno u službi kvislinških režima, CK KPJ je smatrao logičnim da staru civilnu vlast treba rušiti i umjesto nje stvarati novu, narodnu vlast.

U vezi s ovim stajalo je i principijelno pitanje borbe za vlast. U tom pogledu CK KPJ je odbacio mogućnost da se ustanak razvija kao buržoaska revolucija, koja bi jugoslavenskoj građanskoj klasi omogućila da povрати izgubljenu vlast. Naprotiv, Centralni komitet je zauzeo stav da KPJ treba da preduzme sve mjere da u toku ustanka sama preuzme vlast u zemlji.¹

U praksi ustanka došlo je do razaranja starog sistema vlasti i u većoj ili manjoj mjeri do narušavanja ustaljenih ekonomskih i društvenih normi i odnosa. Partizani su napadali žandare i žandarmerijske stanice, ukidali opštinske

¹ V. Dedijer, *J. Broz-Tito* — prilozi za biografiju, Beograd 1953, str. 290—291.

uprave i sreska načelstva i stvarali narodne komitete, odnosno narodnooslobodilačke odbore kao organe vlasti. Osim toga, oni su spaljivali poreske, vojnoobvezničke i druge spisakove, zatim zemljišne knjige, a bilo je slučajeva da su neposredno ugrožavali pojedine imućne seljake i veleposjednike i nanosili im materijalnu štetu.² J. Marjanović navodi slučajeve da se u nekim partizanskim odredima u Srbiji u početku ustanka dosta govorilo o oduzimanju zemlje seoskim bogatašima (Krajinski odred, istočna Srbija), ili da su partizani otvarali bogate trgovačke radnje i magazine i iz njih robu dijelili narodu a dijelom uzimali za svoje potrebe (Mačvanski NOP odred). U ovom odredu isticane su crvene zastave, dok je u Prvom šumadijskom odredu bio uobičajen naziv »revolucionarna vojska« a kao amblem uzeta crvena zvijezda sa srpom i čekićem. U Krajinskom odredu nije se pridavala najveća važnost borbi protiv okupatora, već je ova povezivana sa borbom protiv »bogataša i kapitalista«. Prilikom primanja u odred manje se vodilo računa o odnosu budućih boraca prema okupatoru a više o njihovom imovnom stanju. Bilo je slučajeva da imućniji nisu primani u odred.³

Međutim, razmjere ovih i sličnih pojava bile su bitno ograničene činjenicom da su se narodi Jugoslavije digli na ustanak protiv okupatorâ i njihovih pomagača i da je KPJ željela da u ustanku učestvuju svi patriotski raspoloženi građani. Naime, KPJ se u periodu priprema ustanka i u prvim mjesecima njegovog trajanja orijentisala na izgrađivanje široke platforme narodnog ustanka i na okupljanje na toj platformi svih koji su spremni da se bore protiv okupatora, bez obzira na njihovu političku pripadnost, imovno stanje i sl. U tom cilju KPJ je ušla u aranžmane sa nekim političkim ličnostima i grupama iz bivših opozicionih stranaka. U Sloveniji Komunistička partija je sklopila sporazum sa hrišćanskim socijalistima, socijaldemokratima, kmetijcima, sokolima i dr. Rezultat toga je bilo stvaranje Osvobodilne fronte slovenskog naroda. Sa vođstvom srpskih zemljoradnika Dragoljuba Jovanovića (Narodna seljač-

² Isto, str. 307, 319, 325.

³ J. Marjanović, *Ustanak i NOP u Srbiji 1941*, str. 114—115.

ka stranka) sklopljen je sporazum o saradnji i zajedničkoj borbi protiv okupatora. Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju je radio na tome da se i sa lokalnim funkcionerima i pristalicama bivših građanskih stranaka postignu sporazumi o saradnji, kako u političkom, tako i u vojnom smislu. U Hrvatskoj su činjeni pokušaji da se ostvari saradnja sa lokalnim organizacijama Hrvatske seljačke stranke i Samostalne demokratske stranke. Konačno, predstavnici partizana u Srbiji i istočnoj Bosni postigli su sporazume sa nekim nižim vođama četnika o zajedničkoj oslobodilačkoj akciji. Činjeni su pokušaji da se sličan sporazum postigne i sa rukovodstvom četničkog pokreta D. Mihailovića. Najprije su predstavnici partizana imali kontakte sa D. Mihailovićem na Ravnoj gori (sredinom avgusta) i sa njegovim predstavnicima u Beogradu (8. septembra), a nešto kasnije (19. septembra) J. Broz-Tito lično se sastao sa D. Mihailovićem u Strugarniku kraj Valjeva. Drugi sastanak J. Broza-Tita i D. Mihailovića održan je u Brajićima na Ravnoj gori, 26. oktobra 1941. god. Svi pokušaji da se D. Mihailović pridobije za organizovanu oružanu akciju protiv okupatora propali su zbog njegovog stava da »još nije vrijeme«. Postignut je jedino sporazum o nekim manje važnim aspektima ratne saradnje, kao što su međusobni odnos nenapadanja, način mobilizacije, podjele plijena i sl.⁴

Vjerovatno je na ovakvu orijentaciju KPJ uticao i stav Kominterne da u uslovima nastalim poslije napada Njemačke na SSSR komunističke partije treba da rade u pravcu oslobođenja naroda od fašističkog jarma a ne u pravcu dizanja socijalističke revolucije. Stoga i u Jugoslaviji treba voditi oslobodilačku borbu i stvarati jedinstveni nacionalno-oslobodilački front.⁵

Vojnička konfrontacija četnika D. Mihailovića sa narodno-oslobodilačkim pokretom u Srbiji i njihova kolaboracija

⁴ J. Broz-Tito, *Govori i članci*, knj. III, Zagreb 1959, str. 324, 348—351; V. Dedijer, n. d., str. 323—326, 328—330; J. Marjanović, n. d., str. 132, 199—204, 207—209, 308—320; *Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj*, Zagreb 1969, str. 219.

⁵ KI — CK-u KPJ 22. 6. 1941, prema: V. Dedijer, n. d., str. 295.

sa njemačkim okupatorom otvorili su rukovodstvu NOP-a novi ugao posmatranja političkih odnosa i uslova u kojima se vodi narodnooslobodilačka borba. Rukovodstvo NOP-a je ocijenilo oružani sukob sa četnicima kao »najvažniji događaj«. Taj sukob bio je za njega potvrda da je jugoslavenska vlada u Londonu — koja je odlučila da se D. Mihailović unaprijedi u čin generala i proglasi vrhovnim i jedinim komandantom u Jugoslaviji — opredijelila za odlaganje, odnosno za prestanak vojne akcije protiv okupatora. Rukovodstvo NOP-a je pretpostavljalo da će vlada pokušati da ovu svoju politiku provede i u drugim krajevima Jugoslavije, a ne samo u Srbiji, gdje će se naći ljudi koji će pokušati da rade po uputstvima Simovićeve vlade. Ukratko, rukovodstvo NOP-a je ocijenilo da »politička situacija počinje da se iz osnova menja« i da treba očekivati da se pojave »novi neprijatelji« narodnooslobodilačkog pokreta.

Očekujući da će vlada u Londonu i njeni istomišljenici u zemlji iskoristiti sva sredstva u namjeri da osujete razvitak narodnooslobodilačkog pokreta, rukovodstvo NOP-a je već početkom decembra 1941. godine stalo na stanovište da 1. ubuduće ne toleriše postojanje drugih oružanih snaga sem partizanskih, koje su apsolutno privržene Vrhovnom štabu i 2. da treba pojačati propagandu i agitaciju za SSSR, upoznavati narod sa životom u Sovjetskom Savezu i učiniti da on jasno shvati prednosti sovjetskog sistema.⁶

Ova procjena političke situacije i stavovi koji su iz nje proizašli, izloženi u pismu Edvarda Kardelja, člana Vrhovnog štaba Glavnog štabu slovenačkih narodnooslobodilačkih partizanskih odreda, početkom decembra 1941, razrađeni su i dopunjeni tokom decembra 1941. i početkom januara 1942. godine. Impulse u tom pravcu davala je i činjenica da je Crvena armija početkom decembra 1941. godine nadomak Moskvi zaustavila napredovanje njemačkog Wehrmachta i sama prešla u protuofanzivu. Imajući u vidu taj događaj, Centralni komitet KPJ je cijenio da postepeno dolazi do promjena u odnosima sila u drugom svjetskom ratu i u međunarodnim političkim odnosima. Zaustavljanje njemačkog Wehrmachta kod Moskve otvara perspektivu neminov-

---

⁶ Zb. NOR, VI-1, 70/153—155.

nog i brzog sloma nacističke Njemačke. U vezi sa tom činjenicom već se pokazuju znaci da se reakcionarne snage imperijalističkih zemalja okupljaju kako bi onemogućile nacionalnooslobodilačke pokrete, koji su inspirisani duboko narodnim stremljenjima i koji pokreću revolucionarne energije. Akcija ovih snaga usmjerena je u prvom redu protiv komunista i njihovog povezivanja sa narodom u procesu nacionalnooslobodilačke borbe. Po mišljenju Centralnog komiteta taj proces počinje da se odražava i u Jugoslaviji, naročito u Srbiji, sa tendencijom da uzme sve više maha. Prvi znak toga procesa bio je napad četnika D. Mihailovića na partizane u Srbiji. Dolazi do ujedinjavanja raznih četničkih frakcija na platformi borbe protiv KPJ i do aktivnije saradnje svih četničkih frakcija sa okupatorom u borbi protiv partizanskih odreda. CK KPJ je došao do zaključka da se stvara jedan reakcionarni velikosrpski centar, koji će, bez obzira na sudbinu njemačkog i italijanskog okupatora, nastojati da sačuva sistem hegemonije velikosrpskih reakcionarnih elemenata i tako odigra rukovodeću kontrarevolucionarnu ulogu. Oko tog centra okuplja se cjelokupna politička reakcija »koja će već sutra biti glavni neprijatelj zahteva naroda Jugoslavije u pitanju samoopredelenja i radnog naroda u njegovim demokratskim i socijalnim zahtevima«. Taj centar predstavlja izvor opasnosti za sve narode u Jugoslaviji. Danas je on glavno uporište okupatora; istovremeno on nesumnjivo postaje sutrašnji glavni neprijatelj oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije.⁷

U otvorenom pokušaju »reakcionarnih buržoaskih elemenata« da se suprotstave vođenju oružane narodnooslobodilačke borbe Centralni komitet KPJ je vidio njihovu želju da odbrane svoje klasne interese. Suprotstavljajući se narodnooslobodilačkoj borbi — smatrao je Centralni komitet KPJ — oni se odvajaju od radnih masa, koje se okupljaju oko partizanskog pokreta i Komunističke partije Jugoslavije »braneći prirodan i nužan proces».⁸

⁷ CK KPJ — PK-u KPJ za Srbiju 14. 12. 1941, Zb. NOR, IX-1, 21/60—62; VŠ NOPOJ — Izv. odboru OF slovenačkog naroda 2. 1. 1942, Zb. NOR, II-2, 84/162—163.

⁸ Zb. NOR, IX-1, 21/63.

Centralni komitet KPJ je dao slično, u suštini isto tumačenje promjena na širem, svjetskom planu. On je u pismu Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak od 22. decembra 1941. god. iznio mišljenje da su pobjede Crvene armije otvorile novu etapu u razvoju političkih prilika u svijetu »u duhu oštrije klasne diferencijacije«, što se osjeća i u Jugoslaviji u sve većem ujedinjavanju svih reakcionarnih snaga »protiv nas«.⁹

Centralni komitet KPJ je stvarao navedene procjene međunarodne i unutrašnje političke situacije uglavnom na osnovu direktnog uvida u političke prilike i tok događaja u Srbiji i Sandžaku kao i na osnovu vijesti sa istočnog fronta. Centralnom komitetu je, naime, već početkom novembra 1941. god. bilo jasno da su u Srbiji protivnici ne samo kvislinški aparat Milana Nedića nego i D. Mihailović i njegove pristalice. Početkom decembra Centralni komitet je raspola-gao podacima iz kojih se moglo vidjeti da se u Sandžaku »srpska i muslimanska gospoda« ujedinjuju na bazi borbe protiv narodnooslobodilačkog pokreta.¹⁰ U pomenutom pismu Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak, Centralni komitet je saopštavao da »četnici svih boja otvoreno sarađuju sa Nedićem, Nemcima i Italijanima...«.

U međuvremenu je Centralni komitet dobio izvještaje koji su govorili da se isti procesi odigravaju i u Sloveniji.¹¹ Osim toga, Centralni komitet je došao iz Sandžaka u istočnu Bosnu gdje se na licu mjesta upoznao sa vojnom i političkom situacijom i sa procesom mijenjanja političkih odnosa na tlu Bosne i Hercegovine, naročito na tlu istočne Bosne. Za to vrijeme on je i dalje primao radio-vijesti sa istočnog fronta. To mu je omogućilo da svoju analizu o političkim odnosima u svijetu i u Jugoslaviji, njihovoj društve-

⁹ Zb. NOR, III-1, 168/371.

¹⁰ Zb. NOR, II-2, 44/88; Vidi i Zb. NOR, II-2, 134/278.

¹¹ Zb. NOR, II-2, 83/155. Početkom 1942. god. u Sloveniji su se ujedinile različite grupe i organizacije poluvojničkog i političkog karaktera (Slovenska legija, Slovensko narodno gibanje, Sokolska legija, Pobratim), stvorene u toku 1941. god. za borbu protiv NOP-a. Politički, ove grupe su se ujedinile u Slovensku zvezu, a vojnički u Belu gardu ili Redovnu jugoslavensku vojsku pod komandom Mihailovićeve Komande Slovenije. *Enciklopedija leksikografskog zavoda*, Sv. 1, Zagreb 1955, str. 430.

noj uslovljenosti i tendencijama njihovog razvitka, upotpuni i zaokruži. O tome svjedoče neka pisma Centralnog komiteta KPJ krajem 1941. i početkom 1942. godine. U tim pismima je Centralni komitet isticao da otpočinje slom njemačkog Wehrmachta na čitavoj liniji istočnog fronta, što »stoji u tesnoj vezi sa novim perspektivama koje se otvraćaju pred našom Partijom i čitavim partizanskim pokretom.«¹² Takođe je Centralni komitet stajao na stanovištu da promjena držanja i sve oštrije istupanje građanskih političkih snaga protiv NOP-a, kao i njihovo ujedinjavanje i oslanjanje na okupatore dolaze otuda što se ove snage plaše revolucionarnih energija koje se kriju u narodu. Konstatujući da takav stav jugoslavenske buržoazije u svojoj konsekvenciji ide sve do otvorenog negiranja oslobodilačke borbe — što je naročito jasno pokazala politička evolucija raznih četničkih grupa — Centralni komitet KPJ je iznio svoje mišljenje »da će takav stav reakcionarnih buržoaskih elemenata izazvati otpor radnih masa.«¹³

Napokon, Centralni komitet KPJ je pisao, 1. januara 1942. godine, »pobede Crvene armije konačno su jasno pokazale da je slom Hitlera neizbežan i blizak« i da će Crvena armija, najjača armija na svijetu, »sutra dominirati u Evropi«. Po mišljenju Centralnog komiteta KPJ ova činjenica prouzrokovala je preokret u političkom raspoloženju naroda a isto tako i u raspoloženju konzervativnih političkih vrhova, što kako u svijetu, tako i u Jugoslaviji. Ovi vrhovi ako su ranije željeli da SSSR iskoriste u borbi protiv Trećeg Rajha, sada se na prvom mjestu plaše Crvene armije. Stoga je razumljivo da oni počinju sve oštrije da reaguju, da se okupljaju i ujedinjavaju. Spoljni izraz ovog procesa uzetog u jugoslavenskim razmjerama jeste napad četnika D. Mihailovića na partizanske odrede u Srbiji, agitovanje i otvoreno izjašnjavanje bosanskih četnika za dolazak Nedića u Bosnu u motivacijom da je jedino na taj način moguće ostvariti oslobođenje srpskog naroda u Bosni, političko i vojničko spoznavanje četnika sa okupatorima i, nasuprot tome,

¹² CK KPJ — PK-u KPJ za Srbiju krajem decembra 1941, Zb. NOR, I, 84/275.

¹³ CK KPJ — Obl. kom. KPJ za Sandžak krajem decembra 1941. Zb. NOR, II-2, 82/141—142.

označavanje Muslimana i Hrvata kao glavnih neprijatelja srpskog naroda itd. Zaključna misao bila je da se radi o »važnoj političkoj prekretnici« i da »nema sumnje da ulazimo u novu etapu naše borbe«. Mada tu novu etapu nije shvatao kao oštar prelom u dotadašnjoj politici KPJ, Centralni komitet je smatrao da treba izvršiti neke promjene u političkoj taktici kako bi se s uspjehom pariralo izmijenjenoj taktici »protivnarodnih elemenata«. ¹⁴

Analiza i procjena svjetske političke situacije i političke situacije u Jugoslaviji, koju je Centralni komitet KPJ izvršio u toku decembra 1941. god. svodila se u osnovi na to da su konzervativne političke snage u svijetu povodom uspješnog otpora Crvene armije pod Moskvom i njenog preuzimanja inicijative na frontu korigovale svoj politički stav prema SSSR-u. Ove snage, koje su dotad vidjele u SSSR-u malj koji treba da se sruči na glavu nacističke Njemačke, sada počinju da zauzimaju rezervisan stav i prema SSSR-u i prema nacionalnooslobodilačkim pokretima u zemljama koje su Treći Rajh i Kraljevina Italija okupirale. Istovremeno je politički razvitak u Jugoslaviji, uslovljen masovnošću i rezultatima ustanka 1941. god. došao do tačke kada građanske političke snage, uglavnom one prozapadno orijentisane, mada u suštini antifašistički opredijeljene, više nisu mogle da tolerišu oružanu narodnooslobodilačku borbu zato što ova, s obzirom na društvene i političke snage koje joj stoje na čelu, ima svoje društvene implikacije i što kao takva stvara preduslove za izmjenu društvenih odnosa. U nastojanju da spriječe revolucionarni proces, ove snage, do tada nejedinstvene, postepeno se ujedinjuju na platformi borbe protiv narodnooslobodilačkog pokreta i Komunističke partije Jugoslavije kao njenog političkog vođe. Stvara se tzv. reakcionarni velikosrpski centar koji pokušava da se preko D. Mihailovića poveže sa političkim snagama širom Jugoslavije koje stoje na pozicijama izbjegličke vlade. S obzirom na svoju slabost, ove snage se povezuju sa okupatorima pa na taj način praktično dolazi do kolaboracije snaga na čijim se polovima nalazi jugoslavenska vlada u Londonu i

---

¹⁴ CK KPJ — CK-u KP Slovenije 1. 1. 1942, Zb. NOR, II-2, 83/154—156.

njemački i italijanski okupator u Jugoslaviji (izbjeglička vlada — D. Mihailović — M. Nedić — okupatori). Štaviše, dolazi do izvjesnog zbližavanja srpskih i hrvatskih i srpskih i bugarskih kvislinga koji se inače nalaze na ekstremno-nacionalističkim pozicijama. Motivi pomenutih političkih snaga su koliko politički, toliko i klasni. Njihovoj novoj taktici — taktici povezivanja i onemogućavanja oružane narodno-oslobodilačke borbe protiv okupatora treba se suprotstaviti na način koji će omogućiti daljnje uspješno vođenje te borbe.

Na osnovu ovakve ocjene kretanja u međunarodnim odnosima i u zemlji Centralni komitet KPJ je došao do zaključka da osnovna politička zadaća KPJ, na prvom mjestu u Srbiji, treba da bude odlučna borba »protiv velikosrpskih elemenata koji ponovo postaju najreakcionarnija i najopasnija klika« i protiv slovenačkih klerikalaca (Miha Krek i dr.), koji su i ovoga puta u sprezi sa nosiocima ideje o Velikoj Srbiji i koji pripremaju reprizu 1918. Treba politički onemogućiti sve pokušaje pribiranja pristalica ideje Velike Srbije, u prvom redu raznih četničkih frakcija, bez obzira na kojoj bazi se to pribiranje ostvarivalo. U tom pogledu Centralni komitet je i pored dotad stečenih loših iskustava sa četnicima D. Mihailovića ove izdvojeno tretirao smatrajući da prema D. Mihailoviću treba postupati u saglasnosti sa njegovim istupanjem na terenu. Radilo se o tome da je Centralni komitet KPJ imao u vidu perspektivu ujedinjavanja svih nacionalnooslobodilačkih snaga srpskog naroda, ali u okviru partizanskih jedinica. Drugim riječima, Centralni komitet je smatrao da i dalje treba raditi na privlačenju pristalica D. Mihailovića na pozicije odlučne narodnooslobodilačke borbe.¹⁵

Ovaj stav prema D. Mihailoviću nešto je izmijenjen poslije dolaska Vrhovnog štaba u istočnu Bosnu. U razgovoru sa svojim najbližim saradnicima (E. Kardelj, A. Ranković, I. Ribar-Lola, S. Vukmanović-Tempo, Rodoljub Čolaković) koji je vodio u Rogatici 25. decembra 1941. god., Tito je ponovio mišljenje da i dalje treba strpljivo i uporno raditi na ujedinjavanju svih patriotskih snaga u Jugoslaviji,

¹⁵ Zb. NOR, IX-1, 21/62—63; II-2, 83/156.

razlikujući uvijek one koji svjesno rade za okupatora od onih koji su još žrtve političkih zabluda. Mada je vjerovao da bi četnike u istočnoj Bosni, gledano vojnički, mogao bez teškoća uništiti, Vrhovni štab nije prekinuo sve veze s njima nego je i dalje pokušavao da ih pridobije za kakvu-takvu saradnju u borbama protiv okupatora. Novo u stavu prema D. Mihailoviću bilo je to što je Tito sada stajao na stanovištvu da protiv D. Mihailovića treba preduzeti političku ofanzivu sa ciljem da se javnost upozna sa pravim značenjem njegove političke igre.¹⁶ Prilikom ovog razgovora odobrena je dotadanja orijentacija Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu u izboru ciljeva partizanskih borbenih aktivnosti i odlučeno da se i dalje nastavi sa operacijama u pravcu srednjobosanskog (Sarajevo, Vareš, Breza, Zenica) i tuzlanskog rudarsko-industrijskog bazena s osnovnim ciljem da se tamo regrutuje što više radnika za partizanske jedinice.¹⁷ Sve ovo govori da četnički pokret D. Mihailovića i pored izvjesnog zaošttravanja stava prema njemu nije krajem 1941. godine bio označen kao glavni neprijatelj narodnooslobodilačkog pokreta u istočnoj Bosni.

Međutim, Vrhovni štab je za svega nekoliko dana boravka na Romaniji shvatio svu opasnost, koja je za narodnooslobodilački pokret u Bosni i Hercegovini dolazila od vojnočetničkog pokreta D. Mihailovića i svu težinu položaja u koji je NOP u istočnoj Bosni već bio zapao. Vrhovni štab je već 2. januara 1942. god. isticao da su političke prilike sa stanovišta narodnooslobodilačkog pokreta trenutno najnepovoljnije u Bosni (misli se u istočnoj Bosni — R. H.). Vrhovni štab je pisao da na teritoriji istočne Bosne djeluje čitav niz raznih četničkih grupa koje svojim postupcima stvaraju neizdrživo stanje. Zajedničko obilježje svih tih grupa jeste shvatanje da su Muslimani i Hrvati njihov glavni neprijatelj, zatim njihova svakodnevna strahovita pljačka i ubijanje muslimanskog i hrvatskog stanovništva i paljenje muslimanskih i hrvatskih sela. Sve te grupe primaju oružje od italijanskog i njemačkog okupatora i od vlade generala M. Nedića i više-manje otvoreno sarađuju s njima

¹⁶ R. Čolaković, *Zapisi... I*, str. 546—548.

¹⁷ Isto, str. 549; *Oslobodilački rat... I*, str. 172.

u borbama protiv partizana. Sem toga, četnici su postali glavni agitatori za pripajanje istočne Bosne Nedićevoj Srbiji. Vrhovni štab je ocijenio da se situacija u istočnoj Bosni zaoštrava i da je bremenita sukobima do kojih dolazi usljed toga što partizani, smatrajući da su im okupatori, ustaše i general M. Nedić glavni neprijatelj, ustaju protiv paljevina, pljački i ubijanja muslimanskog i hrvatskog stanovništva.¹⁸

U pismu Izvršnom odboru Osvobodilne fronte slovenačkog naroda od 2. januara 1942. god. Vrhovni štab je ponovio ocjenu Centralnog komiteta KPJ, koju je ovaj dao 14. decembra 1941. god. o pomjeranjima u međunarodnim političkim odnosima i refleksima tih pomjeranja na političke odnose u Jugoslaviji. Činjenica da je Centralni komitet KPJ svoju ocjenu dao na osnovu razvoja događaja u Srbiji, a Vrhovni štab i na osnovu razvitka u istočnoj Bosni, nije bila, niti je mogla biti osnova za različito ocjenjivanje političke situacije u zemlji. Vrhovni štab je, naime, utvrdio da je četnička akcija u Srbiji i u istočnoj Bosni jedinstvena, bez obzira što je proces u istočnoj Bosni u odnosu na Srbiju nešto zaostajao. Analogno tome Vrhovni štab je ocjenu Centralnog komiteta KPJ o dotadašnjem razvoju događaja i prilika u Srbiji proširio na istočnu Bosnu.¹⁹

Centralni komitet KPJ je smatrao da tzv. prva neprijateljska ofanziva i povlačenje jednog dijela partizana iz Srbije ne znači vojnički a još manje politički poraz NOP-a u Srbiji. Centralni komitet je vjerovao da će se srpski narod u uslovima okupatorsko-četničkog terora još više uvjeriti u opravdanost narodnooslobodilačke borbe.²⁰ Ipak, Centralni komitet KPJ je znao da su zbog povlačenja partizanskih snaga i Vrhovnog štaba ograničene mogućnosti za vođenje narodnooslobodilačkog rata u Srbiji.

Razvitak ustanka u Bosni i Hercegovini, naročito u istočnoj Bosni, krajem 1941. i početkom 1942. god., ozbiljno je uprožavala četnička aktivnost. I pored toga Centralni ko-

¹⁸ VŠ — Izv. odb. OF slovenačkog naroda 2. 1. 1942, Zb. NOR, II-2, 84/162—163.

¹⁹ Isto, str. 163, 165.

²⁰ Zb. NOR, IX-1, 21/61; II-2, 84/161.

mitet KPJ je smatrao da narodnooslobodilačkom pokretu Jugoslavije predstoji da u periodu koji nadolazi upravo tu, u Bosni i Hercegovini, ostvari svoje vojničke i političke pobjede. Stoga je Centralni komitet pridavao osobit značaj Bosni i Hercegovini.²¹ Istovremeno, a u skladu sa nacionalnim programom četničkog pokreta D. Mihailovića, koji je predviđao stvaranje velike Jugoslavije i u njoj etnički čiste Velike Srbije, vođstvo četničkog pokreta D. Mihailovića, u uvjerenju da je u Srbiji učvrstilo svoje pozicije, stavilo je Bosnu i Hercegovinu, dijelove Hrvatske i Crnu Goru u prvi plan svoje političke i vojničke aktivnosti (slanje propagandista i oficira, osnivanje četničkih organizacija i dr.) sa ciljem da u ovim zemljama proširi i ojača svoj uticaj.²² Postalo je očigledno da će se konflikt između narodnooslobodilačkog pokreta i četničkog pokreta D. Mihailovića na tlu Bosne i Hercegovine, a prije svega istočne Bosne, još više zaoštriti, slično kao što se nešto ranije zaoštrio na tlu Srbije.

Polazeći sa stanovišta da konzervativne političke snage, grupišući se na platformi borbe protiv NOP-a, prenebrejavaju interese naroda i time se izoliraju od njega, Centralni komitet KPJ je zaključio da je zadatak Komunističke partije da — ne obustavljajući i ne slabeći svoje napore za jedinstvo nacionalnooslobodilačke akcije — rukovodi procesom političke diferencijacije, koji se sve snažnije manifestuje i da stvara i učvršćuje radničko-seljačko jezgro u nacionalnooslobodilačkom frontu. Ovo jezgro, kao elitna snaga oslobodilačke borbe, moći će u etapi koja već nastupa da spriječiti da politička reakcija ne podredi nacionalne interese

²¹ U. Danilović, *Savjetovanje u Ivančicima* — sjećanje.

²² Proglas D. Mihailovića Srbima krajem decembra 1941, Zb. NOR, I-2, 154/377—379.

»... Moju četničku i vojničku organizaciju narod u plemenitoj Srbiji primio je sa velikim razumevanjem. Pošao je u naše redove odmah bez razmišljanja i kolebanja. Moj posao je bio olakšan... Ali mi ne možemo mirovati dok naša organizacija ne bude obuhvatila sve srpske zemlje...»

Pitaćete me, možda, koje su to srpske zemlje? Odgovor je vrlo prost i jednostavan: Srpske je zemlje obeležio naš neprijatelj srpskim grobovima i jamama punim nevinih srpskih žrtava...«

svojim klasnim interesima i da rezultate narodnooslobodilačke borbe ne iskoristi u svoje svrhe. Dužnost KPJ jeste da pod svaku cijenu okupi oko sebe seosku sirotinju i osloni se na sitnog i srednjeg seljaka i da radi na čvršćem ujedinjavanju radničke klase i siromašnog seljaštva. Ona treba da rukovodi procesom društvene diferencijacije na selu, kao i da stoji na čelu svakodnevnih ekonomskih borbi, koje će bivati sve češće ukoliko više bude slabio režim okupacije. Komunistička partija Jugoslavije treba da objašnjava radnim masama da im njihovo učešće u oružanoj oslobodilačkoj borbi garantuje demokratska prava i bolji život u budućnosti. U nacionalno-homogenim pokrajinama ona treba da ističe pravo naroda na nacionalno oslobođenje i samoopredjeljenje, a u onim sa izmiješanim stanovništvom da naglašava zajednički interes radnih masa, bez obzira na nacionalnu i vjersku pripadnost, i tako prevazilazi nacionalne i vjerske suprotnosti. Komunistička partija treba da jača svoju ulogu, naročito u vojsci, da tu ulogu ističe više nego dosad, da narodu objašnjava svoje stavove o pojedinim pitanjima i da se sama proširuje. Ovakva politika omogućiće Komunističkoj partiji Jugoslavije da stvori čvrst oslobodilački front narodnih masa sa jakim radničko-seljačkim jezgrom u njemu kao protutežu političkim snagama koje sve jedinstvenije istupaju protiv narodnooslobodilačkog pokreta.²³

Centralni komitet KPJ takođe je zaključio da treba još više popularisati SSSR kao ratnog saveznika i u tom pogledu ga pretpostavljati Engleskoj i drugima. »Mi, narodi Jugoslavije, sve dugujemo ruskom narodu, Sovjetskom Savezu i njegovoj Crvenoj armiji... Samo oslanjanjem na Sovjetski Savez mogu narodi Jugoslavije... zajamčiti sebi slobodan razvitak u budućnosti.«²⁴ Zato treba isticati uspjehe Crvene armije,

²³ Ovo stanovište CK KPJ je izložio u svojim pismima: PK-u KPJ za Srbiju 14. 12. 1941 (Zb. NOR, IX-1, 21/60—65), PK-u KPJ za CG, Boku i Sandžak 22. 12. 1941 (Zb. NOR, III-1, 168/366—371), Obl. kom. KPJ za Sandžak krajem decembra 1941 (Zb. NOR, II-2, 82/141—149) i CK-u KP Slovenije 1. 1. 1942 (Zb. NOR, II-2, 33/149—158).

²⁴ VS — Izv. odb. OF slovenačkog naroda 2. 1. 1942, Zb. NOR, II-2, 84/165.

rezultate koje je SSSR postigao u izgradnji socijalizma, prednosti sovjetske demokratije itd.²⁵

Istovremeno se Centralni komitet KPJ zalagao za oštrije obračunavanje sa petom kolonom.²⁶

Rukovodeći se navedenim razlozima, kao i razlozima vojničke prirode, Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab riješili su da se pristupi formiranju proleterskih vojnih jedinica (brigada, bataljona i četa) koje će kao elitne trupe narodnooslobodilačke vojske odlučujuće uticati na razvitak vojnih sukoba i biti garant, tada i kasnije, da politička reakcija neće moći da izvrši svoje namjere. Ove jedinice trebalo je stvarati postupno, »uporedo sa razvitkom političkih prilika«. Bilo je zamišljeno da se stvori više proleterskih brigada u raznim pokrajinama, koje bi bile sposobne da izvrše sve zadatke koje bi nametala narodnooslobodilačka borba, i to kako u trenutku njihovog formiranja, tako »i u drugoj etapi borbe«.²⁷ Prva proleterska brigada, koja je formirana tih dana smatrana je jezgrom budućih sličnih formacija.²⁸

Statutom proleterskih brigada određeno je da brigade budu »vojne formacije naroda Jugoslavije pod rukovodstvom Komunističke partije«, »jamstvo za uspješnu borbu protiv nacionalnog porobljavanja i ekonomskog ugnjetavanja«. Iz nekih odredaba i tumačenja Centralnog komiteta vidi se da je proleterskim brigadama pridavan karakter partijske vojske. Prva proleterska NOU brigada »u stvari jeste oružana sila Partije«.²⁹ Zastava brigade bila je crvena, sa petokrakom zvijezdom i srpom i čekićem na njoj. Za formiranje proleterskih brigada bila je potrebna prethodna dozvola Centralnog komiteta.³⁰

Takođe je Centralni komitet KPJ u toku decembra 1941. i početkom januara 1942. godine u više navrata potvrdio svoj

²⁵ Zb. NOR, IX-1, 21/64; III-1, 168/371; II-2, 83/156—157.

²⁶ Zb. NOR, II-2, 83/154.

²⁷ VŠ NOPOJ — Gl. štabu NOP odreda za Crnu Goru i Boku krajem decembra 1941, Zb. NOR, III-1, 190/409.

²⁸ Zb. NOR, III-1, 168/371; I-2, 84/276.

²⁹ CK KPJ — PK-u KPJ za CG, Boku i Sandžak 22. 12. 1941, Zb. NOR, III-1, 168/371.

³⁰ Zb. NOR, II-2, 83/156.

raniji zaključak da na teritoriji koju su oslobodile partizanske jedinice ne treba dozvoliti osnivanje bilo kojih drugih naoružanih formacija osim partizanskih i naglašavao da na tome treba ubuduće još odlučnije istrajati.³¹

Političke odluke koje je Centralni komitet KPJ donio krajem 1941. god. na osnovu analize promjena u političkim odnosima u zemlji i u svijetu, nastalih uspješnim razvojem ustanka 1941. godine i otporom Crvene armije na istočnom frontu, pokazuju da je rukovodstvo NOP-a bilo svjesno teškoća na koje nailazi i na koje će nailaziti u vođenju narodnooslobodilačke borbe. Te odluke takođe pokazuju da je rukovodstvo NOP-a bilo uvjereno da postoje politički i društveni preduslovi da se narodnooslobodilačka borba uspješno dovede do kraja. Čak bi se moglo reći da je ono u tom pogledu ispoljilo vidan optimizam u smislu što je očekivalo relativno brzu pobjedu antifašističke koalicije i nalazilo da već sada postoje mogućnosti da se nešto otvorenije, smjeliše istaknu vlastiti politički ciljevi. Ova konstatacija vrijedi naročito za neke rukovodeće ljude i tijela KPJ, koji su pomalo pretjerivali u svojim ružičastim prognozama. M. Đilas je pisao, 3. decembra 1941. god., da je problem Srbije »danas« centralni partijsko-politički isto toliko, ako ne i više, koliko i vojnički problem NOP-a, »utoliko prije što se situacija na istočnom frontu može odvijati munjevito«. ³² M. Đilas je već tada pomišljao na mogućnost da se Italijani povuku iz Crne Gore, i u tom slučaju bi se trebalo pobrinuti »da vlast tamo ne padne u ruke velikosrba i zelenasa«. ³³ Nešto kasnije, u januaru 1942. godine, M. Đilas je smatrao mogućim i potrebnim da se osujeti osnivanje tzv. nacionalnih odbora u Crnoj Gori (organi četničke vlasti) »ubijajući njihove vođe i razoružavajući ne samo njihove organizovane pristalice, već i onaj deo imućnijeg seljaštva koji, iako pri-tajeno, u duši neprijateljski gleda na nas«. ³⁴ Ipak, treba

³¹ Zb. NOR, IX-1, 21/63; III-1, 168/371; II-2, 82/142, 83/151.

³² »...Najnovije: kod Moskve je opasnost uglavnom prošla, na jugu se kod Rostova Nemci povlače u neredu.« (M. Đilas — J. Brozu-Titu 3. 12. 1941, Zb. NOR, II-2, 44/88).

³³ Isto.

³⁴ M. Đilas — VŠ-u NOPOJ januara 1942, Zb. NOR, II-2, 90/174—175.

napomenuti da je Centralni komitet KPJ vodio računa da se ne učini ništa što bi vodilo sužavanju političke baze narodnooslobodilačke borbe. Saznavši za »leve« greške komunisti u Crnoj Gori, koje su se ogledale u davanju usko klasnog obilježja partizanskim jedinicama (»partizanski odredi oružana sila Partije«) i tretiranju narodnooslobodilačkih odbora kao organa Komunističke partije (»komunisti stvaraju — prema odluci CK KPJ — narodnooslobodilačke odbore«) Centralni komitet je intervenisao kod Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak opominjući ga i zahtijevajući da se takva tumačenja povuku i greške isprave.³⁵

Kao što je već rečeno, Centralni komitet KPJ je izložio svoje političke ocjene i zaključke u nekoliko pisama koja je poslao rukovodstvima KPJ u onim jugoslovenskim zemljama u kojima je razvitak ustanka i političkih odnosa u njemu, ili zbog njega, došao do stepena kada je bilo potrebno da se formuliše i praktično primijeni izmijenjena politička taktika KPJ. To su bila rukovodstva KPJ u Srbiji, Sandžaku, Crnoj Gori i Sloveniji. U to vrijeme Centralni komitet KPJ je boravio u istočnoj Bosni i, razumije se, dolazeći u neposredan kontakt sa pojedinim članovima Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, koji se u to vrijeme takođe nalazio u istočnoj Bosni, imao mogućnost da većinu rukovodilaca ustanka u Bosni i Hercegovini neposredno upozna sa ovim svojim ocjenama i odlukama. Uskoro se Centralnom komitetu KPJ pružila prilika da to učini i na partijskom savjetovanju održanom u selu Ivančići kod Sarajeva, 7. januara 1942. godine.

Partijsko savjetovanje u Ivančićima, za koje su vršene pripreme prije nego što su Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab došli u istočnu Bosnu, sazvali su Centralni komitet KPJ i Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu rukovodeći se potrebom da u novonastalim političkim uslovima pronađu najbolja rješenja za vođenje i razvitak narod-

---

³⁵ »... Čak i sada, kada je počeo već da se menja odnos snaga u međunarodnom političkom položaju u duhu jasnije klasne diferencijacije, preuranjeno je govoriti o partizanskim odredima uopšte u duhu gornjeg vašeg stava« (CK KPJ — PK-u KPJ za CG, Boku i Sandžak 22. 12. 1941, Zb. NOR, III-1, 168/366—367, 168—369).

nooslobodilačke borbe ubuduće. Na savjetovanju su bili prisutni članovi Centralnog komiteta KPJ, koji su se u to vrijeme nalazili na Romaniji kao i veći broj partijskih funkcionera i vojnih rukovodilaca iz Sarajeva, istočne Bosne i Hercegovine. Rukovodioci ustanka iz Bosanske krajine nisu bili na savjetovanju zato što u Ivančice nisu uspjeli da dođu preko teritorije koja je bila pod snažnom kontrolom okupatora i oružane sile NDH. Okupljeni rukovodioci narodnooslobodilačke borbe bavili su se analizom međunarodnih odnosa, kao i pitanjima vojne i političke situacije u Jugoslaviji, ali su najviše pažnje posvetili prilikama u Bosni i Hercegovini, napose u istočnoj Bosni.³⁶ Zaključci do kojih su oni došli svode se uglavnom na sljedeće:

1. Napori rukovodstva NOP-a da sa četnicima D. Mihailovića ostvari kakvu-takvu saradnju u borbi protiv okupatora nisu urodili plodom. Četnički štabovi i oficiri, kako u Srbiji, tako i u istočnoj Bosni, povezali su se sa okupatorima i M. Nedićem i umjesto da vode borbe, oni vrše razornu djelatnost u partizanskim jedinicama i na oslobođenoj teritoriji. Zbog defetističke akcije četnika ustanička seljačka masa u istočnoj Bosni je neorganizovana, nedisciplinovana i kolebljiva; njeno držanje na položajima je nedovoljavajuće. Za vrijeme tzv. prve neprijateljske ofanzive u Srbiji četnici D. Mihailovića su okrenuli oružje protiv partizana, pa treba očekivati da to isto učine i u istočnoj Bosni. U takvim uslovima saradnja sa četnicima D. Mihailovića nije moguća i svako gajenje iluzija u tom pogledu bilo bi veoma štetno. Sarađivati se može sa onim pojedincima-četnicima koji se zaista zalažu za iskrenu saradnju i za borbu. Četničke oficire treba razobličiti kao izdajnike. Njihova rovačenja u partizanskim jedinicama i u pozadini ne mogu se tolerisati, a njihovim zločinima nad muslimanskim i hrvatskim stanovništvom treba se oštro suprotstaviti.

³⁶ »Početak krize u odredima u istočnoj Bosni, prije svega u Romanijском odredu i odredu »Zvijezda«, koji su činili kičmu partizanske vojske u ovom području, bio je neposredan povod i razlog za sazivanje savjetovanja...« (U. Danilović, *Savjetovanje u Ivančicama* — sjećanje).

2. Muslimanske i hrvatske seljačke mase su evoluirale u svom stavu prema partizanima bez obzira što su oni za sve to vrijeme insistirali na borbenoj saradnji sa četnicima. Ove mase su surovo iskusile ustaški i četnički teror i pokolje i spoznale da, na kraju krajeva, svoju sudbinu mogu da dijele jedino sa narodnooslobodilačkim pokretom.

3. Rukovođenje ustankom u istočnoj Bosni ne odgovara ciljevima i zadacima narodnooslobodilačke borbe. Komunistička partija u ovoj oblasti uglavnom se orijentisala na izvršavanje zadataka vojne prirode, dok je njen politički rad u jedinicama i među stanovništvom slab i nedovoljan. I samo vojno rukovođenje nije odgovarajuće jer se pretežno ratuje tako što se stvaraju »frontovi« na kojima se jedinice zadržavaju duže vremena. Zbog toga se troši dosta municije, borci umjesto da svakodnevno osjećaju draži pobjede uživaju se i zato postepeno gube moral. Jedan od razloga ovakvog vođenja borbi jeste pogrešno biranje ciljeva, što je, opet, rezultat ambicije da se oslobodi Sarajevo. Niži komandni kadar u partizanskim jedinicama, u većini iz reda »uglednijih« ljudi — domaćina, uglavnom je četnički orijentisan i ne daje garanciju da će ostati na pozicijama narodnooslobodilačke borbe. Rad na organizovanju pozadine i, posebno, izgradnji narodne vlasti je zanemaren. Na oslobođenoj teritoriji ne postoji mreža narodnooslobodilačkih odbora. Sve to je omogućilo četnicima da sami razviju političku propagandu uperenu protiv partizana i u tom pogledu postignu zapažene rezultate. Konačno, sama Komunistička partija Jugoslavije stvarala se i razvijala sasvim sporo i neodlučno s obzirom na mogućnosti koje je pružalo vođenje narodnooslobodilačke borbe. Zato je ona ostala malobrojna.

S obzirom na ovakvu ocjenu dotadašnjeg razvitka narodnooslobodilačke borbe i političkih uslova u kojima se ona vodila, napose u Bosni i Hercegovini, na savjetovanju je odlučeno da treba učiniti sljedeće:

1. Prekinuti dotad praktikovanu operativnu saradnju sa četnicima i umjesto toga s njima kao sa protivnicima odlučno obračunati. Političku akciju u narodu i partizanskim jedinicama prilagoditi potrebi da se politički ovlada usta-

ničkom masom, koja je, mada pod partizanskom komandom, u suštini četnička i kolebljiva. Stvoriti odrede dobrovoljačke vojske u koje treba pozvati sve one koji su spremni da se pod nacionalnom zastavom bore protiv okupatora i ustaša, ali koji iz bilo kojih razloga ne žele da se uključe u narodnooslobodilačke partizanske odrede. Na taj način omogućiti ustanicima koji balansiraju između narodnooslobodilačke i četničke političke linije da se lakše opredijele i angažuju za ovu prvu. U cilju efikasnog vođenja borbe, prvenstveno protiv četnika i njihovog vršljanja i pljačke u partizanskoj pozadini, formirati tamo gdje zatreba pokretne partizanske jedinice u vidu udarnih četa i bataljona.³⁷ U te bataljone mobilisati što više radnika i omladine iz gradova.

2. Više pažnje pokloniti pridobijanju muslimanskih i hrvatskih masa za narodnooslobodilački pokret i njegovu oružanu silu uz puno razumijevanje za razloge zbog kojih se proces njihovog prilaženja narodnooslobodilačkom pokretu odvija relativno sporo. Povezano s ovim treba isticati i objašnjavati oslobodilački karakter narodnooslobodilačke borbe a četničku propagandnu tvrdnju da su svi Muslimani ustaše energično negirati. Treba štititi muslimanska sela od četničkih pokolja koji su uzeli širokog maha.

3. Boriti se za bolju disciplinu i moral u vojsci i raditi na uklanjanju svih nesigurnih starješina u njoj. Izvlačiti iz gradova (Sarajeva, Zenice, Vareša i dr.) što više radnika i omladine i na taj način ojačati radničko-seljačko jezgro i poboljšati udarnu snagu partizanskih odreda.

4. U postojećim uslovima vođenja rata efikasan je jedino gerilski način ratovanja pa ga treba isključivo primjenjivati.

5. Učvršćivati pozadinu na oslobođenoj teritoriji i stvarati narodnu vlast.

---

³⁷ Odluka da se formiraju udarni bataljoni donesena je ranije. Dvadeset petog decembra 1941, kada je održana sjednica VŠ-a u Rogatici S. Vukmanović-Tempo je poslao naređenje štabu Romanijskog NOP odreda i NOP odreda »Zvijezda« da od najpouzdanijih ljudi formiraju udarne bataljone (R. Čolaković, *Zapisi... I*, str. 549—550).

6. Pojačati partijski rad u vojsci i na terenu i odlučnije isticati rukovodeću ulogu Komunističke partije Jugoslavije u narodnooslobodilačkoj borbi. Brže širiti i jačati partijsku organizaciju na terenu. Organizaciji SKOJ-a pridati najveći značaj, a u omladini tražiti najsigurniji oslonac u borbi protiv neprijatelja.³⁸

Riječ je, dakle, o tome da je rukovodstvo NOP-a početkom 1942. godine konačno napustilo politiku saradnje sa četnicima D. Mihailovića. Četnici u istočnoj Bosni i Hercegovini i njihovo otvoreno ili prikriveno paktiranje sa okupatorima protiv partizanskih snaga ocijenjeni su kao glavna prepreka daljnjem razvoju narodnooslobodilačke borbe.³⁹ Zato je u Ivančićima odlučeno da se zaoštri i radikalizuje borba protiv četnika, prvenstveno u istočnoj Bosni, gdje je opasnost od četnika izgledala kao najveća i gdje je dotad prema četnicima vođena politika popuštanja. Zauzet je odlučan stav protiv četničkih jedinica, u stvari protiv svih oružanih snaga koje nisu u partizanskim i dobrovoljačkim formacijama.⁴⁰ Ukratko, rukovodstvo NOP-a se odlučilo na borbu bez kompromisa sa četničkim pokretom D. Mihailovića za uticaj na srpski narod u Bosni i Hercegovini. Ali je upravo u to vrijeme postalo jasno da je za širi razmah narodnooslobodilačke borbe bila nedovoljna orijentacija uglavnom samo na Srbe. Jedna šira politička platforma zahtijevala je da se više nego do tada računa na Muslimane i

---

³⁸ S. Vukmanović, *U Sarajevu...*, str. 658—661; A. Humo, *O partijskom savjetovanju u Ivančićima* — sjećanje, Prilozi br. 4, str. 645—651; B. Kovačević, *Sjećanje na pokrajinsko partijsko savjetovanje u Ivančićima januara 1942.*, Prilozi br. 4, str. 662—667; U. Danilović, *Savjetovanje u Ivančićima* — sjećanje; N. Albahari, *Tito u Ivančićima*, »Oslobođenje« od 8. i 9. januara 1969. O partijskom savjetovanju u Ivančićima vidi još: R. Petrovar, *Šesta proleterska istočno-bosanska brigada*, Beograd 1951, str. 18; Dr H. Čemerlić, *Postanak i razvoj narodne vlasti*, Godišnjak istorijskog društva BiH III/1951, str. 59; S. D. Milošević, *Organizacija oslobođene teritorije sa centrom u Foči u prvoj polovini 1942. god.*, *Istorija radničkog pokreta* — Zbornik rada 2, str. 359—360; T. Vujasinović, n. d., str. 252—253.

³⁹ Vidi i F. Tuđman, *Stvaranje socijalističke Jugoslavije*, Zagreb 1960, str. 69—70.

⁴⁰ S. D. Milošević, n. d., str. 359—360.

Hrvate.⁴¹ M. Pijade je u to vrijeme javno ukazivao na činjenicu da se Muslimani i Hrvati ne mogu poistovjećivati sa ustašama, kao i na činjenicu da četnici orgijaju po muslimanskim selima u vrijeme dok se muškarci iz tih sela bore na partizanskim položajima.⁴² Pokrajinski komitet SKOJ-a za Bosnu i Hercegovinu je u svom uputstvu organizacijama na terenu u januaru 1942. god. isticao da »treba odmah da pređemo na stvaranje SKOJ-evih organizacija među muslimanskom i hrvatskom omladinom u selu, gdje je takav rad bio vrlo slab.⁴³ Ovi naponi da se narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini postavi na širu političku platformu uslijedili su poslije saznanja da je nemoguće daljnje jačanje NOP-a i uspješno vođenje narodnooslobodilačke borbe ako se ne savlada četništvo i ako NOP ne bude ozbiljnije računao na Muslimane i Hrvate, i to ne samo u proglasima nego i u praksi.

*

Interesantno je pitanje u kojoj mjeri je na savjetovanju u Ivančićima stavljen akcenat na »lijeve« orijentacije u narodnooslobodilačkom pokretu. Danas ne postoje onovremeni pisani dokumenti (zapisnik, bilješke i sl.) nastali na savjetovanju ili povodom njega, koji bi stajali na raspolaganju istraživaču. Jedini izvor saznanja o predmetu savjetovanja i odlukama koje su tamo donešene jesu naknadno saopštena sjećanja učesnika na savjetovanju. Ta sjećanja sadrže, uglavnom, istovjetna kazivanja o ocjeni korisnosti saradnje NOP-a sa četnicima D. Mihailovića i o utvrđenoj politici prema njima. Međutim, ta sjećanja ili uopšte ne govore o lijevim orijentacijama u narodnooslobodilačkom pokretu ili,

---

⁴¹ »Naročito se mnogo diskutovalo o našim odnosima prema četnicima, o politici bratstva i jedinstva, o mjerama za šire uključivanje muslimanskih masa u narodnooslobodilački pokret i u redove naše vojske, obzirom da je u Bosni i Hercegovini to predstavljalo jedan od najvažnijih političkih zadataka« (N. Albahari, *Savjetovanje u Ivančićima 7. i 8. januara 1942*, emisija Radio-Sarajeva od 13. 12. 1966).

⁴² M. Pijade, *Za šta se bore partizani u Bosni i Hercegovini*, Arhiv SK BiH, III-2, str. 11—21.

⁴³ Isto, str. 25.

i ako govore, sadrže različita, čak potpuno oprečna tvrđenja o tome koliko su te orijentacije došle do izražaja na savjetovanju, odnosno da li je savjetovanje u Ivančićima u tom pogledu donijelo sužavanje političke platforme narodnooslobodilačke borbe ili nije.

Za izučavanje ove problematike osobito su interesantna sjećanja Svetozara Vukmanovića-Tempa, Avda Huma i Brane Kovačevića. Prema kazivanju S. Vukmanovića-Tempa, ocjena međunarodne političke i vojne situacije na ovom savjetovanju nije bila optimistička do te mjere da se moglo pojaviti mišljenje o potrebi prelaska u »drugu fazu« kao i mišljenje da sad treba isturati parole o klasnoj borbi.⁴⁴ S. Vukmanović-Tempo napominje da tako optimistička ocjena nije ni mogla da se daje s obzirom da su se Nijemci, mada na frontu kod Moskve zaustavljeni i nešto vraćeni, u to vrijeme nalazili u neposrednoj blizini Moskve i Lenjin-grada.⁴⁵

A. Humo iznosi u svom sjećanju da je analiza međunarodne političke i vojne situacije data u Ivančićima bila realna, »sa jednom optimističkom verom«. Taj optimizam je prema kazivanju A. Hume izbijao u nešto opširnijem govoru E. Kardelja o spoljnoj političkoj situaciji. Ali, i A. Humo tvrdi da povodom takve ocjene o međunarodnoj političkoj situaciji nije na savjetovanju izgrađena politička platforma koja bi iziskivala da se nastupi sa parolama o klasnoj borbi u Jugoslaviji. Naprotiv, na savjetovanju je data kritika pojava u Hercegovini, koje su govorile da se tamo sužava platforma narodnooslobodilačke borbe i još više je naglašena potreba okupljanja na širokoj platformi »svega onoga što je bilo spremno za borbu protiv okupatora

---

⁴⁴ U svom sjećanju na partijsko savjetovanje u Ivančićima N. Albahari je napisao da ga se u polemičkoj diskusiji o političkoj liniji u ustanku, vođenoj na savjetovanju, izrazito dojmila izjava S. Vukmanovića-Tempa: »Nama četnici bacaju rukavicu klasne borbe u lice i mi je prihvatamo« (N. Albahari, *Tito u Ivančićima*, »Oslobođenje« od 8. i 9. 1. 1969).

⁴⁵ S. Vukmanović, *U Sarajevu...*, str. 660—661. — Interesantno je napomenuti da S. Vukmanović-Tempo ne isključuje mogućnost da se misao o brzom prestanku rata, o brzom pobjedi Crvene armije mogla začeti nešto kasnije, pošto su CK KPJ i VŠ došli u Foču.

i izdajnika«. Međutim, A. Humo dodaje da je na savjetovanju bilo govora o »jačem oslanjanju na siromašne slojeve seljaštva, na siromašne seljake«.⁴⁶

B. Kovačević u svom sjećanju iznosi da je E. Kardelj u izlaganju »o političkom stanju u svijetu i kod nas« posebnu pažnju poklonio spoljnopoličkoj situaciji. Kardelj je tu situaciju ocijenio prilično ružičasto. Istakao je da je Crvena armija pod Moskvom prešla u kontraofanzivu, da je 1942. godina godina definitivnog sloma Njemačke i da se danas postavlja pitanje borbe za vlast između četnika D. Mihailovića i Komunističke partije Jugoslavije.⁴⁷ Stoga treba izbaciti narodnooslobodilačke parole klasno obojene. U tom smislu na savjetovanju je bilo izjava o postojanju kulaka i o borbi protiv kulaka koji ometaju narodnooslobodilačku borbu.⁴⁸ U neposrednom razgovoru (februara 1965) B. Kovačević mi je rekao da se na savjetovanju pošlo od procjene da će narod pod dojmom pobjede Crvene armije sam od sebe, htio ili ne htio, prići narodnooslobodilačkom pokretu i da je sada osnovno pripremiti se za preuzimanje vlasti, tj. da je sada došlo vrijeme da se pređe na tzv. drugu fazu ustanka — revolucije.

Iz podataka koje sadrže dva od tri navedena sjećanja proizlazi da je na partijskom savjetovanju u Ivančičima međunarodna politička i vojna situacija ocijenjena optimistički, čime je, u stvari, samo potvrđena ocjena koja je o tom pitanju već ranije izrečena u pismima Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba iz decembra 1941. i početkom januara 1942. god. Daleko teže je iz raspoloživih sjećanja izvući zaključak o tome da li je na savjetovanju u Ivančičima, na osnovu optimističke ocjene međunarodne situacije, riješeno da borbu protiv četništva D. Mihailovića treba shvatiti, i u tom smislu politički istupiti, i kao borbu protiv klasnih protivnika, prije svega protiv kulaka kao društvene osnove četništva na selu. Ako bi se pošlo logikom aritme-

⁴⁶ A. Humo, *O partijskom savjetovanju u Ivančičima*, str. 650.

⁴⁷ »...da se danas postavlja pred nas pitanje ko će koga: ili mi četnike, ili četnici nas...« (B. Kovačević, *Sjećanje na partijsko savjetovanje u Ivančičima...*, str. 663).

⁴⁸ Isto, str. 662—663.

tičke većine, onda bi se na ovo pitanje mogao dati samo negativan odgovor. Međutim, ima osnova da se sjećanje B. Kovačevića u svojoj osnovi uzme kao vjerodostojno, i to iz dva razloga: prvo, ne postoje razlozi da se ovo sjećanje shvati kao čista konstrukcija, i drugo, Kovačevićeva interpretacija savjetovanja logično se uklapa u ono što se događalo prije i poslije savjetovanja.

Već je rečeno da je rukovodstvo NOP-a analizirajući u decembru 1941. god. novonastale uslove za vođenje narodno-oslobodilačke borbe sa optimizmom gledalo na razvoj međunarodnih i unutrašnjih političkih i vojnih prilika, očekivalo brz poraz Trećeg Rajha i Kraljevine Italije i već tada smatralo da postoje realne mogućnosti i potrebe da se radi na jačanju radničko-seljačkog jezgra u narodnooslobodilačkom ratu i na afirmaciji Komunističke partije Jugoslavije kao političkog vođe u narodnooslobodilačkom pokretu. Odatle do objave rata kulacima, pogotovo ako se prihvati teza da oni čine društvenu osnovu četništva, do narodno-oslobodilačkih parola klasno obojenih, do stavljanja u prvi plan borbe za vlast u okviru tada već definitivno prihvaćene pune konfrontacije sa četničkim pokretom D. Mihailovića, samo je jedan korak. Nije isključeno da je taj korak učinjen u Ivančicima ili, pak, da je došlo do eskalacije politike u tom pravcu, eskalacije koja je dopuštala da se njen smisao shvati onako kako ga je shvatio B. Kovačević.

Na ovakvu pretpostavku upućuje sadržina nekih pisama Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba, kao i pisama i napisa pojedinih članova Centralnog komiteta, nastalih poslije savjetovanja u Ivančicima, u januaru i februaru 1942. godine.

Centralni komitet KPJ je u pismu Okružnom komitetu i instruktoru Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju u Valjevu, 8. januara 1942. god., kao i u pismu Centralnom komitetu KP Slovenije, 10. januara 1942. god., insistirao na tome da se Komunistička partija mora boriti za rukovodeće mjesto u oslobodilačkom pokretu, odnosno za očuvanje tog rukovodećeg mjesta, da se ona mora boriti za svoje uporište među siromašnim seljacima, da radnici i proletarizovani seljaci moraju biti jedini rukovodioci u narodnooslobodilačkoj borbi, da se njihovo mjesto na čelu ovoga pokreta ne

smije nikome ustupiti niti činiti ma kakve koncesije eventualnim saveznicima. Mada je smatrao da se treba čuvati »opasnosti sektašva kao našeg najljućeg neprijatelja«, Centralni komitet KPJ je istovremeno insistirao da treba ići korak dalje od agitacije jedino na nacionalnooslobodilačkoj bazi ka agitaciji za učvršćenje saveza radnika i seljaka, naročito siromašnih seljaka, ka popularisanju rezultata socijalističkog sistema u SSSR-u i objašnjavanju osnova moći sovjetskog društva, »ukratko: treba pripremiti tlo za novu etapu naše borbe, u koju već stupamo brzim koracima (podvučeno u dokumentu — R. H.) i na kojoj treba ujediniti neposredno oko Komunističke partije sve radne mase«. ⁴⁹ U pomenutom pismu Centralnom komitetu KP Slovenije Centralni komitet KPJ je, osim toga, pisao da na napade »raznih kontrarevolucionarnih grupa« na Komunističku partiju treba odgovarati direktno, uzimajući to kao povod za razrješavanje nekih principijelnih stanovišta Komunističke partije, kao što su odnos prema demokratiji, crkvi, privatnoj svojini, naciji, porodici, ženi, stanovište o socijalizmu, o kolhozima itd., a u uvjerenju da će to u velikoj mjeri pomoći prelazu kolebljivih sitnosopstveničkih slojeva na pozicije Komunističke partije. ⁵⁰

Povodom zaposjedanja istočne i jugoistočne Srbije od strane prvog bugarskog armijskog korpusa, januara 1942. god., A. Ranković je u pismu Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju, 27. januara 1942. god., takođe dao ružičastu projekciju ratnih zbivanja u Evropi. On je pisao da rasulo njemačkih trupa na istoku, »koje je otpočelo munjevitom brzinom« prijeti da istom takvom brzinom zahvati okupacione snage u svim porobljenim zemljama Evrope. Osim toga, A. Ranković je pisao da je, možda, samo pitanje momenta kada će i njemački narod pod vođstvom Komunističke partije Njemačke ustati u odbranu svojih prava i, štaviše, nagovještavao mogućnost »otvaranja balkanskog fronta na čelu sa

⁴⁹ CK KPJ — CK-u KP Slovenije 10. 1. 1942, Zb. NOR, VI-2, 5/16-20. Vidi i pismo CK KPJ Okr. komitetu KPJ i instruktoru PK KPJ za Srbiju u Valjevu 8. 1. 1942, Zb. NO R, II-2, 94/192—195.

⁵⁰ Zb. NOR, VI-2, 5/18.

Sovjetskim Savezom». ⁵¹ Ukratko, A. Ranković je u misiji prvog bugarskog korpusa vidio interes ne samo njemačkog okupatora »nego i balkanskih buržoazija« i objašnjavao da se tu radi »upravo o klasnim interesima i neumoljivoj klasnoj borbi« koja nagoni buržoazije raznih zemalja da međusobno paktiraju bez obzira na oprečne interese jednih prema drugim. ⁵²

Povodom reaktiviranja u Crnoj Gori nekih grupa iz bivših građanskih političkih partija i pokušaja da se u Crnoj Gori formiraju vojne četničke grupe Vrhovni štab je izrazio nevjericu u mogućnost da će građanski političari u Crnoj Gori uspjeti da formiraju te grupe »sada kada su se četnici u Srbiji i u Bosni potpuno raskrinkali kao obične okupatorske slugе«. Vrhovni štab je pisao Glavnom štabu NOP odreda za Crnu Goru i Boku, 30. januara 1942. god., da u političkom radu u narodu treba i nadalje raskrinkavati D. Mihailovića, ali ne kao političku ličnost »već kao pokušaj velikosrpske buržoazije da već tada stvori sebi uporište« u raznim krajevima Jugoslavije. ⁵³ Izlazi da je Vrhovni štab potcjenjivao politički uticaj četništva u Crnoj Gori, kao, uostalom, i u Srbiji i Bosni ⁵⁴ i da je u njemu vidio opasnost uglavnom kao u eksponentu izbjegličke vlade u Londonu.

Zanimljivo je istaći da je Vrhovni štab upravo u ovom pismu upoznao, a time ujedno potvrđivao, »da kod mnogih naših drugova, bez razlike, često preovladava suviše optimističko i nerealno gledanje stvari«. ⁵⁵

Posebnu pažnju sa stanovišta date teme privlači članak M. Pijade: Za šta se bore partizani u Bosni i Hercegovini, napisan u januaru 1942. godine. ⁵⁶ U tom članku M. Pijade

---

⁵¹ Koliko je nagovještaj sovjetskog angažovanja na Balkanu bio bez osnova, vidi se i po tome što je Staljin tražio da Velika Britanija obrazuje u 1941. god. front na Balkanu, ili u Francuskoj, sa ciljem da se olakša nepovoljna situacija SSSR-a (V. Čerčil, *Drugi svjetski rat*, tom III, izd. »Prosveta« Beograd, str. 419—420).

⁵² Zb. NOR, II-2, 130/263—264.

⁵³ Zb. NOR, II-2, 138—286/287.

⁵⁴ Vidi o tome Titovo naređenje Gl. štabu NOP i DV za BiH od 20. 2. 1942. Zb. NOR, II-2, 191/394.

⁵⁵ Zb. NOR, II-2, 138/287.

⁵⁶ Zb. NOR, IV-3, 1/7—20.

je u svojoj projekciji daljnjeg toka rata došao do zaključka da je konačni poraz nacizma očigledan i neizbježan i da sovjetske vođe mogu da govore o svršetku rata u toku 1942. godine. Ova okolnost daje novi podstrek narodonoslobodilačkoj borbi porobljenih naroda. Pitanje šta će narodima svijeta donijeti slom fašizma za radnike i seljake kao i za radnu inteligenciju tih zemalja u tijesnoj je vezi sa njihovom ulogom i njihovim doprinosom što bržem i što potpunijem slomu i uništenju fašizma. Uništenje fašizma znači i uništenje svih onih uslova i uzroka koji su stvarali fašizam ili mu pogodovali. Oni koji su izdali nacionalne interese naroda Jugoslavije i radili za račun sila Osovine (peta kolona) pripadaju krugu nosioca vlasti u Kraljevini Jugoslaviji. Zbog toga su narodi Jugoslavije izgubili povjerenje u ostatke starih vladajućih krugova i u njihovu vlast, bilo da se oni danas nalaze u zemlji ili u inostranstvu. Zato narod mora da uzme svoju sudbinu u sopstvene ruke, i to još u toku rata. Uostalom, pitanje šta će biti poslije rata ne postavljaaju samo narodne mase već to pitanje postavljaju i »protivnarodna kapitalistička gospoda« koja već sada vodi žilavu borbu da narodima »opet najašu na grbaču«. I dalje: »Zato je već sada vrijeme da se odluči o tome šta će biti poslije sloma fašizma i hoće li fašizam biti stvarno uništen ili će se povampiriti pod ovim ili onim izgledom«. ⁵⁷

M. Pijade se osvrnuo na aprilski rat i narodni ustanak u Jugoslaviji (i pojedinim njenim zemljama) 1941. godine stavljajući naglasak na karakter i političku ulogu Komunističke partije Jugoslavije u tim događajima. On je u dijelu članka posvećenom Bosni i Hercegovini označio hrvatske kapitaliste i bogataše, muslimanske begove i srpske gazde i seoske zelenaše kao glavne krivce za sve nedaće koje su srpski, muslimanski i hrvatski siromašni i srednji seljaci i gradska sirotinja doživjeli u toku 1941. godine. Baš oni su u velikoj većini pomagali okupatore i bili glavni organizatori međusobnog klanja i korisnici pljačke. Oni partizanima ne daju nikakvu pomoć, za razliku od siromašnih i srednjih seljaka koji ih pomažu hranom. Zato »partizani

⁵⁷ »Sada se već odlučuje o tome šta će narod dobiti sutra« (Isto, str. 18).

hoće da se sva sirotinja, srpska, muslimanska i hrvatska, ujedini da bi se zajednički oslobodila *od svih zajedničkih neprijatelja*» (podvučeno u dokumentu — R. H.).

Na kraju članka M. Pijade je istakao da se srbijanski, crnogorski i bosanski partizani, borci Prve proleterske narodnooslobodilačke udarne brigade bore naporedo sa Crvenom armijom, »koja jedino nosi slobodu svima narodima Jugoslavije«. Partizani iz proleterske brigade dobro znaju da srpski narod kao i drugi narodi Jugoslavije i Evrope nemaju drugi izlaz već da idu do kraja sa sovjetskom Rusijom s obzirom da samo tako mogu osigurati svoju budućnost.

Padaju u oči neke važne činjenice: 1. M. Pijade je u svom članku sasvim optimistički ocijenio, kako trenutno stanje na istočnom frontu, tako i izgleda za završetak drugog svjetskog rata. 2. Polazeći od toga da su vladajući krugovi u Kraljevini Jugoslaviji cjelokupnom svojom politikom prije rata upropastili zemlju i bacili je u nacionalno ropstvo i da sada paktiraju sa okupatorima, M. Pijade je borbu protiv fašizma u Jugoslaviji shvatao i kao borbu protiv ostataka tih krugova i njihove vlasti. Ne praveći među njima nikakve razlike, nego ih trpajući u isti koš, M. Pijade je sve pripadnike bivših vladajućih krugova u Jugoslaviji optužio za izdaju zemlje i kolaboraciju sa okupatorima i na taj način ih konfrontirao sa narodnooslobodilačkim pokretom. 3. Identifikujući političke snage u zemlji i inostranstvu — koje ustaju protiv narodnooslobodilačkog pokreta i otvoreno ili prikriveno kolaboriraju sa okupatorima u cilju da onemoguće revoluciju i tako sačuvaju svoje ekonomske i društvene pozicije — sa gospodom, a glavne krivce za sve narodne nedaće sa kapitalistima, bogatašima, gazdama, begovima i sl., od kojih treba da se putem narodnooslobodilačke borbe oslobode siromašni i srednji seljaci i gradska sirotinja, M. Pijade je naglašavao klasno-revolucionarnu suštinu narodnooslobodilačke borbe i, može se reći, stavljao je u prvi plan. 4. Od svih saveznika iz antifašističke koalicije u članku je pomenut jedino SSSR, uz napomenu da je to sila za koju narodi Jugoslavije treba da vežu svoju budućnost.

Može se reći da je M. Pijade pomenutim svojim članom sistematizovao sve ocjene i razmišljanja rukovodstva NOP-a krajem 1941. i početkom 1942. godine, a štampajući ga kao posebnu brošuru on je te ocjene i razmišljanja u prikladnoj formi prezentirao članovima KPJ i javnosti. Centralni komitet KPJ je zatražio od svih političkih komesara da se postaraju da se ovaj članak najhitnije prouči u četnim ćelijama KPJ i sa svim partizanskim borcima, kako bi ovi bili sposobni da ideje izložene u članku prenesu u narod.⁵⁸ Ovaj članak i pomenuta pisma Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba, nastala poslije partijskog savjetovanja u Ivančicama, svojim sadržajem i osnovnom intencijom njihovih autora čine cjelinu sa istim takvim pismima iz decembra 1941. i početka januara 1942. godine. Ona potvrđuju prisustvo novog elementa u politici rukovodstva NOP-a, koji se tom rukovodstvu činio potrebnim s obzirom na vojne i političke promjene do kojih je krajem 1941. godine došlo u zemlji i inostranstvu. Stoga izgleda sasvim vjerovatno da je i savjetovanje u Ivančicama održano u znaku te nove politike, što, uostalom, potvrđuje jedan od učesnika toga savjetovanja.

Od ranije je poznato da su se krajem 1941. i početkom 1942. godine, s obzirom na aktivniju ulogu građanske klase u Jugoslaviji u odnosu na NOP, donekle promijenili uslovi njegovog daljnjeg razvitka. Sada na osnovu onoga što je dosad kazano možemo reći da je istovremeno i povezano sa problemom uslova vođenja NOR-a došlo do izvjesnih promjena u politici rukovodstva NOP-a. Zaustavljanjem Nijemaca kod Moskve međunarodni ugled SSSR-a je nesumnjivo porastao. To je bio poticaj za narodnooslobodilački pokret i Komunističku partiju Jugoslavije. KPJ je počela i više i otvorenije nego dotad da ističe svoju ulogu u vođenju narodnooslobodilačke borbe, svoje političke ciljeve u ratu i revoluciji, kao i svoja principijelna stanovišta prema osnovnim pitanjima ekonomskog, društvenog i političkog života. Drugi poticaj Komunističkoj partiji Jugoslavije dolazio je otuda što su različite političke koncepcije i polari-

⁵⁸ Upute CK KPJ političkim komesarima od 29. 1. 1942, Zb. NOR, IX-1, 29/96.

zacije snaga u ustanku sve više dolazili do izražaja što je ustanak i narodnooslobodilački pokret, rušenjem temelja stare vlasti, dovodio u pitanje opstanak građanskog poretka. Građanske političke snage u zemlji i inostranstvu, koje su bile na pozicijama izbjegličke vlade, sve otvorenije su ispoljavale stav da oslobođenjem zemlje od okupatora ne treba ići putem primjene radikalnih sredstava i metoda i da u tom pogledu treba odstraniti svaki politički uticaj KPJ. Naprotiv, KPJ je činila napore da ovlada ustaničkom masom na idejnim i političkim temeljima koje je sama položila. Pri tom je ona radikalizovala svoju politiku u smislu što je napravila izvjestan zaokret u lijevo i, ne želeći da suzi široku platformu narodnooslobodilačke borbe, počela da naglašava odlučujuću ulogu radništva i seljaštva u toj borbi. Po mišljenju rukovodstva NOP-a radništvo i seljaštvo nije imalo ni društvenog ni političkog interesa da slijedi politiku vlade u Londonu. Ovaj fenomen u razvitku nacionalno-oslobodilačkog pokreta izrazio se: 1. u vidu punog političkog konflikta između četničkog pokreta D. Mihailovića i narodnooslobodilačkog pokreta i prestanka saradnje četnika i partizana u ustanku i 2. u osudi svih bogataša, prije svega seoskih (kulaka), kao društvene baze četništva i političke reakcije uopšte. Tu osudu pratilo je isticanje potreba da se uporedo sa vođenjem narodnooslobodilačkog rata protiv okupatora i kvislinga postepeno prelazi na takozvanu drugu etapu borbe. Time su praktično bili pogođeni svi pripadnici navedenih društvenih slojeva, svi oni koji su vršili vlast u Kraljevini Jugoslaviji ili bili u njenoj službi.

Ovo su bili osnovni elementi krize NOP-a. Kriza, kao što je već rečeno, dobila je najpotpuniji izraz na tlu Bosne i Hercegovine, i to u vrijeme kada je rukovodstvo ustanka i narodnooslobodilačkog pokreta došlo u Bosnu i Hercegovinu i kada je očekivalo da će narodnooslobodilački pokret u predstojećem periodu upravo tu, na tlu Bosne i Hercegovine, postići odlučujuće pobjede.

S obzirom na njihovo različito djejestvo u pojedinim oblastima Bosne i Hercegovine, svaki od ovih osnovnih elemenata zaslužuje da ga se posebno analizira.

FORME ISPOLJAVANJA KRIZE NA TLU BOSNE I HERCEGOVINE

Sedam dana poslije partijskog savjetovanja u selu Ivančići, tačnije 15. januara 1942. god., otpočela je kampanja okupacione vojske, ustaša i domobrana protiv narodnooslobodilačkih partizanskih odreda i Prve proleterske brigade u centralnom dijelu istočne Bosne, tzv. druga neprijateljska ofanziva. Kao što je poznato, 342. i 718. njemačka pješadijska divizija i jedan bataljon italijanske divizije »Pusteria« nastupili su koncentrično iz Zvornika, Tuzle, Sarajeva i Višegrada sa ciljem da glavninu partizanskih snaga u istočnoj Bosni zajedno sa Vrhovnim štabom i prvom proleterskom brigadom potisnu, okruže i unište na prostoru Vlasenica—Han Pijesak—s. Žljebovi. Pet bataljona domobrana i ustaša i italijanska divizija »Ravena« sprečavali su prodor partizanskih jedinica u dolinu rijeke Bosne i njihovo prebavljanje na lijevu obalu rijeke, odnosno južno od željezničke pruge Sarajevo—Ustiprača—Rudo. Doprinos četnika u ovoj kampanji sastojao se u tome što oni nisu pružili otpor okupacionim snagama, već su im omogućili slobodan prolaz na svim pravcima, davali im potrebna obavještenja i u granicama svojih mogućnosti nisu dozvolili da bilo koja četnička ili partizanska jedinica pruži otpor okupatorskim snagama koje su nadirale na oslobođenu teritoriju.⁵⁹ Ove operacije završene su 23. januara 1942. god. odlaskom njemačkih okupacionih trupa sa označene teritorije.⁶⁰

⁵⁹ »Poslije nepr. ofanzive, kao i za vrijeme iste, četničke čete su se po planu koncentrisale na pojedinim mjestima, izbjegavajući svugdje borbu sa neprijateljem, čak i u onim slučajevima kada su ustaše palile njihova vlastita sela. Odnos čet-

U drugoj fazi ove kampanje, od 29. januara do 7. februara 1942. god., njemački okupator zajedno sa nekoliko bataljona domobrana i ustaša preduzeo je napad na Ozren sa ciljem da uništi Ozrenski partizanski odred.⁶¹

Vojnički uzevši, rezultat tzv. druge neprijateljske ofanzive sastojao se u tome što su Nijemci ovladali komunikacijama Sarajevo—Zvornik i Sarajevo—Višegrad i uspostavili ustaško-domobranske garnizone u Rogatici, Sokocu, Han-Pijesku, Olovu, Vlasenici, Srebrenici i Bratuncu. Vrhovni štab je smatrao da ova ofanziva nije uspjela a da gubitak navedenih varošica nema ozbiljnog značaja, da su one ionako bile pod kontrolom četnika.⁶² U toku ofanzive došlo je do rasipanja Romanijskog partizanskog odreda i odreda »Zvijezda«, tako da je u Romanijskom odredu ostao cio samo Mokranjski bataljon, a u ostalim bataljonima samo pojedine oslabljene čete.⁶³ Vrhovni štab je sa Prvom proleterskom brigadom napustio Romaniju i preko Jahorine, odnosno Igmana, otišao u Foču, koju je 20. januara oslobodio Durmitorski partizanski odred. Kao što je poznato, Foča je postala centrom kompaktno oslobođene teritorije, koja je zahvatala dijelove Sandžaka, Crne Gore, Hercegovine i istočne Bosne na sjever do željezničke pruge Sarajevo—Višegrad.

Njemačka okupaciona, ustaška i domobranska vojska nije imala uspjeha u pokušaju da uništi Ozrenski partizanski odred.⁶⁴

U političkom smislu tzv. druga neprijateljska ofanziva imala je veći značaj i krupnije posljedice za narodnooslo-

---

nika prema njemačkoj vojsci bio je saveznički. Oni su na pojedinim mjestima vodili Nijemce protiv naših četa, čak su kod Rogatice učestvovali u borbi zajedno sa Nijemcima» (Štab Romanijskog NOP odreda i NOP odreda »Zvijezda« — Operativnom štabu za ist. Bosnu 14. 2. 1942, Zb. NOR, IV-4, 13/45).

⁶⁰ *Oslobodilački rat...* I, str. 172—176.

⁶¹ Isto, str. 177.

⁶² J. Broz-Tito — M. Đilas 5. 2. 1942, Zb. NOR, II-2, 157/318, 320.

⁶³ *Oslobodilački rat...* I, str. 179. — S. Vukmanović-Tempo je prema usmenom izvještaju koji je dobio sa Romanije pisao da se Romanijski odred »skroz raspao. Ostalo svega 25 drugova iz romanijske čete« (S. Vukmanović-Tempo — J. Brozu-Titu 28. 1. 1942, AIRPB, CK KPJ, 1942/31). Ovaj izvještaj nije bio tačan.

⁶⁴ *Oslobodilački rat...* I, str. 179.

bodilački pokret. Četnici D. Mihailovića su u toku te ofanzive otvoreno stali na stranu okupatora isto kao što su učinili za vrijeme vojne intervencije njemačkog okupatora protiv partizanskih odreda u zapadnoj Srbiji u novembru 1941. godine. U svojoj propagandi protiv NOP-a četnici su koristili teškoće u koje su partizani tokom ofanzive zapali. Ta propaganda je imala izvjesnog uspjeha u narodu, tim prije što je ofanziva poremetila ravnotežu snaga u korist četničkog pokreta. Zbog ovakvog držanja četnika u toku ofanzive prestala je svaka mogućnost za saradnju NOP-a sa njima. Političku odgovornost za potpuni rascjep rukovodstvo NOP-a je prebacilo na četničke štabove i oficire D. Mihailovića, koji su za vrijeme dok je ofanziva trajala u većini napustili svoje pristalice i sklonili se u Srbiju.

Rukovodstvo ustanka u Bosni i Hercegovini zajedno sa Centralnim komitetom KPJ i Vrhovnim štabom nije uspjelo da bilo šta preduzme u duhu zaključaka partijskog savjetovanja u Ivančićima prije nego što je počela i završila se tzv. druga neprijateljska ofanziva.

Događaji u toku ofanzive stvorili su političke preduslove da se protiv četnika, prije svega onih u istočnoj Bosni, otvoreno istupi. Pokazalo se, naime, da su sve četničke formacije, od onih K. Pećanca do onih D. Mihailovića, u službi okupatora. Stoga je Vrhovni štab riješio da se protiv svih njih povede najodlučnija borba a njihove vođe unište.⁶⁵ Vrhovni štab je vjerovao da će srpski narod u istočnoj Bosni, uvjerivši se u izdaju četničkih oficira, listom prihvatiti narodnooslobodilački pokret i nastaviti da se bori protiv okupatora.⁶⁶

Ovakva predviđanja su imala izvjesnog osnova. Usmeni izvještaj štaba Romanijskog NOP odreda (posredstvom kurira) pokazivao je da su četnici iz okoline Vlasenice i Han-Pijeska već u toku tzv. druge ofanzive, ostavši obezglavljeni i dezorijentisani (njihove vođe J. Dangić, B. Todorović, A. Babić naredili su svojim četama da ne daju otpor a sami su otišli u Srbiju) i povlačeći se ispred Nijemaca u pravcu Han-Pijeska, zatražili partizansku komandu. Isto tako su četnici iz Olova zatražili od NOP odreda »Zvijezda« da ih

⁶⁵ Zb. NOR, II-2, 196/408.

⁶⁶ Zb. NOR, II-2, 191/394.

primi pod svoju komandu. U Krivojevićima kod Olova partizanska komanda je uspjela »uhvatiti« četničku masu i na tom terenu organizovati otpor Nijemcima i ustašama.⁶⁷ Štab NOP odreda »Zvijezda« je izvještavao da se razasute četničke čete prikupljaju i da »traže dodira sa našim štabovima«.⁶⁸ Štab Birčanskog NOP odreda je izvještavao da okolni četnici traže partizansku komandu i da je on uspio da do tada likvidira dvojicu četnika — petokolonaša.⁶⁹ Vrhovni štab je i sam imao priliku da za vrijeme svog povlačenja prema Foči vidi kako se četničke jedinice na Jahorini, usljed toga što su ih njihove vođe napustile, raspadaju i praktično bježe ispred ustaša da bi se stavile pod komandu Vrhovnog štaba. Bataljonima Prve proleterske brigade, koji su pratili Vrhovni štab, javljali su se i oni četnici koji su već bili pobjegli kućama čim su proleterski bataljoni zauzeli položaje iznad Vrhprače i Korijena. Vrhovni štab je bio gotovo impresioniran činjenicom da je narod njega i bataljone proleterske brigade »sa velikim oduševljenjem dočekao jer je vidio svoj jedini spas u našoj doslednoj borbi«.⁷⁰ Konačno, neposredno poslije tzv. druge ofanzive, u uslovima potpune vojničke dominacije NOP-a u predjelu južno od željezničke pruge Sarajevo—Višegrad bivši četnički borci su u većini prihvatili borbu na strani NOP-a.⁷¹ S druge strane, Vrhovni štab je početkom februara 1942. god. ocijenio da su se partizanske snage u istočnoj Bosni uspješno reorganizovale i da ponovo vode borbu sa neprijateljem i da se uspjeh neprijatelja sastoji samo u tome što je zauzeo Vlasenicu, Han-Pijesak, Olovo, Srebrenicu i Rogaticu.⁷²

⁶⁷ AIRPB, CK KPJ, 1942/31.

⁶⁸ Štab NOP odreda »Zvijezda« — S. Vukmanoviću-Tempu krajem januara 1942, AIRPB, CK KPJ, 1942/48.

⁶⁹ Štab Birčanskog NOP odreda — S. Vukmanoviću-Tempu 3. 2. 1942, Zb. NOR, IV-3, 50/153.

⁷⁰ J. Broz-Tito — S. Vukmanoviću-Tempu 20. 1. 1942, Zb. NOR, II-2, 128/257.

⁷¹ Vidi Zb. NOR, II-2, 128/257, 152/306, 201/431. — Istina »mnogi naoružani ljudi« (podvučeno u dokumentu — R. H.) u selima fočanskog sreza, koji su do sada pripadali četničkim jedinicama ostali su kod kuće i nisu se pridružili boračkim jedinicama niti su se javljali postojećim komandama (Zb. NOR, II-2, 120/248).

⁷² Zb. NOR, II-2, 152/307, 157/318, 173/346.

Zbog svega toga Vrhovni štab je period poslije tzv. druge ofanzive ocijenio kao pogodnu priliku za ostvarenje vojničke i iznad svega političke pobjede nad četnicima.⁷³ Ovo tim prije što je Vrhovni štab sa Prvom proleterskom brigadom i dva bataljona iz Crne Gore kontrolisao kraj južno od pruge Sarajevo—Višegrad, očistio ga od četnika, razbijene četničke jedinice pretvarao u narodnooslobodilačke dobrovoljačke odrede i ponovo nadirao prema Rogatici, sjeverno od pomenute željezničke pruge.⁷⁴

Istog mišljenja bio je S. Vukmanović-Tempo, koji se u to vrijeme nalazio u Sarajevu a koji je kao opunomoćenik Centralnog komiteta KPJ i komandant Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu vršio u to vrijeme odlučujući uticaj na vođenje narodnooslobodilačke borbe u Bosni i Hercegovini.⁷⁵

U skladu sa utvrđenim ciljevima i ovakvom procjenom situacije Vrhovni štab, koji je tokom skoro čitave prve polovine 1942. god. uglavnom neposredno rukovodio narodnooslobodilačkom borbom u istočnoj Bosni (izuzimajući područje Majevice i Ozrena) i gornjoj Hercegovini, preduzeo je odgovarajuće mjere. On je već u drugoj polovini ili krajem januara 1942. god. izdao naređenje da se na teritoriji Bosne i Hercegovine, a prema potrebi i u ostalim pokraji-

---

⁷³ Zb. NOR, II-2, 154/313.

»Radite politički. Sada imate dosta argumenata i snaga da u tome postignete zavidne rezultate... Upamtite: više se ne smije dozvoliti da na vašoj teritoriji otpočne rad ma kakva četnička grupa. Sve vođe koje budu dolazile ili pojavljivale se treba smjestiti ukloniti« (VŠ — Štabu Romanijskog NOP odreda 22. 1. 1942, Zb. NOR, IV-3, 24/69).

⁷⁴ Zb. NOR, II-2, 157/319, 196/405—406.

⁷⁵ »S obzirom na cjelokupnu situaciju koja vlada u Istočnoj Bosni mišljenja sam da drugovi gore (misli se na štab Romanijskog NOP odreda i NOP odreda »Zvijezda« — R. H.) polako padaju u grešku pravljenja frontova... Zatim plašim se da neće iskoristiti ovako povoljnu političku situaciju da ne samo politički već i fizički istrijebe sve petokolonaše i tipove kojima je bio cilj da dovedu Nemce... Sada nije ništa lakše nego ostvariti našu direktivu o stvaranju narodne vojske. Istovremeno ovu situaciju iskoristiti za ojačanje discipline i vojničkog reda kako u part. odredima tako i u narodnoj vojsci« (S. Vukmanović-Tempo — J. Brozu-Titu 28. 1. 1942, AIRPB, CK KPJ, 1942/31).

nama, stvaraju jedinice narodnooslobodilačke dobrovoljačke vojske. Ovu vojsku, koja je takođe trebalo da se organizuje u formi odreda, trebalo je prema naređenju Vrhovnog štaba stvarati »od svih onih rodobljuba koji su spremni da se bore protiv okupatora i ustaša, a nisu voljni da uđu ni u partizanske ni u četničke jedinice«. Narodnooslobodilački dobrovoljački odredi su zamišljeni kao sastavni dio Narodnooslobodilačke vojske u čijem se sastavu nalaze NOP odredi i Prva proleterska brigada.⁷⁶ Takođe je Vrhovi štab u dogovoru sa Pokrajinskim komitetom KPJ i Glavnim štabom za Bosnu i Hercegovinu izvršio u drugoj polovini januara i prvoj polovini februara 1942. god. vojničku reorganizaciju u Bosni i Hercegovini u smislu da je formirao operativne štabove narodnooslobodilačkih partizanskih i dobrovoljačkih odreda za istočnu Bosnu i Hercegovinu, koji su, zajedno sa tri krajiška partizanska odreda, bili podređeni Glavnom štabu za Bosnu i Hercegovinu.⁷⁷ Ova reorganizacija izvršena je sa ciljem da se u istočnoj Bosni i Hercegovini, gdje je u to vrijeme NOP morao da vodi odlučne bitke, omogući neposrednije i efikasnije rukovođenje borbom. Operativni štab za istočnu Bosnu, čija se djelatnost prostirala na području ograničenom r. Bosnom, Savom, Drinom i linijom Sedlo—Čemerno—Lelija—Visočica—Bjelašnica—Ivan sedlo, ⁷⁸ imao je zadatak da vojnički i politički učvrsti NOP odrede, da mobiliše nove borce i da u saradnji sa prvom proleterskom brigadom aktivira istočnobosanske jedinice.⁷⁹ S obzirom na ulogu koja mu je namijenjena u periodu stvaranja narodnooslobodilačkih dobrovoljačkih odreda za komandanta i članove ovog štaba imenovani su ljudi mahom poznati u istočnoj Bosni,⁸⁰ a za privremeno sjedište štaba određeno je Goražde.⁸¹

⁷⁶ Zb. NOR, II-1, str. 115—116.

⁷⁷ VŠ — Gl. štabu za BiH 8. 2. 1942, Zb. NOR, IV-3, 57/171.
— Docnije je stvoren i Operativni štab za Bosansku krajinu.

⁷⁸ Zb. NOR, IV-3, 56/168, 57/171.

⁷⁹ Zb. NOR, IV-3, 56—169.

⁸⁰ Za komandanta štaba određen je Slobodan Princip-Seljo, a za članove: Cvijetin Mijatović-Majo, Pero Kosorić, Stevo Eleta i Obrad Cicmil, komandant Durmitorskog NOP odreda. R. Čolaković, *Zapisi...* I, str. 636—637.

⁸¹ Zb. NOR, II-2, 153/310—312.

Osnovna težnja Vrhovnog štaba bila je da onemogući četnike u istočnoj Bosni i da spriječi njihovo prodiranje iz Srbije. Ovu težnju Vrhovni štab je isticao više puta.⁸² Nju su određivala dva osnovna faktora:

1. Vrhovni štab je predviđao da će se vojnopolitička situacija u Bosni i Hercegovini razvijati povoljno za narodnooslobodilačku borbu, koju sa dolaskom proljeća treba u svim krajevima Bosne i Hercegovine, a naročito u istočnoj Bosni, zatalasati do narodnog ustanka. Vrhovni štab je, i dalje vjerujući da četnici nemaju podršku u narodu, očekivao da će se četnici potpuno razbježati ako im se na jednom mjestu zada žestok udarac. Takođe je Vrhovni štab očekivao da će i u Srbiji narodnooslobodilačka borba na proljeće uzeti velike razmjere te da će toj borbi biti potrebna pomoć sa bosanske strane.⁸³ I u slučaju suzbijanja četničkih prodora i četničkog uticaja iz Srbije u Bosnu i u slučaju pružanja pomoći srbijanskim partizanima sa bosanske strane, istočna Bosna je zbog svog geografskog položaja imala da odigra prvorazrednu ulogu, pogotovo s obzirom da se upravo na teritoriji istočne Bosne u to vrijeme najreljefnije ispoljavao sukob između četničkog pokreta D. Mihailovića, koji je poslije Srbije usmjerio svoju aktivnost prema zapadu, na istočnu Bosnu, istočnu Hercegovinu i Crnu Goru, i narodnooslobodilačkog pokreta, koji je svim sredstvima pokušavao da tu aktivnost onemogući.

2. Vrhovni štab se bojao da ne dođe do priključenja istočne Bosne Nedićevoj Srbiji. Ta bojazan je dolazila otuda što su Nijemci, i pored toga što njihova i ustaška ofanziva u istočnoj Bosni nije dala očekivane rezultate, sa svojim glavnim snagama hitno napustili istočnu Bosnu i otišli na istočni front (izgledalo je da će i ustaše napustiti neka mjesta koja su u toku ofanzive bili zauzeli) i što su Nedićevi oficiri i agenti razvili u istočnoj Bosni vrlo živu propagandu za priključenje istočne Bosne Srbiji.⁸⁴ Nije isključeno ni to da su Vrhovnom štabu bili poznati pregovori koje je

⁸² Zb. NOR, II-2, 191/396; IV-3, 56/169, 57/172—173.
su određivala dva osnovna faktora:

⁸³ VŠ — Gl. štabu za BiH 20. 2. 1942, Zb. NOR, II-2, 191/394.
Vidi i Zb. NOR, II-2, 157/319—320.

⁸⁴ Zb. NOR, II-2, 157/320; IV-3, 50/149.

u tom smislu, početkom februara 1942. god. vodio J. Dangić

sa predstavnicima generala Badera, komandujućeg generala i zapovjednika Srbije.

Ovom osnovnom težnjom bile su određene sve važnije vojne i političko-propagandne mjere, i to ne samo u istočnoj Bosni nego dobrim dijelom i u Hercegovini i Bosanskoj krajini, a u izvjesnom smislu i u Srbiji i Crnoj Gori. Operativnom štabu za istočnu Bosnu naređeno je da usaglasi djeystvo svih odreda u cilju otklanjanja svakog uticaja četnika u istočnoj Bosni i da to djeystvo upravi ka r. Drini a ne ka Sarajevu i r. Bosni, kako je to ranije bio slučaj.⁸⁵ Zadatak Krajišnika bio je da razviju što veću partizansku aktivnost, koja bi onemogućila neprijatelja da koncentriše snage u pravcu istočne Bosne i da na Romaniju pošalju jedan bataljon pouzdanih boraca, koji bi ušli u sastav brigade koja je trebalo da se formira. Hercegovcima je naloženo da, naslanjajući se na Crnogorce, svoje glavno djeystvo prenesu ka Nevesinju i da olakšaju zauzimanje Kalinovika tako što će spriječiti Talijane da prodru ka Ulogu i ustaše da prodru u pravcu Mokronoge—Kalinovik.⁸⁶ Konačno, Vrhovni štab je smatrao da je za uspješno zaposjedanje teritorije sa bosanske strane Drine potrebna veća partizanska aktivnost na srbijanskoj strani. Zadatak partizana u Srbiji bio bi da ruše komunikacije i iz jakih zasjeda onemogućavaju prebacivanje nedićevaca na bosansku stranu.⁸⁷ Vrhovni štab je uputio neke jedinice Prve proleterske brigade i Crnogorskog odreda na položaje oko Rogatice i prema Višegradu sa ciljem da se osujeti namjera nedićevaca da na tom sektoru prodru iz Srbije i da se onemoguću prikupljanje domaćih četnika na tom terenu.⁸⁸

Sem toga, partizanski štabovi i komiteti KPJ, od najviših do najnižih, razvili su poslije tzv. druge neprijateljske ofanzive snažnu usmenu i pismenu propagandu uperenu protiv četničkih vođa i oficira D. Mihailovića. U brojnim proglasima upućenim narodu i borcima od sredine januara do sredine februara 1942. godine objašnjavana je cjelokupna

---

⁸⁵ VŠ — Oper. štabu ist. Bosne 8. 2. 1942, Zb. NOR, IV-3, 56/169—170.

⁸⁶ Zb. NOR, II-2, 191/395; IV-3, 57/172—173.

⁸⁷ Zb. NOR, II-2, 157/319—320.

⁸⁸ Zb. NOR, II-2, 159/325—329.

politika četnika i, napose, uloga koju su oni dotad odigrali u borbi protiv okupatora i ustaša. U tim proglasima narodu je rečeno da je uspjeh koji su Nijemci i ustaše postigli u toku tzv. druge neprijateljske ofanzive, u stvari, zasluga četničkih vojvoda i oficira, koji su umjesto da se suprotstave Nijemcima naredili da se Nijemci propuste da prođu drumovima. Rečeno je da su oni na taj način izdali narodnooslobodilačku borbu i da su dokazali da kao plaćenici sarađuju sa okupatorima. U proglasima se mnogo insistiralo na tome da su se ti vojvode i oficiri za vrijeme ofanzive sklonili u Srbiju a da su srpski narod u istočnoj Bosni ostavili da ga ustaše i dalje teroriju, ubijaju i pale njegova sela. Uloga koju vrše vojvode i oficiri poistovjećena je u ovim proglasima sa ulogom ustaša, s napomenom da i jedni i drugi rade protiv interesa srpskog i hrvatskog naroda a za račun njemačkog okupatora. U proglasima je takođe ukazivano na neodrživost politike progona Muslimana i Hrvata, koju četnici tako revnosno propagiraju.⁸⁹

U svim ovim proglasima »sve što je pošteno i rodoljubivo« pozvano je da se stavi pod komandu partizanskih stabova, a borci koji su se nalazili pod komandom četničkih oficira i koji su sada napušteni, da se jave u narodnooslobodilačke partizanske i dobrovoljačke odrede.

Navedene mjere dale su izvjesne rezultate, prije svega južno od željezničke pruge Sarajevo—Višegrad, gdje su se u to vrijeme nalazile jače oružane snage NOP-a, a s njima i Vrhovni štab. Već u januaru 1942. god. stvoren je Jahorinski narodnooslobodilački dobrovoljački odred, koji je u februaru imao tri bataljona: Ustikolinski, Jahorinski i Pračanski. U isto vrijeme stvarane su čete narodnooslobodilačke dobrovoljačke vojske u Foči. 24. februara stvoren je Fočanski narodnooslobodilački dobrovoljački odred sa četiri bataljona: Zakmurski, Dragočavsko-čelebički, Jošaničko-slatinski i Miljevinski, koji je djelovao na teritoriji bivšeg fočanskog sreza. U okviru Kalinovičkog NOP odreda stvorene su dobrovoljačke čete. Nešto kasnije, 13. marta, stvoren je Drinski narodnooslobodilački dobrovoljački odred,

⁸⁹ Zb. NOR, II-2, 120/247—249; IV-3, 28/85; IX-1, 25/79—82; Arhiv SK BiH, III-2, str. 36—40; AVII 1708-6/1—11; AIRPB, CK KPJ, 1942/18, 21, 44, 709.

koji je djelovao na sektoru Goražde—Rogatica i imao tri bataljona i jednu omladinsku čet⁹⁰. Operativni štab za istočnu Bosnu u saglasnosti sa Vrhovnim štabom proveo je vojnu i političku obuku ovih odreda tako što je čete naizmjenično dovodio u Goražde, Ustikolinu i Foču, gdje su prošle kroz kurseve sa vojničkim i kulturno-političkim programom.⁹¹ U bataljonima i četama ovih odreda postavljeni su politički komesari, koje je takođe trebalo politički obrazovati. Izvjesni rezultati postignuti su i u stvaranju organizacije KPJ u ovim jedinicama.⁹² U ovom poslu mnogo su pomogle srbijanske i crnogorske partizanske jedinice koje su davale svoje ljude u dobrovoljačke odrede, da budu komesari ili partijski rukovodioci.

I sam Vrhovni štab je ulagao napore da se južno od r. Prače organizuju narodnooslobodilački partizanski i dobrovoljački odredi i ojača narodnooslobodilački pokret.⁹³

Štabovi NOP odreda »Zvijezda«, Romanijskog i Birčanskog NOP odreda su odmah poslije ofanzive pristupili reorganizaciji svojih odreda stvarajući manje, pokretne čete sposobne za gerilsku borbu i za brzo kretanje.⁹⁴ Štab odreda »Zvijezda« je naložio političkim komesarima četa da u svojim četama stvaraju organizacije KPJ, da razvijaju kulturno-prosvjetni život, da zavode unutrašnju disciplinu u četama, vode brigu o njihovom snabdijevanju, da se staraju o komandnom kadru i da ga primaju u KPJ, kao i da nad svakim borcem vode političku kontrolu.⁹⁵ Istovremeno su ovi odredi vršili »čišćenje« četa pa su odstranjivali sve one koji su pokazivali kolebljivost, naročito one za koje se smatralo da kao kulački elemenat predstavljaju podlogu neprijateljske četničke aktivnosti.⁹⁶ Shvatajući činjenicu da kvalitet

⁹⁰ Zb. NOR, II-2, 128/257; II-3, 43/123—124; IV-3, 27/83, 80/231—233; IV-4, 17/59—64, 24/75; IX-1, 49/170—173.

⁹¹ Zb. NOR, II-2, 169/338—339.

⁹² Arhiv SK BiH, III-2, str. 95, 119.

⁹³ »Inače ovdje nema nekih naročitih novosti. Radi se vrlo intenzivno politički i na učvršćenju naše pozadine i stvaranju dobrovoljačkih jedinica« (J. Broz-Tito — S. Vukmanoviću-Tempu 16. 2. 1942, Zb. NOR, II-2, 184/377).

⁹⁴ AIRPB, CK KPJ, 1942/35; Zb. NOR, IV-3, 50/149.

⁹⁵ Arhiv SK BiH, III-2, str. 32—36.

⁹⁶ Zb. NOR, IV-3, 50/149; Arhiv SK BiH, III-2, str. 32—36.

partizanskih jedinica bez gotovo ikakvog učešća radništva u njima ne može ubuduće zadovoljavati potrebe borbe, štabovi Romanijskog NOP odreda i NOP odreda »Zvijezda« pokušavali su da mobilišu što veći broj radnika. Oni su uspostavljali kontakte sa radništvom iz rudarskih centara (Vareš, Breza i dr.) a od odgovarajućih partijskih foruma tražili da im se pošalje što veći broj radnika iz Sarajeva.⁹⁷ Imajući u planu stvaranje jedne proletherske brigade od izabranih boraca iz istočne Bosne J. Broz-Tito se takođe zalagao za mobilizaciju radnika iz Sarajeva. On je smatrao da »treba preduzeti sve mere da drugovi postepeno izlaze i da se onda prebacuju k nama«.⁹⁸

Vrhovni štab je insistirao da se u centralnom dijelu istočne Bosne (područje planine Romanije i Zvijezde) hitno okupe i učvrste u toku tzv. druge ofanzive rasturene partizanske jedinice i da se stvore dobrovoljačke jedinice od onih seljaka koji su bili četnici. Vrhovni štab je smatrao da svakako treba vojnički zagospodariti i politički »ovladati« terenom od Romanije prema Han-Pijesku, Vlasenici i dalje do Drine kako bi se onemogućilo ponovno grupisanje četnika i potpuno spriječilo širenje njihovog uticaja u pravcu rijeke Bosne i dalje prema Bosanskoj krajini. Iz ovog razloga Vrhovni štab se složio sa mišljenjem S. Vukmanović-Tempe da bi bilo dobro da on napusti Sarajevo i izađe na oslobođenu teritoriju na Romaniji kako bi se u tom kraju mogao direktnije angažovati.⁹⁹

Na poticaj Vrhovnog štaba i Operativni štab za istočnu Bosnu sve više je pokazivao interes za zbivanja na području planine Romanije i Zvijezde.¹⁰⁰

⁹⁷ Zb. NOR, IV-4, 13/50. — Zanimljivo je da je S. Vukmanović-Tempo odbio da u Prvi bosanski bataljon primi radnike onladince iz sela Planinice, zaposlene u željezari Vareš, koji su htjeli da pođu sa bataljonom, motivišući to odbijanje tvrdnjom da bataljon nema oružja. S. Vukmanović-Tempo — VŠ-u 10. 4. 1942, Zb. NOR, IV-4, 63/171.

⁹⁸ J. Broz-Tito — S. Vukmanović-Tempu 6. 2. 1942, Zb. NOR, II-2, 159/325—329.

⁹⁹ AIRPB, CK KPJ, 1942/31; Zb. NOR, II-2, 159/325, 191/395—396.

¹⁰⁰ Zb. NOR, II-2, 170/340.

Na Majevidi i na Ozrenu, gdje je u to vrijeme postojala ravnoteža snaga s tendencijom da se poremeti na štetu NOP-a, a u korist četnika, politika u odnosu prema četnicima, utvrđena krajem 1941. i početkom 1942. godine provedena je prilično obazrivo. Razlog toj obazrivosti najvjerovatnije leži u činjenici da su Majevidica i Ozren ostali van domašaja direktnog uticaja Vrhovnog štaba i jedinica koje su došle s njim, kao i u činjenici da je tzv. druga ofanziva Ozren zahvatila samo neznatno, a Majevidicu nikako. Tamošnje četničke vođe nisu imale prilike da kroz svoju teritoriju propuste Nijemce, da napuste svoje pristalice, pa je štabovima partizanskih odreda i okružnim komitetima KPJ nedostajalo političko opravdanje za otvoreni obračun sa četnicima. Štab Majevidičkog NOP odreda nije htio prvi da napadne na tamošnje četnike jer bi to po njegovom mišljenju značilo primiti na sebe odgovornost za međusobni sukob i dovesti u pitanje svoj moralni i politički prestiž u narodu. Osim toga, jedinice Majevidičkog NOP odreda još nisu bile dovoljno politički pripremljene za borbu sa četnicima. Kao i u drugim partizanskim odredima u istočnoj Bosni i na Majevidi su većinu boraca sačinjavali Srbi, seljaci, za koje sve što se dotad dogodilo nije moglo biti dovoljan razlog da okrenu oružje na svoje dojučerašnje poznanike, prijatelje i rođake.¹⁰¹ Zato su partijska organizacija na Majevidi i štab Majevidičkog NOP odreda primijenili uglavnom samo politička i moralna sredstva u pokušaju da izbjegnu posljedice za narodni ustanak, koje bi četnici mogli izazvati svojim držanjem i svojim postupcima.¹⁰²

U isto vrijeme partijska organizacija na Ozrenu nije mogla oslanjajući se isključivo na borbe i narod sa Ozrena

¹⁰¹ S. Popović, n. d., str. 241—242.

¹⁰² Zaključci okružnog partijskog savjetovanja, održanog 15. 2. 1942, pet dana prije četničkog napada na štab Majevidičkog NOP odreda bili su: »da se pojača politički i partijski rad u selima; da se oštrije i odlučnije istupa protiv četničkih komandanata; da se pred narodom razgolićuje njihov izdajnički rad i da se ispod njihovog uticaja odvajaju svi pošteni i dobronamjerni ljudi koje su oni uspjeli da zavedu; zatim, da se pooštiri budnost u jedinicama i preduzmu izvjesne vojničke mjere u cilju obezbjeđenja od eventualnih četničkih napada i tome slično« (Isto, str. 239).

da se odluči na raščišćavanje odnosa sa četnicima, tj. na obračun sa njima, jer joj se takav korak činio isuviše riskantnim. Ona je riješila da za taj korak zatraži vojničku podršku Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu.¹⁰³

Napori koje je KPJ ulagala tokom prvih mjeseci 1942. god. da u Bosni i Hercegovini, prije svega u istočnoj Bosni, ojača pozicije NOP-a, budući da su, uglavnom, bili usmjereni protiv četničkog shvatanja i četničke prakse vođenja narodnooslobodilačke borbe, praktično su se pretvorili u obračun između narodnooslobodilačkog pokreta i četničkog pokreta D. Mihailovića. U stvari, bez obzira na to što je u Bosni i Hercegovini u toku 1941. godine postojala oružana saradnja ustanika sa različitim političkim obilježjem, taj obračun je otpočeo kada i ustanak, ali se on sve do tzv. druge ofanzive ispoljavao prevashodno kao sukob shvatanja o tome koji su ciljevi borbe za nacionalno oslobođenje i kako tu borbu voditi. Svaka od dvije strane željela je da afirmiše svoju koncepciju i, razumije se, ojača svoju poziciju u ustanku. Kao što je poznato, Komunistička partija i njene organizacije stavljali su poentu na oružanu borbu protiv okupatora i ustaša i preko toga na jačanje svog političkog uticaja. Četnici, pak, stavljali su prije svega naglasak na jačanje svog političkog uticaja na ustanike i na narod. Ukoliko su preduzimali vojničke akcije, one su bile usmjerene protiv ustaša i državnih organa NDH, a ne i protiv okupatora. Politika četnika bila je izrazito protumuslimanska i protuhrvatska, što je u najvećoj mjeri određivalo pravac četničke aktivnosti.

Četnici u Bosni i Hercegovini, smatrajući da za borbu protiv okupatora »još nije vrijeme«, u januaru 1942. godine otvoreno su ustali protiv vođenja narodnooslobodilačke borbe. Partizane su označili kao svog protivnika i neprijatelja i od tada su protiv njih, odnosno protiv njihovog političkog i vojnog vođstva, usmjerili gro svojih napora. S jedne strane, ovakav stav četnika bio je omogućen činjenicom da su oni već bili učvrstili svoje pozicije u Srbiji, a s druge strane on je bio uslovljen potrebom četničkog pokreta da svoju aktivnost usmjeri dalje na zapad. U prvi plan došla je istoč-

¹⁰³ T. Vujasinović, n. d., str. 312.

na Bosna,¹⁰⁴ koja je zahvaljujući svom centralnom položaju u Jugoslaviji i zbog blizine Srbije, kao solidnog zaleđa, pružala četničkom pokretu velike mogućnosti za širenje uticaja u drugim krajevima zemlje. Istočna Bosna je bila most preko kog su vodili putevi u zapadnu Bosnu, Vojvodinu, Hercegovinu i Hrvatsku. Četničkom pokretu je išla naruku činjenica da su okupatori i ustaše preduzeli u januaru 1942. godine vojnu intervenciju protiv ustanika u istočnoj Bosni. Kao što je rečeno, ova intervencija je donekle rastrojila partizanske redove pa je u njima krajem i neposredno poslije ofanzive nastala prilična zbrka i konfuzija.¹⁰⁵ Za razliku od partizana, četnici su bili u vezi sa okupatorima i nisu im se suprotstavili. J. Dangić, šef Privremene srpske narodne uprave oslobođenog dijela istočne Bosne, poznate kao Privremena uprava istočne Bosne, naredio je svojim ljudima da ne pružaju otpor Nijemcima. Zahvaljujući tome operativni i organizacioni centri četnika u istočnoj Bosni (Borike, Kusače, Han-Pijesak, Vlasenica, Vidrići) i veze ovih centara sa Srbijom, a i četničke jedinice, ostali su netaknuti.¹⁰⁶ Četnici su sačuvali i u odnosu na partizane tokom januara 1942. godine znatno ojačali svoje pozicije u istočnoj Bosni.

U toj situaciji još uspješnije je počela da djeluje zahuktala četnička propagandna mašina. Još dok tzv. druga ofanziva nije bila ni završena J. Dangić je u svojim naredbama optužio komuniste kao krivce što je došlo do toga da Nijemci preduzmu ofanzivu u istočnoj Bosni.¹⁰⁷ Dangić je takođe optužio Hrvate i ustaše da su doveli njemačku vojsku u istočnu Bosnu, da ponovo žele da srpskom narodu oduzmu slobodu i da nastave sa njegovim istrjebljenjem.¹⁰⁸

¹⁰⁴ »Im Mittelpunkt des Interesses steht der ostbosnische Raum. Das Bestreben *aller* (podvučeno u dokumentu — R. H.) nicht ausgesprochen kommunistisch eingestellten serbischen Kreise wird erkennbar, der Dangić-Gruppe im Kampf für das Serbentum gegen Ustaschen und Partisanen mit allen Mitteln zu helfen« (Izvj. gen. Badera, komandujućeg generala i zapovjednika Srbije od 20. 3. 1942. AVII 44-F-3/1—39).

¹⁰⁵ Arhiv SK BiH, III-2, str. 119.

¹⁰⁶ Zb. NOR, IV-4, 13/45.

¹⁰⁷ AIRPB, CK KPJ, 1942/227.

¹⁰⁸ AVII, četnička arhiva, Bosna i Hercegovina — politička akta br. 49 (nadalje: BH-P-49).

Na partizanske optužbe da su četnički oficiri ostavili svoje ljude i pobjegli u Srbiju J. Dangić je odgovorio da su četničke vođe, inače odreda Srbi, na svojim mjestima i da o njihovom radu i kretanju ima ko da vodi računa. J. Dangić je tvrdio da je četničkim vođama stalo do srpskog naroda za razliku od Vrhovnog štaba čiji članovi »Srbi nijesu niti su ikada i bili«. ¹⁰⁹ J. Dangić i četnički oficiri u istočnoj Bosni uvjeravali su četničku masu da je njihovo odstupanje pred Nijemcima i saradnja sa njima u toku ofanzive bio taktički potez M. Nedića sračunat na to da se stvori mogućnost da četnici i ubuduće dobivaju municiju od Nijemaca. ¹¹⁰

Stavivši komuniste, Hrvate i ustaše u isti koš i označivši ih kao krivce za nedaće srpskog naroda, četnici su u brojnim proglasima srpskom narodu, koje su izdali u toku januara i februara 1942. isticali da su partizani nova napast (pored ustaša) za srpski narod, da su beskućnici, probisvijeti, robijaši, tj. društveni otpadnici, zatim izdajnici interesa srpskog naroda — jer ga pozivaju u borbu protiv okupatora, što je »nerazumno i ludo« — i petokolonaši, izrodi, koji izvršavaju naređenja predstavnika »komunističke centrale za Balkan«, u kojoj sjede »čivuti, Mađari, Hrvati, Turci, Bugari, Arnauti i Nemci«, a koje će Rusija pobiti kao što je učinila u Poljskoj, Litvi, Letoniji, Estoniji, Besarabiji prilikom ulaska ruske vojske u te krajeve«, da su bogohulnici, koji su protiv boga a kao takvi i protiv krsne slave, molitve, crkve, krštavanja djece, vršenja vjenčanja i svih drugih religioznih obreda. Partizani su osuđivani kao protivnici privatnog vlasništva, braka i porodice, a za »slobodnu ljubav«, kao obmanjivači koji tvrde da će se rat brzo završiti, što ne mora biti tačno, itd. ¹¹¹ Osim toga, četnici su optuživali partizane za navodno sklapanje sporazuma sa ustašama u cilju »da bi partizani pojačali svoje redove... te da se partizanski redovi popunjavaju u što većem broju Ustašama i Muslimanima«. Objašnjavajući motive navodnog sporazuma između partizana i ustaša, četnička propaganda

¹⁰⁹ AVII 52-8/1—3.

¹¹⁰ Zb. NOR, IV-3, 85/245.

¹¹¹ BH-P-53—57; AIRPB, CK KPJ, 1942/227.

je tvrdila da su komunisti u nedostatku snaga za ostvarenje svojih ciljeva došli na ideju da sklope ugovor sa Pavelićem s tim »da se partizanski redovi popunjavaju ustašama i turcima a kao protivuslugu za ovo partizani su dali pristanak... Paveliću, da se ima većim metodama uništiti Srpski narod« na teritoriji NDH.¹¹²

Ovakva tvrđenja imala su za cilj da u očima neobaviještenog srpskog naroda prikažu partizane kao saveznike ustaša i tako ih automatski označe kao neprijatelja tog istog srpskog naroda, za čiju se naklonost četnici bore. Tvrdeći da su partizani dali pristanak Paveliću da može vještim metodama uništavati Srbe i da su partizani otvorili svoja vrata ustašama, četničke vođe i oficiri su time tvrdili da će nedaće od strane ustaša ubuduće dolaziti ne od njih direktno nego preko partizana, pod partizanskom firmom, a to znači od samih partizana. Tako se izveo zaključak da sad nisu ustaše najdirektniji neprijatelji srpskog naroda nego da su to partizani.

Četnička propaganda je takođe tvrdila kako poslije ovog sporazuma partizani primjenjuju taktiku napada na okupatore iz neposredne blizine srpskih sela ili iz samih sela. Tako se »navuče« okupator, koji u znak odmazde pali ta sela i ubija njihove stanovnike, a partizani se prije toga iz njih vješto povlače pošto su svoj cilj, paljenje sela, prethodno ispunili. Stoga, navodno, »ustaše i turci« idu rado u partizane da bi mogli da ubijaju Srbe.

U svom propagandnom radu četnici su posvetili dosta pažnje u uvjeravanju srpskog naroda da zasad nema razloga da vodi borbu protiv okupatora, da srpski narod treba da ostavi partizane ako hoće da se sačuva, da mu tako poručuje »majka Srbija i London«, da u Srbiji više nema partizana budući da su uništeni, itd. Oni su propovijedali smirivanje i lojalan odnos prema okupatoru, pozivali Srbe u četnike a borce partizanskih i dobrovoljačkih odreda uvjeravali da im je bolje »među ostalom braćom Srbima, koje vode Srbi« nego da i dalje ostanu pod komandom »ljudi sa petokrakim zvijezdama« pa da ih progone razne kaznene ekspedicije od po više divizija, kao što je bio slučaj u Sr-

---

¹¹² BH-P-1069.

biji.¹¹³ Analogno tome četnici su osporavali pravo štabovima partizanskih i dobrovoljačkih odreda da stvaraju jedinice dobrovoljačke vojske i da u njih mobilišu borce. Pozivanje boraca u dobrovoljačke jedinice četnici su proglasili nezakoritim djelom i nasiljem nad narodom.¹¹⁴

Dolazak Vrhovnog štaba u istočnu Bosnu i, s njim, partizanskih bataljona iz Srbije i Crne Gore četnici su predstavili narodu kao odluku partizanskih vođa da Crnogorce, kojima su oduzeli slobodu rada i opredjeljenja, povedu u bratoubilačku borbu protiv četnika u Bosni i Hercegovini. Povlačenje Prve proleterske brigade, Vrhovnog štaba i glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu sa Romanije u Foču četnici su propratili pričom da »Crnogorci dođoše, zamutiše i pobjegoše, pošto su prethodno sve popljačkali«. Zauzimanje dijela istočne Bosne južno od željezničke pruge Sarajevo—Višegrad od strane partizana, po njihovom shvatanju bilo je rezultat napada partizana na četnike iz pozadine u času kad su se ovi »borili sa Turcima i Ustašama na Borču, kod Pala, na Romaniji, kod Zavidovića, kod Kladnja, kod Zvornika i na drugim mjestima«.¹¹⁵

Četnici nisu skrivali, nego su, naprotiv, javno stavljali do znanja da pljačka imovine Muslimana i Hrvata čini smisao njihovih operativnih zahvata. Štab Komande operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine je smatrao da je »rekvizicija hrane koju su Turci i Latini upljačkali od Srba prošle godine i slobodna ili prinudna razmena dobara između Srba« najbolji način snabdijevanja srpskog naroda u planinskim krajevima Bosne i Hercegovine tokom proljeća tekuće godine. Da bi ovakav način snabdijevanja bio moguć »potrebno je da se u što većem delu srpskih zemalja preuzme čisto srpska vlast« prvenstveno u krajevima gdje ima žita. Pošto su žitom najbogatije »srpske zemlje severno od Save i Dunava«, potrebno je, da bi se do ovih zemalja došlo, »prvo ovladati bosanskom posavinom« iz koje bi se mogle izvući namirnice potrebne za snabdijevanje srpskog

¹¹³ BH-P-44; Zb. NOR, II-5, 5/20; IV-3, 85/224; AVII 52-8/1—3; S. Popović, *Majevički partizani*, knj. druga, Sarajevo 1961, str. 105.

¹¹⁴ BH-P-201.

¹¹⁵ BH-P-44; Zb. NOR, IV-3, 85/245.

stanovništva u planinskim krajevima. Pošto Srbi iz bosanske posavine »nisu u mogućnosti da se sami oslobode« sveta je dužnost i »neodložna privredna potreba« Srba iz planinskih krajeva da pomognu oslobođenje svoje braće koji još stenju pod Pavelićevim jarmom«. ¹¹⁶

Za svo to vrijeme četnici su govorili da se ne treba boriti i da je oslobođenje srpskog naroda u istočnoj Bosni moguće jedino ako se ova pripoji Srbiji, kao i to da predstoji dolazak Nedićevih trupa u Bosnu. ¹¹⁷

Četnički komandanti u istočnoj Bosni i Hercegovini su pozivali istaknute pojedince u četničkom pokretu, koji su porijeklom iz istočne Bosne i Hercegovine ili, pak, imaju uticaja u tom kraju da se angažuju u političkom i propagandnom redu i da idu u narod. Osim toga su tražili da D. Mihailović poradi na tome da i Radio-London donese po koju vijest iz života i rada četničkog pokreta u ovim oblastima. ¹¹⁸

Svoju političku ofanzivu protiv NOP-a četnici su potkrijepili materijalnom intervencijom. Sa oficirima koji su ubrzo poslije tzv. druge ofanzive počeli da se vraćaju iz Srbije stizale su i izvjesne količine hrane (so, šećer) i municije, što je imalo efekta kod osiromašenog naroda, posebno kod onih koji su se već nekoliko mjeseci, mirujući na položaju ili pljačkajući u pozadini, bili gotovo odvikli od svakog privređivanja. ¹¹⁹

Četnička propaganda je nailazila na plodno tlo i imala je uspjeha. Seljaci su postepeno počeli da vjeruju da narodnooslobodilačka borba nema izgleda da uspije i da je bolje da u cilju očuvanja života i imovine slijedi četničku političku liniju. Jedan broj ustaničkih četa na Romaniji i Zvijezdi prišao je četnicima. ¹²⁰ To je ohrabrilo četnike pa su osim političko-propagandnih počeli da u borbi protiv

---

¹¹⁶ Obavještenje br. 9 štaba Komande operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine, BH-P-45.

¹¹⁷ AIRPB, CK KPJ, 1942/48; Zb. NOR, IV-3, 85/244.

¹¹⁸ B. Todorović — D. Mihailoviću 10. 2. 1942, Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo (nadalje: AIRPS), Neprijateljska dokumenta, 105/1942.

¹¹⁹ AIRPB, CK KPJ, 1942/227.

¹²⁰ Zb. NOR, IV-3, 85/243.

NOP-a primjenjuju i druga sredstva. Tako na primjer počeli su da hvataju partizanske kurire, koje su ubijali ako su bili Muslimani, da hapse partizanske borce, da hvataju i ubijaju partizanske rukovodioce i agitatore, da vrše provokacije i postavljaju ultimatumе štabovima partizanskih jedinica, da plijene namirnice namijenjene partizanskim četama, da se međusobno vojnički povezuju i da iz pomenutih svojih centara pokušavaju da pošalju čete u direktne akcije protiv partizana, zatim da vrše otvoren teror nad onima koji se kolebaju da im priđu, da takvima oduzimaju najosnovnija sredstva za život (žito, stoku, vunu, odijela i dr.) i gone ih na front, itd.¹²¹ 20. februara napali su na štab Majevičkog NOP odreda, pobili njegov komandni kadar i praktično postali potpuni gospodari na Majevicu.¹²²

Krajem februara i početkom marta, pošto su Nijemci, nedićevci i četnici razbili izolovane partizanske odrede u zapadnoj Srbiji i Šumadiji (Kosmajski, Posavski, Valjevski, Suhoborski, dijelove Čačanskog i dijelove Prvog šumadijskog NOP odreda) i uspostavili potpunu kontrolu nad granicom između Nedićeve Srbije i Nezavisne Države Hrvatske (r. Drina) sa njene srbijanske strane, oficiri D. Mihailovića su počeli da se ponovo ubacuju iz Srbije u istočnu Bosnu sa većim ili manjim grupama naoružanih četnika. Među najbrojnijim (oko 200 četnika) bila je grupa zv. »četnička proleterska udarna brigada«, koju je predvodio kapetan Dragoslav Račić. Račić, čiji su se uticaj i kontrola ubrzo proširili sve do Vlasenice, ispoljio je veliku aktivnost u vršenju mobilizacije i čišćenju četničkih bataljona od nepouzdanog komandnog kadra.¹²³ Na Borike je došao kapetan Bogdan Marjanović sa grupom oficira. I na Majevicu je do-

¹²¹ Zb. NOR, IV-4, 13/45—46, 14/53, 21/69—70, 30/88, 46/135—136; S. Popović, *Majevički partizani*, I, str. 239; S. Bilić, *Kriza ustanka na Romaniji 1942. god.*, prilog za ediciju »1942. u sjećanjima učesnika NOR-a« — sjećanje.

¹²² R. Petovar, n. d., str. 38—39.

¹²³ Zanimljivo je napomenuti da se Račić obratio pismom Muji Hodžiću, komandantu Muslimanskog bataljona pozivajući ga u ime J. Dangića da pristupi četnicima. Zb. NOR, II-3, 35/103.

šla jedna grupa oficira, koja je trebalo da odatle proširi svoj uticaj na Trebavu i Ozren.¹²⁴

Ispostavilo se da plan za likvidaciju četničkog uticaja u istočnoj Bosni nije tako lako ostvarljiv, kao što je izgledalo krajem januara i da ranije ispoljavanom optimizmu u tom pogledu nema mnogo mjesta. Napori ulagani tokom januara i februara u cilju da se ojačaju pozicije NOP-a u dijelu istočne Bosne sjeverno od r. Prače nisu davali očekivane rezultate. Iz partizanskih odreda stizale su nepovoljne vijesti. Štabovi Romanijskog NOP odreda i NOP odreda »Zvijezda« i komiteti KPJ na terenu na kome su ti odredi djelovali nisu imali dovoljno snage da u periodu poslije tzv. druge ofanzive razbiju četničku koncentraciju i četnički uticaj na tom terenu. Stoga se ni stvaranje jedinica dobrovoljačke vojske nije ovdje odvijalo uspješno.¹²⁵ Stanje na Ozrenu i u Posavini bilo je još uvijek povoljno za partizane, ali bez izgleda da će tako duže potrajati.¹²⁶ Veliki broj boraca Majevičkog NOP odreda prišao je poslije 20. februara četnicima. Preostali borci povukli su se u Drinjaču. Sam S. Vukmanović-Tempo, pošto je iz Sarajeva stigao u Romanijski NOP odred i NOP odred »Zvijezda« i upoznao se sa prilikama, izvijestio je Vrhovni štab da je situacija »u ova dva odreda, kao i na čitavom području istočne Bosne, dosta teška«, da »prost svijet« vjeruje četničkoj propagandi »jer ne vidi nikakvu snagu na našoj strani«, da NOP odred »Zvijezda« sve do kraja februara nije preduzimao nikakve vojne akcije, da je bilo boraca, među njima i članova KPJ, koji su napuštali čete i odlazili kućama dok je većina preostalih tražila odsustvo, da je nekoliko partizanskih četa iz Romanijskog NOP odreda prišlo četnicima i da je veći broj preostalih četa u pomenuta dva odreda bio spreman da se bori samo kod svojih kuća, ali ne i protiv četnika.¹²⁷ Istoga dana (2. februara 1942. god.) Operativni štab za istočnu Bosnu je izvještavao da neke čete na Romaniji nisu pružale otpor ni onda kada su ih napadale

¹²⁴ AIRPB, CK KPJ, 1942/199; Zb. NOR, IV-3, 85/243; IV-4, 47/139; R. Čolaković, *Zapisi...* I, str. 672.

¹²⁵ Zb. NOR, IV-4, 13/44—46, 49.

¹²⁶ Zb. NOR, IV-4, 46/138.

¹²⁷ Zb. NOR, IV-3, 85/242—525.

ustaše već su se povlačile mirno gledajući kako gore njihova sela.¹²⁸

Osjećajući snažan politički pritisak četnika komiteti KPJ i štabovi partizanskih odreda u istočnoj Bosni (Romanjskog, »Zvijezda«, Bircanskog, Majevičkog i Ozrenskog) tražili su da proleTERSka brigada ili samo neki njeni dijelovi dođe na njihov teren, odnosno da se dijelovi te brigade ne povuku iz odreda u kome se trenutno nalaze (Jahorinski NOP odred). Po mišljenju štabova ovih odreda dolazak proleTERSke brigade na njihov teren bi omogućio da se razbije koncentracija četničkih snaga, prvenstveno onih koje predvodi Račić i da se spriječe pokušaji njihovog ponovnog organizovanja (Romanija, zatim Han-Pijesak—Vlasenica—Milići—Drinjača—Bratunac—Srebrenica), odnosno da se što brže obračuna sa domaćim četničkim elementom u čiji rad protiv NOP-a nije moglo biti nikakve sumnje (Ozren). Budući da je političko stanje kritično, seljaci bi pojavom brigade dobili vjeru i samopouzdanje, što bi olakšalo rad sa njima. Po mišljenju pomenutih štabova to bi doprinijelo poboljšanju političkog stanja u odredima i na terenu, a, osim toga pospiješilo rad na stvaranju dobrovoljačkih odreda.¹²⁹ S. Vukmanović-Tempo je bio mišljenja da bar dva bataljona proleTERSke brigade treba da dođu na pl. Romaniju i Zvijezdu kako bi se popravio nepovoljan utisak u narodu koji je Brigada ostavila u mjesecu januaru, kada su neke njene jedinice uzimale i od siromašnog svijeta prilično hrane, konja i drugog a da to nisu ni na kakav način plaćale. Na taj način bi nestala okolnost koju četnici iskorištavaju u svojoj propagandi protiv NOP-a.¹³⁰

Takođe su štabovi NOP odreda »Zvijezda« i Romanjskog NOP odreda predlagali da Operativni štab za istočnu Bosnu pa čak i Glavni štab za Bosnu i Hercegovinu i Pokrajinski komitet KPJ dođu na sektor Romanije i »Zvijezde«, odakle bi, po njihovom mišljenju, bilo lakše rukovoditi borbom u cijeloj istočnoj Bosni (cetrnalni položaj, bolje veze sa svim odredima) i gdje je, u stvari, trebalo dobiti

¹²⁸ Zb. NOR, IV-4, 19/66—67.

¹²⁹ Zb. NOR, IV-3, 68/196; IV-4, 13/46—50, 14/55, 17/63, 21/70; T. Vujasinović, n. d., str. 312.

¹³⁰ Zb. NOR, IV-3, 85/245—246.

duel sa četnicima.¹³¹ Ovo mišljenje u odnosu na Operativni štab za istočnu Bosnu dijelio je i S. Vukmanović-Tempo.¹³²

Sve ovo je govorilo da je veliki broj ustanika — pripadnika NOP odreda — izgubio volju da i dalje ratuje i da se situacija u istočnoj Bosni razvija nepovoljno za narodno-oslobodilački pokret. Ti ustanici, kao, uostalom, i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine, bili su u apsolutno najvećem broju seljaci. Ta činjenica je donekle otežavala rad na političkoj i vojničkoj konsolidaciji NOP-a. Pa ipak, s tim seljaštvom se moralo računati kao sa osnovnom vojničkom snagom u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji. Napori da se u partizanske odrede mobiliše što veći broj radnika iz srednjobosanskog industrijskog i rudarskog bazena i tako ojača njihovo radničko jezgro, činjeni u toku ustanka, naročito od početka 1942. god., nisu dotad dali zadovoljavajuće rezultate. Naprotiv, provala u partijskog organizaciji u Sarajevu, do koje je došlo u vezi sa provalom u Zagrebu, još više je ograničila mobilizacijske mogućnosti sarajevske partijske organizacije. Dio partijskog kadra u Zagrebu i Sarajevu, našavši se zbog provale pod udarom okupatorske i ustaške policije, morao je i sam da izađe na oslobođenu teritoriju.

U to vrijeme tekao je proces postepene političke diferencijacije u Hrvatskoj seljačkoj stranci. Predstavnici NOP-a u Hrvatskoj uspjeli su da uspostave politički kontakt sa nekim od lokalnih funkcionera HSS-a, koji su pokazali spremnost da na platformi narodnooslobodilačke borbe sarađuju sa komunistima u Hrvatskoj. Prateći taj proces Centralni komitet KPJ je došao do zaključka da je u cilju uspješne mobilizacije u Hrvatskoj više nego dotad potrebno ići na selo a ne ograničavati se samo na gradove.¹³³ Zbog stava koji je V. Maček imao prema narodnooslobodilačkoj

¹³¹ Arhiv SK BiH, III-2, str. 61; Zb. NOR, IV-4, 13/51—52.

¹³² Zb. NOR, IV-3, 85/252.

¹³³ »...Da bi se u toj propagandi imalo što više uspjeha potrebno je u hrvatskim selima pojačati rad Partije do maksimuma. Tu u hrvatskim selima treba da leži težište rada KPH, a ne samo zadržavati se u velikim gradovima i stalno gurati kadrove pod udarce neprijatelja« (J. Broz-Tito — E. Kardelju i I. Ribaru-Loli 23. 2. 1942, Zb. NOR, II-2, 201/433).

borbi J. Broz-Tito ga je tretirao isto kao i jugoslavensku vladu u Londonu i njenog ministra u zemlji D. Mihailovića. S obzirom na to orijentacija rukovodstva NOP-a prema hrvatskom seljaštvu u periodu kada se partizanski pokret u Hrvatskoj postepeno širio u potpunosti je, po svojoj političkoj suštini, identična istovremenim naporima tog rukovodstva da seljaštvo u Srbiji, naročito siromašno, i srpsko seljaštvo u Bosni i Hercegovini, koje je činilo bazu ustanka, odvoji od pokreta D. Mihailovića i čvršće ga veže uz narodnooslobodilački pokret. Ovakav prilaz pitanju seljaštva i njegove uloge u narodnooslobodilačkoj borbi Centralni komitet KPJ je potvrdio u par navrata u toku januara i februara 1942. god.¹³⁴

Imajući u vidu veoma važnu ulogu seljaštva u narodnooslobodilačkoj borbi a i činjenicu da se vojnopolitička situacija u istočnoj Bosni tokom januara i februara 1942. god uglavnom nije razvijala u korist NOP-a, Centralni komitet KPJ je na jednom savjetovanju političkih rukovodilaca u Foči, 25. februara, ponovno dao kritičku analizu rukovođenja narodnooslobodilačkom borbom u istočnoj Bosni od samog njenog početka. Tom prilikom je utvrđeno:

1. S obzirom da je uloga seljaštva u narodnooslobodilačkoj borbi presudna, izgleda da u toj borbi pobijedi imaće onaj »ko pridobije seljačke mase na svoju stranu«. Za seljaštvo se bori i građanska klasa i seoski bogataši, iz čije sredine se regrutuju političke snage, koje iako svoju saradnju sa okupatorima ne proklamuju javno u stvari je praktikuju tako što i politički i vojnički ustaju protiv oružane narodnooslobodilačke borbe. Vodeći rat protiv tih snaga kao protiv agenture okupatora dužnost je narodnooslobodilačkog pokreta da na bazi saveza radnika i seljaka veže uz sebe seosku sirotinju i sitno i srednje seljaštvo. Pri tom narodnooslobodilački pokret mora da se postavi prema seljaštvu kao istinski tumač njegovih interesa i bez primjesa demagogije, što do sad nije bio slučaj.

2. Aktivisti KPJ i partizanski borci treba da razvijaju narodnu energiju, da narod oduševljavaju za narodnooslo-

¹³⁴ Vidi Zb. NOR, II-2, 94/92, 201/433—434.

bodilačku borbu, ali da istovremeno svaki svoj politički uspjeh organizaciono uobličavaju. Oni u svakom kraju kroz koji prođu treba ne samo da vrše političku agitaciju nego da i pronalaze ljude koji će i poslije odlaska partizanskih jedinica i političkih rukovodstava raditi na liniji NOP-a. Dužnu pažnju treba posvetiti radu i razvitku narodnooslobodilačkih odbora. Naročito treba nastojati da se omladina pridobije za narodnooslobodilačku borbu i da se vaspitava tako da postane spremna da primi na sebe društvene odgovornosti koje je u budućnosti očekuju. Komunisti, naročito rukovodioci u Partiji i partizanskim odredima moraju da imaju preglednost, kontrolu i provjeravanje vlastitog rada. Ništa im neće pomoći ako budu donosili politički ispravne zaključke ako te zaključke ne budu i izvršavali.

3. Bosna će uspjeti da odigra važnu ulogu u narodnooslobodilačkoj borbi samo u slučaju ako KPJ bude uspjela da u Bosni uzme rukovođenje borbom čvrsto u svoje ruke. Iako su četnici u istočnoj Bosni usljed svog držanja u toku druge ofanzive doživjeli težak politički udarac, oni kao »oružana formacija srpske fašističke buržoazije, koja se otvoreno stavila u službu njemačkog okupatora« predstavljaju opasnost za NOP. Zato ih treba dotući politički i vojnički. Četništvo kao ideologiju treba suzbiti u narodu političkim sredstvima, a oružano četništvo vojnički uništiti, razbiti njegove organizacione centre, borce seljake koji hoće da se bore uvrstiti u narodnooslobodilačke partizanske ili dobrovoljačke odrede, a četničke starješine (vojvode, komandante, komandire i dr.) fizički istrijebiti.

4. Treba ostvariti potpuno rukovođenje narodnooslobodilačkim partizanskim i dobrovoljačkim odredima, politički ih vaspitati u duhu ideja NOP-a, zavesti u njima čvrstu disciplinu, prožeti ih partizanskim duhom i duhom ličnog dostojanstva i časti borca.¹³⁵

Ovo savjetovanje nije u političkom smislu dalo ništa kvalitetno novo. Stav da u seljaštvu treba vidjeti presudan vojnički faktor u vođenju narodnooslobodilačke borbe, bar

---

¹³⁵ PK KPJ za BiH — Okružnim komitetima KPJ u Bosanskoj krajini krajem februara 1942, Arhiv SK BiH, III-2, str. 73—77.

kada se radi o Bosni i Hercegovini, prije bi se mogao označiti kao verifikacija postojećeg stanja stvari i postojeće prakse u ustanku. Međutim, na ovom savjetovanju su detaljnije razrađeni neki stavovi sa savjetovanja u Ivančićima (likvidacija četništva, političko rukovođenje frontom i pozadinom) i utvrđen način na koji ih treba u praksi sprovoditi. Vjerovatno su ovom prilikom donesene, ili samo saopštene, odluke o konkretnim mjerama, koje su narednih dana preduzete na vojnopolitičkom poligonu istočne Bosne.

Mada je Centralni komitet KPJ pridavao izuzetan značaj seljaštvu, Vrhovni štab nije imao mnogo povjerenja u bosanske partizanske jedinice, sastavljene mahom od seljaka. Vrhovni štab je vjerovao da se ove jedinice u većini ne bi borile protiv nedićevaca. Zato je odbranu oslobođenog dijela istočne Bosne od eventualnog prodora nedićevaca iz Srbije zasnivao na snazi Prve proleterske brigade i onih bosanskih partizanskih jedinica, koje je Vrhovni štab namjeravao da uključi u sastav Prve proleterske brigade.¹³⁶

Stavljanje poente na najbolje bosanske borce, na pozdane bosanske jedinice, datira od dolaska Vrhovnog štaba u istočnu Bosnu krajem 1941. godine. U međuvremenu je iskustvo iz tzv. druge ofanzive pokazalo da tamo gdje nema pokretnih, udarnih jedinica, koje nisu vezane za svoja sela, veoma lako dolazi do poremećaja u ustaničkim redovima, do osipanja jedinica, jer ne postoji jedno čvrsto jezgro koje može da izdrži sva iskušenja i oko koga se mogu okupljati kolebljivi. Poučen ovim iskustvom Vrhovni štab je zaključio i u tom pogledu dao sugestije Glavnom štabu za Bosnu i Hercegovinu, da je pokretne, udarne čete i bataljone potrebno stvoriti u svim krajevima Bosne i Hercegovine i u tim četama i bataljonima zavesti čvrstu vojničku disciplinu i odrediti kvalitetan starješinski kadar.¹³⁷ Takođe je Vrhovni štab, sedam dana kasnije, naložio Operativ-

¹³⁶ Zb. NOR, II-2, 157/320. — Ovdje je VŠ mislio na Krajiški bataljon od 250, Ozrensku četu od 100, Zeničku četu od oko 60 i Romanijsku četu od oko 60, ukupno oko 500 odabranih partizana. Ove snage trebalo bi da djeluju na pravcu Podromanija—Ham-Pijesak—Vlasenica. Zb. NOR, II-2, 191/395.

¹³⁷ Zb. NOR, II-2, 191/394—395.

nom štabu za istočnu Bosnu da odmah pristupi formiranju bosanskih partizanskih omladinskih četa kao najpogodnijeg okvira za političko vaspitanje bosanske omladine, »koja kao sirov materijal vrlo rado prima naše ideje« i od koje će se moći stvoriti izvrsni borci. Po zamisli Vrhovnog štaba ove čete treba da su u blizini proleTERSKE brigade koja će na njih vaspitno uticati.¹³⁸ Iz motivacije obiju ovih naredbi može se zaključiti da je formiranje udarnih i omladinskih četa bilo koliko god vojnička, isto toliko i politička mjera. Trebalo je da udarne i omladinske čete i bataljoni budu elitne vojne jedinice, ali i politički agitatori koji će različitim sredstvima uticati na kolebljivu ustaničku masu, podložnu četničkoj propagandi, da istraje u narodnooslobodilačkoj borbi.¹³⁹

Formiranjem dobrovoljačkih odreda, s jedne, i udarnih i omladinskih četa i bataljona, s druge strane, stvorena je vojna organizacija NOP-a u Bosni i Hercegovini kakva je najbolje odgovarala politički nehomogenoj ustaničkoj masi, organizacija koja je ustanicima pružala okvir i formu kroz koje je svoje oslobodilačke aktivnosti mogla da ispolji do granica vlastitih mogućnosti.

Ali političke mjere nisu same po sebi bile dovoljne. Bio je potreban jedan jači impuls političkom razvitku kakav je Vrhovni štab želio da inicira u istočnoj Bosni. Taj impuls mogla je da dade jedna efikasna vojnička pobjeda nad četnicima, koji su takođe svoj uticaj potkrepljivali vojnički, prebacujući iz Srbije naoružane grupe četnika pod komandom oficira odanih D. Mihailoviću (Račić, Marjanović i dr.).

---

¹³⁸ Zb. NOR, II-2, 170/339.

¹³⁹ »...Omladinske čete i bataljoni pored svojih vojničkih zadataka, borbe protiv okupatora i njihovih slugu, imaju prvenstveno politički značaj. Oni moraju da uništavaju petu kolonu i politički da rade u narodu. Zato veza tih bataljona sa pozadinom mora biti što čvršća. Bataljoni, bilo da stacioniraju negdje u pozadini ili prolaze kroz pozadinu, treba da održavaju političke konferencije i zborove i priređuju priredbe. Te naše udarne snage tim akcijama unosiće u narod i boračko stanovništvo duh optimizma i nepokolebljive vjere u pobjedu naroda« (PK KPJ za BiH — Povjereništvu PK KPJ za Bosansku krajinu 22. 4. 1942, Arhiv SK BiH, III-2, str. 134).

Izdvajanje pouzdanih bosanskih partizanskih jedinica (Krajiški bataljon, te Ozrenska, Zenička i Romanijska četa) i njihova koncentracija u srednjem dijelu istočne Bosne (Podromanija—Han-Pijesak—Vlasenica) tekla je sporo. Zato je Vrhovni štab intervenisao sa snagama kojima je neposredno komandovao. Čim je učvrstio svoje pozicije južno od r. Prače i čvršće se povezao sa Hercegovinom, Crnom Gorom i Sandžakom, Vrhovni štab je početkom marta naložio tek formiranoj Drugoj proleterskoj brigadi da u saradnjstvu sa Prvom proleterskom brigadom što prije razbije četničke formacije na teritoriji: Rogatica—Višegrad—planina Devetak—planina Romanija—Rogatica, gdje se nalazio četnički centar Borike, a zatim na neuralgičnom pravcu Han-Pijesak—Vlasenica—Srebrenica. Po zamisli Vrhovnog štaba razbijene četničke formacije trebalo je organizovati u narodnooslobodilačku dobrovoljačku vojsku, a sve četničke vođe, vojvode, četobaše, oficire i druge funkcionere likvidirati.¹⁴⁰ Vrhovni štab je želio da se ova akcija izvede koncentrisanim snagama, brzo i silovito, kako bi što jače impresionirala.¹⁴¹ Naredni zadatak brigada bio je da po svim opštinama odnosno selima organizuju narodnooslobodilačke odbore u koje je trebalo da uđu poštteni i čestiti ljudi, prvenstveno iz redova siromašnih seljaka i radnika, a zatim i iz redova srednjih seljaka.¹⁴²

Političko sondiranje ove akcije izvršeno je krajem februara i početkom marta sa nekoliko proglasa »svoj poštenoj, rodoljubivoj javnosti«, »svom radnom narodu« i »ustanicima Bosne i Hercegovine«.¹⁴³ U ovim proglasima su četnički napad na štab Majevičkog partizanskog odreda kao i cjelokupna četnička aktivnost Račića iskorišteni za to da se skrene pažnja javnosti na akte četničkih vođa uperene direktno protiv narodnooslobodilačke borbe i onih koji tu borbu vode, te da se ti akti žigošu kao vid saradnje četnika sa njemačkim okupatorom i ustašama.

¹⁴⁰ Zb. NOR, II-3, 8/20—24, 15/38—42, 21/62—63.

¹⁴¹ »Upamtite, vi sa vašom snagom morate biti malj i ne treba je suviše cjepkati...« (Zb. NOR, II-3, 15/41).

¹⁴² Zb. NOR, II-3, 8/20.

¹⁴³ Arhiv SK BiH, III-2, str. 79—81, 106—110; AIRPB, CK F.P.J., 1942/82.

Bataljoni prve i druge proleterske brigade na svom maršu od Foče, odnosno od Čajniča sve do Drinjače i Bratunca razbili su u vremenu od 5. do 20. marta 1942. godine sve centre četničke koncentracije u središnjem dijelu istočne Bosne. Sudeći po izvještajima najkompetentnijih vojnih i političkih rukovodilaca narodnooslobodilačke borbe iz marta i aprila mjeseca, a i na osnovu rezultata postignutih u vojnoorganizacionom pogledu, situacija u središnjem dijelu istočne Bosne poslije ove akcije proleterskih brigada znatno se izmijenila u korist NOP-a. Partizanske čete i bataljoni su reorganizovani. Autoritet štabova je porastao, sve se stavljalo pod njihovu komandu, a vojni i politički rukovodioci u partizanskim odredima osjetili su veliko olakšanje u svome radu. Izgledalo je da se i političko stanje u odredima popravilo.¹⁴⁴ Postalo je moguće da se stvore nove omladinske čete,¹⁴⁵ a i udarne čete i bataljoni. U toku marta stvorene su četiri omladinske čete (tri u odredu »Zvijezda« i jedna u Srebrenici).¹⁴⁶ 13. marta formiran je u s. Srednje Prvi a krajem istog mjeseca u s. Drinjača Drugi (Majevički) udarni bataljon. Borački sastav Prvog bataljona činili su borci Romanijskog i Zeničkog i grupa boraca iz Ozrenskog partizanskog odreda, dok je Drugi bataljon formiran od oko 140 boraca Majevičkog NOP odreda, koji su se poslije napada četnika na štab odreda u Vukosavcima, 20. februara, povukli sa Majevice u Birač i od oko 40 boraca Birčanskog partizanskog odreda.¹⁴⁷ Do kraja marta sve četničke čete i bataljoni, sem Fakovičkog i Skelanskog, pod utiskom snažne akcije proleterskih brigada prilično demoralisane, stavile

---

¹⁴⁴ Zb. NOR, IV-4, 38/104—107; Arhiv SK BiH, III-2, str. 112—115.

¹⁴⁵ Prve takve čete (jedna u Foči i dvije u Goraždu) stvorene su u februaru 1942. god., Zb. NOR, II-2, 204/431.

¹⁴⁶ Zb. NOR, IV-4, 38/111.

¹⁴⁷ T. Vujasinović, n. d., str. 353; Zb. NOR, IV-4, 38/109—110. Opširnije o stvaranju ovih bataljona vidi: R. Petovar, n. d., str. 18—22; A. Sarajlić, *Pregled stvaranja bosanskohercegovačkih jedinica NOV Jugoslavije*, Sarajevo 1958, str. 136; M. Stepančić, *Treća neprijateljska ofanziva u istočnoj Bosni, Crnoj Gori i Hercegovini gledana kroz neprijateljska dokumenta*, VIG 3/1951, str. 93; M. Finci, *Dva bosanska proleterska bataljona*, God. ist. društva BiH XII/1961.

su se pod partizansku komandu i prešle u narodnooslobodilačku dobrovoljačku vojsku.¹⁴⁸ Organizovani su novi dobrovoljački odredi: Rogatički (21. marta), u čiji sastav su ušle »sve trupe« sa teritorije ondašnjeg rogatičkog sreza, Vlasenički (25. marta), u čiji sastav je ulazio Milički, Derventski, Vlasenički i Planinski četnički bataljon, zatim, takođe u martu, Srebrenički, sa tri bataljona: Kravički (Drinjača), Bratunački i Srebrenički, te Krajiški, formiran od grupe boraca Krajišnika i Ličana koji su u martu 1942. god. prešli iz Srbije u istočnu Bosnu, a koji su do rata živjeli u Srbiji.¹⁴⁹ Više četničkih bataljona (Olovski, Knežinski, Sokolovički, Donjozalukovički, Tupanarski, Sprečanski, Paprački) i četa uključeno je u sastav postojećih NOP odreda: »Zvijezda«, Romanijskog i Birčanskog.¹⁵⁰ U svim ovim odredima i bataljonima reorganizovani su postojeći odnosno postavljeni novi štabovi, uključujući i komesare bataljona, čija je dužnost bila da pored vojne aktivnosti pojačaju politički rad u jedinicama.

Bosanski četnici nisu se uopšte oduprli proleterskim brigadama i odbili su naređenje svojih pretpostavljenih da se povuku prema Drini. Mada sa izvjesnim nepovjerenjem prema ovim brigadama, zbog čega su se prvobitno bili razbježali, ovi četnici, kada su vidjeli da brigade progone samo četničke starješine, u većini su se stavili pod partizansku komandu. Bilo je i onih koji su izbjegavali da to učine. Zato su izdavane »stroge naredbe« da se svi borci jave u svoje čete, a po neke od njih slate su patrola da ih kupe po selima. I pojedine četničke starješine koje se nisu eksponirale kao otvoreni protivnici NOB u nastaloj situaciji su se približili partizanima i prihvatili saradnju sa njima (R. Čelonja, B. Radović). Uporišta J. Dangića i njegovih oficira na lijevoj strani Drine znatno su oslabila.¹⁵¹ S. Vukmanović je ocijenio da je raspoloženje »nesumnjivo za nas«

¹⁴⁸ Zb. NOR, IV-4, 33/94, 38/107.

¹⁴⁹ Zb. NOR, II-3, 70/186, 72/192—193; IV-4, 34/96—97, 38/109; AIRPB, CK KPJ 1942/226.

¹⁵⁰ Zb. NOR, IV-4, 38/105—106; Arhiv SK BiH, III-2, str. 113.

¹⁵¹ Zb. NOR, II-3, 35/100—103; IV-3, 128/366—367; IV-4, 35/98, 38/107.

i da »niko nije zažalio za protjerivanjem tih bandita«. ¹⁵² Vrhovni štab je isticao činjenicu da su proleterski bataljoni očistili istočnu Bosnu od četnika, protjerali J. Dangića i ostale u Srbiju i stavili pod svoju kontrolu područje istočne Bosne do Zvornika. On je smatrao da je time situacija u istočnoj Bosni riješena »potpuno u našu korist«. ¹⁵³

Ali, bilo je razloga da se ne pretjera u vjerovanju da je ovo prilaženje ustanika partizanskim jedinicama i štabovima izraz njihovog stvarnog raspoloženja. Bataljoni, naročito dobrovoljački, mada reorganizovani i sa partizanskim starješinskim kadrom mahom su ostajali neaktivni. Ovi bataljoni nisu bili voljni da izvršavaju zadatke koji su pred njih bili postavljeni. Bilo je bataljona koji nisu htjeli da prihvate političke komesare niti da priznaju nadređenost štabova dobrovoljačkih odreda kojima su formacijski pripadali. Neki od ovih bataljona nisu htjeli niti da prekinu svoje veze sa četnicima i okupatorima u obližnjim varošima. Skelanski i Fakovički bataljon (Srebrenički kraj) i neke čete »sa Zvorničkog fronta« ostale su rezervisane prema proleterskim brigadama ili su odbile da im se povinuju. ¹⁵⁴ Izvjesno je, naime, da je ustanike, koji su većinom naginjali četnicima, impresionirala operativna snaga proleterskih brigada pa je osnovano pretpostaviti da je raspoloženje koje su oni ispoljili u tom trenutku više stvar prilagođavanja nego političke privrženosti vojnički jačem partneru. Tamo gdje vojnička snaga partizana nije došla do izražaja (Zvornik, Majevica, Ozren) ostalo je sve po starom. Štaviše, četnici su se poslije napada na štab Majevičkog NOP odreda, 20. februara, sve više koncentrisali na Majevici, a odatle širili svoj uticaj dalje, prema Ozrenu. Može se, dakle, zaključiti da je prodorom proleterskih brigada do nadomak Zvornika postignut kompletan vojnički uspjeh, ali da nije otklonjen politički uticaj četnika u istočnoj Bosni. Taj uti-

¹⁵² Zb. NOR, IV-3, 128/367; IV-4, 38/107.

¹⁵³ J. Broz-Tito — M. Đilasu 28. 3. 1942, AIRPB, CK KPJ, 1942/149; Zb. NOR, II-3, 105/229. — Sličnu ocjenu dao je i I. Ribar-Lola u pismu B. Neškoviću od 10. 4. 1942, Zb. NOR, II-3, 137/368—372.

¹⁵⁴ Zb. NOR, IV-3, 128/369; IV-4, 33/94, 38/104—113; AIRPB, CK KPJ, 1942/197.

čaj nije ni ozbiljnije uzdrman nego je samo privremeno oslabljen.

Ali su i ovako skromne političke koristi po mišljenju Vrhovnog štaba opravdavale upotrebu sile u političkoj borbi protiv četnika u istočnoj Bosni. Zato je Vrhovni štab u prvoj polovini marta najavio, a krajem istog mjeseca naredio, da prvi udarni bataljon, u međuvremenu ojačan Zeničkom četom, u najkraćem roku izvede sličnu akciju na Ozrenu, kako bi se i tamo situacija popravila.¹⁵⁵ Izgleda da su rukovodioci ustanka na Ozrenu u tom trenutku pridavali više značaja političkim sredstvima pa su mislili da će biti dovoljno da proleterska brigada, odnosno udarni bataljon »prodefiluje preko Ozrena« i ukloni prononsirane protivnike NOP-a, kojih nema mnogo, poslije čega će Ozrenski NOP odred moći odmah da nastavi borbe.¹⁵⁶ Za razliku od njih S. Vukmanović-Tempo je u prvi mah mislio da ta akcija mora biti sasvim ozbiljna i odlučna, da na Ozrenu treba stvoriti »jednu jaku udarnu snagu« koja će moći zaustaviti nadiranje četnika sa Majevice, a osim toga, da bi bilo dobro da se od odabranih boraca iz Ozrenskog odreda i Zeničkog bataljona i od dijela ljudi iz Romanijskog i odreda »Zvijezda« formira Treći udarni bataljon.¹⁵⁷

Prvi udarni bataljon preduzeo je pohod na Ozren prvih dana aprila, prokrstarivši usput teritorij Zeničkog partizanskog bataljona. Svojim nastupom bataljon je proizveo snažan utisak na narod i borce Zeničkog bataljona. Mnogi od njih željeli su da pristupe udarnom bataljonu pa su neki i primljeni. Fizičko uklanjanje četničkih starješina u zeničkom kraju nije predstavljalo političku teškoću budući da su to narod i borci shvatili i odobrili.¹⁵⁸ Ali se misija bataljona na Ozrenu, izvođena mlako, kombinovanjem vojnič-

¹⁵⁵ Zb. NOR, II-3, 42/119, 95/263, 105/299.

¹⁵⁶ Zb. NOR, IV-4, 38/111; T. Vujašinović, n. d., str. 335.

¹⁵⁷ Zb. NOR, IV-4, 38/111—113. — S. Vukmanović-Tempo je smatrao da postoje povoljni uslovi za formiranje »Treće proleterske udarne brigade« u koju bi, pored postojeća dva, ušao Treći udarni bataljon a možda i Četvrti, čije je formiranje takode projektovao. S. Vukmanović-Tempo je predlagao VŠ-u da ta brigada formira 1. 5. 1942.

¹⁵⁸ Zb. NOR, IV-4, 63/171—176.

kih i političkih sredstava, nije završila sa uspjehom. Većina boraca Ozrenskog odreda držala se rezervisano prema pri-spjelom Prvom udarnom bataljonu. Cvijetin Todić sa gru-pom od 300—400 četnički orijentisanih ustanika izveo je oružanu demonstraciju i tako preduhitrio štab Ozrenskog odreda i štab Prvog udarnog bataljona u njihovoj namjeri da obračunaju sa četničkim vođama na Ozrenu. Ocijenivši da su izgledi na Ozrenu slabi (sukob je izazvao potištenost i zbunjenost kod boraca, a naročito kod naroda), a i zbog opšteg pogoršanja situacije u istočnoj Bosni (u aprilu mje-secu otpočela je ofanziva okupatora i ustaša protiv parti-zanskih snaga u istočnoj Bosni, Hercegovini, Sandžaku i Crnoj Gori, tzv. treća neprijateljska ofanziva) Glavni štab za Bosnu i Hercegovinu je odlučio da Prvi udarni bataljon napusti Ozren i povuče se u zenički kraj. Sa bataljonom su pošli i borci Ozrenskog odreda koji su odlučili da nastave da se bore. Tu, u selu Kamenici, formiran je krajem aprila Treći udarni bataljon u koji su ušli ovi borci sa Ozrena, jedan broj boraca Zeničkog NOP odreda¹⁵⁹ i dio boraca NOP odreda »Zvijezda«. Teritorij na kome je do tada djelovao Ozrenski partizanski odred prepušten je četnicima.¹⁶⁰

Vrhovni štab je namjeravao da poslije intervencije na Ozrenu razbije četničku koncentraciju na Majevici, za što se revnosno zalagao i komandant Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu. Neuspjeh intervencije na Ozrenu i pomenuta ofanziva okupatora i ustaša osujetili su ostvarenje ove na-mjere.¹⁶¹

U međuvremenu su četnici strpljivo radili na širenju svog uticaja. To se nije ispoljavalo toliko u oružanoj aktiv-nosti četnika koliko u širenju malodušnosti i defetizma. Četnici su pozivali bosanske Srbe da napuste borbu protiv njemačkog okupatora, da ostave partizane ako žele da sa-čuvaju živote i imovinu i da idu u četnike. Govorili su, na-ročito povodom upada ustaša u Vlasenicu i povlačenja pro-

¹⁵⁹ U međuvremenu je od Zeničkog NOP bataljona formi-ran Zenički NOP odred.

¹⁶⁰ Zb. NOR, IV-4, 95/248; T. Vujasinović, n. d., str. 352—370; R. Petovar, n. d., str. 22; A. Sarajlić, n. d., str. 142.

¹⁶¹ Zb. NOR, II-3, 105/299, 154/404—406; IV-4, 38/113, 63/173.

leterskih brigada prema Foči, početkom aprila mjeseca, da postoji kolaboracija između proleterskih bataljona i ustaša, a da se oni, četnici, bore protiv ustaša i hrvatske vojske.¹⁶²

U ovom pogledu četnici su imali uspjeha. Seljaci su postepeno gubili vjeru u smisao borbe i, da bi sačuvali živote, sve više se odazivali pozivima četnika. Defetističko raspoloženje zahvatilo je cijela sela, koja su ranije dokazivala spremnost da se bore, cijele jedinice, pa čak i one pojedince koji su se do januarske ofanzive okupatora i ustaša energično borili.¹⁶³ Tamo gdje im je to vojnički odnos snaga dopuštao (Majevica, Trebava, Ozren) četnici su prebacivali svoje naoružane grupe iz Srbije, izgrađivali svoja uporišta i postepeno učvršćivali svoju vlast.¹⁶⁴ Kada su se bataljoni proleterskih brigada, početkom aprila mjeseca, povukli bliže Foči, četničke grupe iz Srbije počele su da prelaze preko Drine i na sektoru Srebrenica—Drinjača i kod Višegrada.¹⁶⁵ To je ohrabrilo četničke elemente u pojedinim bataljonima pa su ponovo počeli da vrše aktivniju ulogu. Sredinom aprila Centralni komitet KPJ je ocijenio da je četnički uticaj u istočnoj Bosni vrlo jak i da bi taj uticaj mogla da otkloni jedino »jedna temeljita čistka bosanskih bataljona od četničkog elementa«, koju bi trebalo da izvrše bosanske udarne jedinice.¹⁶⁶

I u centralnoj Bosni (pl. Motajica, Uzlomac, Borija, Černica, područje Kupres—Donji Vakuf) i nekim dijelovima zapadne Bosne (kraj južno od B. Luke, uključujući Ključ, Mrkonjić-Grad i Jajce, zatim područje: B. Grahovo—Glamoč

Livno) četnički pokret je u toku zime i proljeća 1942. god. bio uzeo maha. Mnogi partizanski borci u ovim krajevima počeli su da se kolebaju i da napuštaju svoje jedinice. Krajem februara i početkom marta četnici na navedenim područjima ispoljili su inicijativu u sukobu sa snagama NOP-a.

¹⁶² Zb. NOR, II-5, 5/20; BH-P-540; AIRPB, CK KPJ, 1942/215.

¹⁶³ S. Popović, *Majevički partizani*, II, str. 105; R. Čolaković, *Zapisi...* I, str. 721.

¹⁶⁴ Zb. NOR, IV-4, 47/139; BH-P-540; D. Plenča, *NOP u Jugoslaviji i saveznici*, Istorijski glasnik 1—4/1961, str. 13; R. Petrovar, n. d., str. 38—39.

¹⁶⁵ AVII 64-47/4—10, 70-19/4-1; AIRPB, CK KPJ, 1942/215.

¹⁶⁶ Zb. NOR, II-3, 150/392—394.

Taj sukob završio se u centralnoj Bosni punom afirmacijom četništva i raspadom Četvrtog krajiškog NOP odreda. Na protiv, snage NOP-a u zapadnoj Bosni uspjele su da u periodu mart — juni 1942. god. prebrode nedaće izazvane re-okupacijom i pojavom četništva.¹⁶⁷

*

Političke ocjene i stavovi Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije u odnosu na promjene u zemlji i inostranstvu, do kojih je došlo krajem 1941. godine, izgrađivani su postepeno, tokom decembra 1941. i januara 1942. godine. Analogno su Centralni komitet i Vrhovni štab putem pisama, na partijskom savjetovanju u Ivančicima, a i na druge načine saopštavali te svoje ocjene i stavove rukovodstvima i članovima KPJ i štabovima NOV i POJ. Jednom zaokruženi i definisani, ti stavovi su dobili svoj puni izraz u članku M. Pijade: Za šta se bore partizani u Bosni i Hercegovini.¹⁶⁸

Ima razloga da se vjeruje da pomenuti stavovi Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba nisu svugdje potpuno jednako shvaćeni. Neki dokumenti upućuju na pretpostavku da ni sve ličnosti u užem rukovodstvu NOP-a nisu potpuno identično shvatale suštinu politike rukovodstva kao cjeline, tj. nisu svi pod istim pojmom podrazumijevali uvijek iste stvari. M. Pijade je pišući pomenuti svoj članak imao u vidu stavljanje naglaska na klasni aspekt narodnooslobodilačke borbe kao i političko preferiranje SSSR-a na račun drugih saveznika iz antifašističke koalicije. On je docnije i sam potvrdio da je rukovodstvo NOP-a otišlo »malo dalje nego što je trebalo« u smislu da nije hvatalo korak sa međunarodnom situacijom i razvojem stvari u ostalim okupiranim zemljama, koji je »za veliki korak« zaostajao za raz-

---

¹⁶⁷ D. Lukač, n. d., str. 416—419.

¹⁶⁸ Ovi stavovi potvrđivani su i tokom februara 1942. god. Vidi npr. Naređenje načelnika VŠ-a NOP i DVJ Oper. štabu NOP i DO za ist. Bosnu 13. februara (Zb. NOR, II-2, 170/338—340), pismo J. Broza-Tita E. Kardelju i I. Ribaru-Loli 23. februara (Zb. NOR, II-2, 201/429—436) i uputstvo PK KPJ za BiH okružnim komitetima KPJ u Bosanskoj krajini iz kraja februara 1942. god. (Arhiv SK BiH, III-2, str. 76).

vitkom u Jugoslaviji.¹⁶⁹ Međutim je J. Broz-Tito u uzvratnom pismu M. Pijadi insistirao na tome da je on »davno prije« izložio stvar o tome da »ne smijemo napadati pristalice Engleske kao takve, već kao sluge okupatora i da ne smijemo dozvoliti da nas peta kolona skrene sa linije Narodno-oslobodilačke borbe na klasnu borbu«. ¹⁷⁰ Izlazi da J. Broz-Tito i M. Pijade u vrijeme dok je politika Ivančića bila na snazi nisu imali identična gledišta o svrsishodnosti klasne borbe u okviru NOR-a.

Još lakše su mogle nastati razlike u shvatanju pravog smisla i značaja politike Centralnog komiteta KPJ od strane nižih rukovodstava Partije i partizanskih štabova. Politički stavovi Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba nisu uvijek saopštavani (prezentirani) dovoljno precizno, tu je bilo i nedorečenog. Tako npr. Vrhovni štab je upozoravao na moguće posljedice suviše optimističkog i nerealnog gledanja na stvari, a istovremeno i sam davao sa stanovišta narodnooslobodilačkog pokreta ružičaste ocjene o mogućnostima završetka drugog svjetskog rata i o političkoj snazi i uticaju četničkog pokreta u Srbiji, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori.¹⁷¹ Ili, analiza političkih ocjena i stavova Centralnog komiteta KPJ iz decembra 1941. i januara 1942. godine upućuje na to da je rukovodstvo NOP-a u to vrijeme došlo do zaključka da je daljnje uspješno vođenje narodnooslobodilačke borbe moguće jedino na bazi čistije idejne i političke orijentacije revolucije pod isključivim vođstvom KPJ. Pri tom nigdje nije rečeno dokle je u toj orijentaciji praktično trebalo ići. Ako se pri tom nije mislilo na započinjanje ili prihvatanje klasne borbe, onda bi bilo normalno očekivati da je Centralni komitet KPJ jasno rekao da KPJ ostaje na liniji ostvarenja širokog narodnooslobodilačkog fronta, na liniji narodnooslobodilačke borbe i da je KPJ izričito protiv toga da prihvati građanski, klasni rat, koji okupator pokušava da joj nametne (kao što je to CK KPJ rekao u aprilu mjesecu kada je izričito odbijao bilo kakvo prihvatanje građanskog i bratoubilačkog rata). Međutim, Central-

¹⁶⁹ M. Pijade — J. Brozu-Titu 15. 3. 1942, Zb. NOR, II-3, 48/131—132.

¹⁷⁰ Zb. NOR, II-3, 78/210.

¹⁷¹ Zb. NOR, II-2, 138/286—287, 191/394.

ni komitet KPJ to nije rekao ni u jednom od pisanih dokumenata iz decembra i januara 1942. godine u kojima je objašnjavao svoju politiku. Isto tako Centralni komitet KPJ nije svim komitetima KPJ i svim štabovima obrazložio svoje shvatanje pojma »nova etapa« s kojim je on ne tako rijetko baratao. Iz raspoloživih izvora vidi se da je on to obrazloženje dao jedino Centralnom komitetu KP Slovenije, ali je i u toj prilici, ističući da smatra da treba izvršiti neke promjene u političkoj taktici KPJ, govorio samo o cilju tih promjena a ne i o njihovoj sadržini. Kao što je rečeno, M. Pijade je pod tim podrazumijevao borbu za vlast, što nije identično shvatanju da novu etapu ne treba shvatiti kao oštar prelom u dosadašnjoj politici KPJ. Danas smo u mogućnosti da na osnovu dokumentacije o tom pitanju, koja stoji na raspolaganju, shvatimo misao Centralnog komiteta KPJ o »novoj etapi«. Međutim, treba pretpostaviti da je ovaj ili onaj forum, ili pojedinac, s obzirom na svoj nivo i u temperaturi revolucije, čuvši samo za »novu etapu« mogao da neadekvatno shvati smisao te za njega nove devize.¹⁷²

Konačno, Centralni komitet KPJ je uvrstio borbu protiv pete kolone u red primarnih zadataka narodnooslobodilačkog rata¹⁷³ a da nije dao precizno tumačenje sadržine tog pojma. A upravo tu su došla do izražaja najrazličitija shvatanja što je uslovilo da su kao peta kolona bili označeni ne samo pojedinci u službi okupatora nego i brojni politički »neprijatelji« i »neutralci«, ljudi različitog zanimanja, imovnog stanja i društvenog položaja.

Zbog svega ovoga može se reći da je postojala mogućnost da shvatanje i tumačenje politike Centralnog komiteta

¹⁷² S. Žujović misli da mnogim članovima KPJ nije bio jasan stav o klasnoj borbi u specifičnim uslovima NOR-a. On smatra razumljivim da su se u vatri događaja »previdjele neke stvari«, što se u normalnim uslovima ne bi desilo. Zabilješka T. Kraljačića, saradnika Instituta za istoriju radn. pokreta Sarajevo o razgovoru sa S. Žujovićem (maja 1967), Dokumentacija Instituta za ist. radn. pokreta Sarajevo, neregistrovano.

¹⁷³ »S obzirom na potrebu pojačanja naše brigade (Prve proleterske brigade — R. H.) kao udarne snage, u borbi protiv pete kolone u prvom redu a protiv okupatora u drugom redu, bilo bi potrebno...« (J. Broz-Tito — M. Đilasu 5. 2. 1942, Zb. NOR, II-2, 157/320).

KPJ, koju je on formulisao u toku decembra 1941. i januara 1942. godine, od strane nižih rukovodstava i organa narodnooslobodilačkog pokreta bude iznijansirano i, osim toga, intonirano lokalnim prilikama i odnosom snaga u ustan-ku.

Sa gledišta realnih odnosa u KPJ i s obzirom na to da je rukovođenje narodnooslobodilačkom borbom bilo centralističko, ne može biti sumnje u to da su političke ocjene i stavovi CK KPJ i Vrhovnog štaba glede karaktera i metoda narodnooslobodilačke borbe provedeni u djelo. O tome rje-čito govore leci i proglassi, koje su komiteti KPJ i SKOJ-a i partizanski štabovi izdavali krajem 1941. i u toku prvih mjeseci 1942. god. U tim lecima i proglassima govorilo se:

o pobjedama Crvene armije — armije radnika i seljaka — na istočnom frontu, o rici sovjetskih topova koji navješ-ćuju skoru slobodu, o posljednjim trzajima Njemačke i pro-pasti fašizma u 1942. godini, o nadi porobljenih naroda u skoro oslobođenje koje će im donijeti Crvena armija;

veličan je SSSR i njegova vojnička snaga, Staljin i SKP(b); bosansko-hercegovačkoj omladini davan je epitet mlade garde Staljinove i sugerirano joj da se ugleda na so-vjetsku omladinu;

pozivalo se na ideje Marksa, Engelsa, Lenjina i Staljina i isticana je uloga Komunističke internacionale;

govorilo se o iskustvima i patnjama radnika u Kralje-vini Jugoslaviji, o njihovoj bijedi i gladovanju, o napornom radu po nezdravim radionicama, o lošim postupcima njiho-vih poslodavaca, o nezaposlenosti, o zatvorima i fizičkoj torturi, o mukotrpnom radu seljaka, bez znanja i prosvjete, bez radosti, o zenaštvu banaka, kulaka i špekulanata, o pauperizaciji sela; o planovima četnika da uz pomoć oku-patora povrate staru vlast — vlast pljačke i nasilja nad radnicima i seljacima i drugim »poštenim« ljudima;

zagovarana je borba klasa, borba sirotinje i radnog na-roda protiv kapitalističkih izrabljivača i plaćenika u službi okupatora; govorilo se o oskudici i gladi »čestite radne si-rotinje« i o »očajnim prilikama« u NDH, o vjeri u revolu-cionarnu snagu radnika, seljaka i »poštenih građana«, o sigurnoj budućnosti koju sa sobom nosi pobjeda SSSR-a,

o zbijanju pod zastavu Lenjina-Staljina, koja se na istoku neoborivo i pobjedonosno vije, pod crvenu zastavu, pod zastavu istine, slobode, napretka, reda, rada, hljeba;

isticano je da se KPJ bori za društvo u kome će biti rada i reda, u kome će sva dobra biti svojina naroda; radnici i sirotinja su pozivani da ne dozvole da se od narodne krvi stvore kapitali za one koji su i do tada živjeli na narodnoj grbači;

u mnogim proglasima aklamiralo se jedinstvo radnih masa, odnosno revolucionarni savez srpskog, muslimanskog i hrvatskog naroda.¹⁷⁴

Istovremeno se postojanje nove orijentacije u politici CK KPJ počelo praktično potvrđivati. Oblici kroz koje se ta orijentacija potvrđivala na tlu Bosne i Hercegovine razaznaju se u postupcima nekih partizanskih rukovodilaca u istočnoj Bosni i Bosanskoj krajini, a naročito u praksi rukovodstva NOP-a u Hercegovini prvih mjeseci 1942. godine.

Još u toku ustanka 1941. god. neki rukovodioci KPJ i partizanskog pokreta u Hercegovini stavljali su naglasak na opasnost koja narodnooslobodilačkom pokretu prijeti iznutra. Petar Drapšin, politički komesar narodnooslobodilačke brigade pisao je političkim komesarima partizanskih jedinica u Hercegovini, 12. oktobra 1941. god., da naročitu pažnju treba da posvete borbi protiv pete kolone. Pod petom kolonom P. Drapšin je u to vrijeme podrazumijevao sve one koji rade za neprijatelja a nalaze se u partizanskoj pozadini, поближе: one koji javno hvale i veličaju snagu okupatora a potcjenjuju snagu partizana, koji vode politiku pomirenja sa okupatorima i koji pronose vijesti plasirane sa ciljem da na partizanske borce djeluju demoralizatorski.¹⁷⁵ U decembru je Okružni komitet KPJ za istočnu Hercegovinu optužio za špijunažu i petokolonaški rad one koji narod odvrćaju od borbe protiv italijanskog okupatora i pozvao narod da sa njima obračuna ukoliko želi da njegova bor-

¹⁷⁴ Zb. NOR, IV-3, 26/80—82, 44/136—139; Arhiv SK BiH, III-1, str. 149—152; III-2, str. 7—10, 66—67 i dr.; AIRPS, Zbirka NOR-a, kat. br. 29, 101, 113, 120-a, 120-b, 120-f, 125, 152, 154 i dr.

¹⁷⁵ Arhiv SK BiH, III-1, str. 114.

ba protiv okupatora urodi plodom. Okružni komitet je označio uništenje špijuna kao sastavni dio borbe protiv okupatora i kao svetu dužnost svakog partizanskog borca i patriote.¹⁷⁶

Iza ovih poziva komesarima partizanskih jedinica i narodu nazire se shvatanje da borbu protiv okupatora treba voditi radikalno, ne štedeći njegove svjesne ili slučajne saputnike, nikoga ko nije spreman da stane na poziciju narodnooslobodilačke borbe i prihvati njene revolucionarne sadržaje.

B. Kovačević piše da je na savjetovanju u Ivančićima stekao utisak i ponio ga sa sobom u Hercegovinu, da se radi o skoroj pobjedi Crvene armije na istočnom frontu i da »prema tome možemo da zaoštrimo situaciju... i da unosimo više klasnog elementa u našu NOB-u«. On navodi da je takvo shvatanje proželo Hercegovinu i da je dovelo »do toga da smo mi još dalje otišli u tom pravcu i do tzv. naših lijevih grešaka«. Pri tom B. Kovačević napominje da te lijeve greške nisu nastale samo pod uticajem atmosfere i odluka donesenih na partijskom savjetovanju u Ivančićima nego i pod uticajem zbivanja u susjednoj Crnoj Gori, gdje je istovremeno došlo do istih pojava.¹⁷⁷ I. A. Humo smatra da su »skretanja« u Crnoj Gori imala vrlo jak uticaj na realizaciju politike KPJ u Hercegovini. On misli da je pod uticajem »skretanja« u Crnoj Gori prihvaćen u Hercegovini »stav« o ulasku u drugu fazu ustanka, da je najavljen borba protiv kulaka i bogatih seljaka i da je propovijedan oslonac isključivo na siromašne seljake. Osim toga, A. Humo smatra da su ovakva skretanja u Hercegovini prevladala zbog toga što su rukovodioci narodnooslobodilačke borbe u toj oblasti bili opijeni »renesansom ustanka, do koje je došlo u prvim mjesecima 1942. god.¹⁷⁸ Naime, poslije perioda stagnacije, krajem ljeta i u jesen 1941. god., ustaničke snage u Hercegovini su se pregrupisale, međusobno povezale i postigle određene uspjehe u borbi protiv Italijana i ustaša. Poslije toga broj boraca se povećao a

¹⁷⁶ Isto, str. 143.

¹⁷⁷ B. Kovačević, *Sjećanje na pokrajinsko partijsko savjetovanje u Ivančićima...*, str. 663.

¹⁷⁸ A. Humo, *O partijskom savjetovanju u Ivančićima*, str. 648-649.

ustanak razbuktao i proširio. U proljeće 1942. god. ustanak je bio u punom poletu u čitavoj istočnoj Hercegovini. Partizanske jedinice su jačale, a njihov broj je rastao, tako da je krajem aprila bilo 14 teritorijalnih i osam udarnih bataljona sa ukupno oko 10.000 boraca.¹⁷⁹ V. Miskin-Crni, član Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, ocijenio je da su u to vrijeme politički uslovi za vođenje narodnooslobodilačke borbe u istočnoj Hercegovini bili bolji nego u bilo kom dijelu Bosne. Koristeći se poređenjem, on je napisao da borbenost i spremnost masa u istočnoj Bosni da slijede politiku odlučne narodnooslobodilačke borbe nije »ni izdaleka« tolika kao što je u istočnoj Hercegovini.¹⁸⁰ Uspjesi koje su ustanici u Hercegovini postigli u to vrijeme u borbi protiv Italijana i ustaša bili su osnova na kojoj se razvio izuzetan optimizam i zanos rukovodilaca narodnooslobodilačke borbe u Hercegovini (P. Drapšin i dr.). U. Danilović pretpostavlja da su rukovodioci narodnooslobodilačke borbe u Hercegovini pogrešno protumačili kritiku prakse da se na položaje vodnika i komandira ustaničkih četa postavljaju ljudi koji su, istina, u svom selu uživali ugled dobrog domaćina i dobrog borca, ali koji zbog svoje političke orijentacije nisu mogli dosljedno da sprovedu političku liniju narodnooslobodilačke borbe i zato nisu mogli da predstavljaju komandni kadar koji uživa puno povjerenje. Ova kritika je data na partijskom savjetovanju u Ivančićima. Zato su oni počeli da se odnose krajnje nepovjerljivo prema ljudima koji takav odnos nisu zasluživali i da pod izlikom borbe protiv kulaka i otpočinjanja »druge faze« vrše nad njima prave pogrome.¹⁸¹ B. Kovačević ne bez razloga pretpostavlja da je previranje u ustanku u istočnoj Bosni i deklarisanje jednog dijela boraca NOP odreda kao četnika, do čega je došlo u jesen 1941. godine, uticalo na zaoštavanje odnosa i sužavanje platforme narodnooslobodilačke borbe u Hercegovini.¹⁸²

¹⁷⁹ *Hercegovina u NOB*, str. 34; S. Šakota — R. Petković, n. d., str. 104.

¹⁸⁰ V. Miskin-Crni — PK-u KPJ za BiH 28. 4. 1942, AIRPB, CK KPJ, 1942/232.

¹⁸¹ U. Danilović, *Savjetovanje u Ivančićima* — sjećanje.

¹⁸² B. Kovačević, *Sjećanje na pokrajinsko partijsko savjetovanje u Ivančićima ...*, str. 665.

Ova objašnjenja savremenika o uzrocima »lijevih skretanja« u Hercegovini imaju, bez sumnje, svoju osnovu i svoju vrijednost. Ona potvrđuju da je u to vrijeme postojala politika rukovodstva NOP-a koja je pored nacionalnog insistirala na socijalnom i klasnom smislu narodnooslobodilačke borbe, ali i da je postojao čitav sticaj okolnosti u kojima je ta politika u istočnoj Hercegovini poprimila ono značenje koje joj ni sami autori nisu pridavali i koja je u svojim konsekvencijama otišla dalje nego što su i oni mogli očekivati.

Mišljenje Centralnog komiteta KPJ da je dužnost KPJ da rukovodi procesom društveno-političke diferencijacije, koji je otpočeo i koji se u kontekstu političkih pomjeranja u međunarodnim odnosima razvijao na pitanju za ili protiv narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji, rukovodioci narodnooslobodilačke borbe u istočnoj Hercegovini podigli su na nivo shvatanja da je vođenje klasne borbe radničke klase, tj. proleterske revolucije imperativ dana. Njima je izjedalo da se suprotnosti savremenog svijeta radikalno zaoštravaju i da je revolucionarni talas u svijetu neobično jak. »Fašističke snage se u Evropi raspadaju, reakcija je društveno pokušava da se suprotstavi nadirućem talasu revolucije čiji smo mi rukovodioci. Jugoslavija je poprište borbe ujedinjene reakcije i nas« — pisao je Operativni štab za Hercegovinu navodeći da se to u naročito oštroj formi manifestuje u srpskom i crnogorskom narodu, a i u hrvatskom počinje da dobija istu jačinu.¹⁸³

Suština borbe »ujedinjene reakcije i nas« u Hercegovini se praktično svodila na kurs ka »drugoj etapi« borbe, po svoj prilici sa takvim elementima (proleterske) revolucije kao što su mjere kolektivizacije i mjere protiv crkve i klera.¹⁸⁴ Narodne pjesme u kojima su isticani zahtjevi za kolektivizacijom nastajale su ne samo u narodu nego i u agitaciono-propagandnom aparatu u partizanskim odredima

¹⁸³ Izvod iz pisma Oper. štaba za Hercegovinu štabu Konjičkog bataljona, Prilog pismu M. Popovića CK-u KPJ 19. 5. 1942, AIRPB, CK KPJ, 1942/296. — Pismo M. Popovića objavljeno je u Zb. NOR, IX-1, 80/273—275, što nije slučaj sa prilogom.

¹⁸⁴ AIRPB, CK KPJ, 1942/232; Arhiv SK BiH, III-2, str. 189; Zb. NOR, II-5, 13/45.

i rukovodstvima KPJ.¹⁸⁵ »Dešavalo se da su partizani bacali knjige i slike u crkvama«. ¹⁸⁶ Borba za vlast afirmisana je kao jedan od primarnih ciljeva politike narodnooslobodilačkog pokreta,¹⁸⁷ a političkom radu u narodu pridavan je nuzgredan značaj.¹⁸⁸ U skladu sa ovim kursom oštro se istupalo protiv Engleske, kralja Petra II Karađorđevića i vlade Kraljevine Jugoslavije u Londonu.¹⁸⁹ S druge strane, podražavao se Sovjetski Savez i sovjetsko društvo (»ide odlično — sovjetiziramo cijelu Hercegovinu«). Isticana je Crvena armija kao faktor pobjede KPJ i NOP-a u Jugoslaviji, a partizani često tretirani kao crvenoarmejci. Pored uobičajenog pozdrava »Smrt fašizmu — Sloboda narodu« pojavio se i pozdrav »Crvena armija je s nama — pobjeda je naša«. ¹⁹⁰ V. Miskinu-Crnom izgledalo je da je ovakvo rezonovanje i ovakvu praksu rukovodilaca prihvatao i veliki broj članova KPJ. Po njemu, narod i borci pjevali su pjesme sa sadržajem uperenim protiv crkve i popova, protiv Engleske i kralja Petra.¹⁹¹

Rukovodstvo NOP-a u Hercegovini vodilo je kurs na stvaranje monolitne partizanske vojske, idejno i politički

¹⁸⁵ M. Bodiropa, *Poetizacija nekih likova i događaja u partizanskoj narodnoj pjesmi Hercegovine 1941—1942*, Prvo zasjedanje AVNOJ-a — Zbornik radova naučnog skupa Bihać, 1966, str. 425.

Kao karakterističnu M. Bodiropa je naveo pjesmu »U logoru boljševika« u kojoj se između ostalog kaže:

A najljepše kod njih to je,
Kod njih nema riječ — moje —
Ima samo riječ — naše —,
To se meni dopadaše.

¹⁸⁶ AIRPB, CK KPJ, 1942/232.

¹⁸⁷ »Sva naša politička nastojanja su na to da povratimo te mase (Hrvate i Muslimane, koji su napustili svoje domove pred oružanom akcijom partizana — R. H.) na svoje ognjište i da ih stavimo pod svoju vlast« (AIRPB, CK KPJ, 1942/296 — prilog).

¹⁸⁸ »Mi smo izdali naređenje da se selo Podvelešci konačno opredeli a naši komandanti i komesari koji deluju na tim sektorima, preduzeće konkretne vojničke mjere« (Isto).

¹⁸⁹ AIRPB, CK KPJ, 1942/232.

¹⁹⁰ Zb. NOR, II-3, 147/387; Đ. Vujović, n. d., str. 86.

¹⁹¹ V. Miskin-Crni navodi stih: »Partizani, spremte mitraljeze da čekamo Kralja i Engleze« (V. Miskin-Crni — PK-u KPJ za BiH 28. 4. 1942, AIRPB, CK KPJ, 1942/232).

privržene Komunističkoj partiji. Ono je vjerovalo da je političko raspoloženje naroda u istočnoj Hercegovini takvo da ne postoji potreba da se vrši mobilizacija naroda na bilo kojoj drugoj osnovi, pa je i odluku Vrhovnog štaba o formiranju dobrovoljačke vojske smatralo neprihvatljivom za prilike u Hercegovini.¹⁹²

Najdosljednije se politika rukovodstva NOP-a u istočnoj Hercegovini afirmisala u borbi protiv pete kolone, koju je Operativni štab za istočnu Hercegovinu gotovo potpuno poistovjećivao sa klasnom borbom radničke klase i njenih saveznika protiv buržoazije i njenih saveznika i okupatora.¹⁹³ Zato je kriterij u likvidaciji petokolonaša »u mnogo čemu bio klasni a ne nacionalni«.¹⁹⁴ U kategoriju petokolonaša vrlo često su svrstavani seljaci boljeg imovnog stanja, tzv. kulaci, po kriteriju koji je važio za inače siromašnu istočnu Hercegovinu, pa čak i oni koji su bili porijeklom iz nešto bogatijih porodica, i to samo zbog svog imovnog stanja, odnosno porijekla.¹⁹⁵ Za petu kolonu oglašeni su mnogi od onih koji su po bilo kom kriteriju pripadali krugu bogatih i uglednijih ljudi, zatim bivši žandari, finansi itd.¹⁹⁶ Pod lihomom borbe protiv pete kolone vršena je likvidacija ne samo »današnjih« neprijatelja, tj. osvjedočenih protivnika NOR, već i ljudi koji to nisu bili, ljudi čiji se grijeh sastojao u tome što su, možda, politički drukčije mislili ili bili neopredijeljeni, ljudi za koje narod nije bio ubijeden da su zaista protiv narodnooslobodilačke borbe.¹⁹⁷ Narodu nije objašnjeno ko sačinjava petu kolonu i zašto, te u čemu se sastoji njena uloga u službi okupatora. Ljudi su jednostavno dijeljeni na partizane i neprijatelje narodne borbe.¹⁹⁸

¹⁹² Zb. NOR, IV-4, 25/77.

¹⁹³ AIRPB, CK KPJ, 1942/296 — prilog.

¹⁹⁴ Zb. NOR, II-5, 13/45.

¹⁹⁵ »Pogrešno je kad danas neki naši drugovi kažnjavaju kulake samo zato što su kulaci, kao što je pogrešan i nedopustiv svaki liberalan odnos prema petokolonašima, demoralizatoran i izdajničima« (M. Đilas, *Pod skutom okupatora*, Proleter br. 14—15, mart-april 1942, str. 13).

¹⁹⁶ B. Kovačević, *Sjećanje na pokrajinsko partijsko savjetovanje u Ivančićima...*, str. 665.

¹⁹⁷ Zb. NOR, II-5, 14/50.

¹⁹⁸ Arhiv SK BiH, III-2, str. 184, 189.

Kao instrument fizičke likvidacije pete kolone poslužio je Udarni bataljon Operativnog štaba NOP odreda za Hercegovinu, poznat kao Prvi udarni bataljon. Taj bataljon formiran je specijalno za borbu protiv četnika i petokolonaša u sjevernoj Hercegovini a na osnovu zajedničke odluke glavnih štabova NOP odreda za Bosnu i Hercegovinu i Crnu Goru i Boku. Na dan formiranja, 28. januara 1942. god., bataljon je brojao 170 boraca, od čega 115 izabranih boraca iz hercegovačkih bataljona i 55 boraca Nikšićkog NOP odreda.¹⁹⁹ Od Operativnog štaba za Hercegovinu bataljon je dobio zadatak da energičnim djejtvom pomogne i ubrza razvoj ustanka u sjevernoj Hercegovini, da razbije i uništi četničku organizaciju i da na taj način stvori uslove za napad na Borač. Na prolazu kroz selo Fatnicu štab bataljona je dobio detaljnija uputstva od Mire Popare, sekretara Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu. M. Popara je insistirao na pokušaju da se mjesne četničke starješine pridobiju za saradnju, a ukoliko se u tome ne uspije, da se razoružaju ili dijelom likvidiraju i da se, uopšte, strogo postupi prema »petoj koloni«.²⁰⁰

Odmah pošto je formiran, bataljon je pošao na svoj »propagadni put«. Krajem januara izveo je »akciju čišćenja petokolonaških elemenata« na teritoriji na kojoj su se nalazili bilečki i stolački partizanski bataljon. Tom prilikom prijeki vojni partizanski sud Uarnog bataljona osudio je na smrt 16 lica optuženih da su čitavim svojim radom razbijali i slabili narodno jedinstvo i time pomogli okupatoru, igrali ulogu njegovih slugu, njegove pete kolone.²⁰¹ Nad će-

¹⁹⁹ *Hercegovina u NOB*, str. 223; S. Šakota — R. Petković, n. d., str. 97.

²⁰⁰ *Hercegovina u NOB*, str. 256—277.

²⁰¹ Osuđeni su: Vjekoslav Đurić, bivši narednik, komandant četničkog bataljona, Đorđe Vukanović, Jefto Pešikan, bivši gostioničar, Dušan Krnjević, bez zanimanja, Dušan Ivković, veleposjednik, Vlado Ivković, veleposjednik, Nikola Ivković, veleposjednik, Mičo Rogan, zemljoradnik, Obren Rogan, krojač, Krsto Pejović, veleposjednik, Đorđe Pejović, bivši veleposjednik iz Vojvodine, Panto Đurić, veleposjednik, Savo Mišković, bivši opštinski bilježnik, Panto Vučurević, zemljoradnik, Tomo Vujović, veleposjednik, Dušan Pekić, zemljoradnik i seoski trgovac. Zb. NOR, IV-3, 46/140—141.

tvoricom osuđenih smrtna kazna strijeljanjem izvršena je odmah, dok su ostali kažnjeni uslovno na godinu dana i da na ime globe u korist narodnooslobodilačke partizanske vojske predaju šest volova, 20 komada sitne stoke, 700 kg žita, 1.500 kg sijena, tri puške i svu raspoloživu vojnu opremu.²⁰²

Početkom februara Udarni bataljon je otišao u nevesinjski kraj, gdje mu je poslije višednevnog boravka pošlo za rukom da noću između 19. i 20. februara ubije majora Boška Todorovića, Jovana Mišeljica i Lazara Trklju. Narednih dana bataljon je razbio i potukao odred od oko 250 četnika pod komandom Petra Samardžića.²⁰³ Pretjeranom strogošću i metodom tajnog obračuna bataljon je likvidirao nekoliko mještana optuženih za izdaju. Ubijanje ovih ljudi u većini je bilo neopravdano i neuvjerljivo.²⁰⁴

U februaru 1942. strijeljan je Đoko Skočajić, student iz s. Blagaj kod Mostara, ranije sekretar Sreskog komiteta KPJ Trebinje, koji je tih dana došao u Prvi udarni bataljon. Razlozi zbog kojih je ovo ubistvo izvršeno po mišljenju većeg broja onih koji su poznavali Skočajića nisu bili takve prirode da bi se njegovo ubistvo moglo smatrati opravdanim.²⁰⁵

U svojoj misiji Prvi udarni bataljon je stigao i u gatački kraj, gdje je krajem marta i početkom aprila imao uspjele okršaje sa četnicima. Petog aprila razbio je jaku četničku formaciju kojom je rukovodio četnički vojvoda pop Radojica Perišić. Prenebregavajući politički obzir Udarni bataljon je ubijao četničke borce i kurire i, uopšte, u gatačkom kraju postupao politički neoportuno.²⁰⁶

Prvi udarni bataljon je bez milosti uklanjao sve one koje je smatrao petokolonašima i plaćenicima okupatora. Stab bataljona toliko je bio zaokupljen pitanjem idejne i političke čistote partizanskog pokreta da je smatrao da je

²⁰² Zb. NOR, IV-3, 46/141, 51/155.

²⁰³ Zb. NOR, IV-3, 89/262—263; IV-4, 25/77, 45/132—133.

²⁰⁴ *Hercegovina u NOB*, str. 259.

²⁰⁵ S. Šakota, *Razvoj ustanka i borbe u Hercegovini jula i avgusta 1941. god.*, str. 5.

²⁰⁶ Zb. NOR, IV-4, 45/133, 53/152—153; *Hercegovina u NOB*, str. 275.

borbene akcije protiv okupatora teško izvoditi sve dok se slobodna teritorija ne očisti od pete kolone. Vjerujući da narodno raspoloženje ide u prilog politici radikalnog obračuna sa svim protivnicima NOP-a, štab bataljona je smatrao suvišnim da se u Hercegovini stvaraju jedinice dobrovoljačke vojske, jer bi to objektivno značilo davanje mogućnosti petoj koloni da djeluje.²⁰⁷

I druge partizanske jedinice i štabovi, npr. štabovi sektora, stvarali su tzv. kaznene ekspedicije i, uopšte, bavili se istrjebljenjem pete kolone. Njima su u pograničnim krajevima prema Crnoj Gori (Gacko) pomagale čete Nikšićkog NOP odreda.²⁰⁸

Narodnooslobodilački odbor za Hercegovinu takođe je ispoljio smisao za krajnje radikalne metode u radu. Tako npr. u uputstvu sreskim i opštinskim narodnooslobodilačkim odborima za rad na oslobođenoj teritoriji, NOO za Hercegovinu je zabranjivao besposličenje u selima i kvalifikovao ga kao dezeterstvo u vojsci; nalagao da se stvaraju rezerve namirnica i drugih potreba za vojsku sakupljanjem dobrovoljnih priloga i rekvizicijom; tražio od NOO-a da za svaku nečistoću u kući ili oko kuće i za vašljivost kažnjavaju seljake globama i prisilnim radom itd.²⁰⁹

Petokolonaši su traženi i ubijani i izvan teritorije pod kontrolom partizana.

Desetog i jedanaestog februara ubijeno je sedam lica zarobljenih prilikom napada na željezničku prugu Hum-Uskoplje—Zelenika, od kojih su petorica bili radnici na željeznici, jedan trgovac i jedan čije zanimanje nije navedeno.²¹⁰ U izvještaju o tome za trojicu ubijenih pored njihovog zanimanja navedeno je da su ustaše odnosno četnici, dok za ostale nije navedena nikakva optužba.²¹¹

²⁰⁷ Zb. NOR, IV-3, 23/73, 89/264.

²⁰⁸ Zb. NOR, IV-4, 11/42, 22/71, 45/133; *Hercegovina u NOB*, str. 273.

²⁰⁹ Zb. NOR, IV-4, 103/273.

²¹⁰ Ubijeni su: Ivan Primorac, kondukter, Mato Radelj, čuvar pruge, Pero Martinović, željezničar, Miljanić (njegovo ime nije navedeno), željezničar, Mato Čupić, trgovac, Andrija Pušić, mašinovođa i Pero Popović.

²¹¹ Zb. NOR, IV-4, 14/41—42.

Dvadeset drugog februara kaznena ekspedicija Grahovskog NOP bataljona zajedno sa grupom partizana bataljona »Nedeljko Čabrinović« i čete Površ upala je u Duboke Ljuti (kod Cavtata) i u vlastitoj kući ubila Paula Tilija, navodno zbog saradnje sa Gestapoom.²¹²

Operativni štab NOP odreda za Hercegovinu i podređene mu partizanske jedinice prilazili su neoslobođenim muslimanskim i hrvatskim selima, naročito onim koja su smatrana da su neprijateljski raspoložena prema NOP-u, isključivo sa pozicije sile. Tendencija paljenja i kolektivnog pljačkanja ovih sela, kao i ubijanja njihovih stanovnika bila je jako naglašena.²¹³

Kombinovana hercegovačko-crnogorska partizanska četa upala je 19. marta u selo Ključ, srez Gacko i tom prilikom ubila »deset ustaša«. Štab čete smatrao je ovo prvim korakom u velikoj akciji za likvidaciju »gatačkih i boračkih zlikovaca« i nagovještavao njihovo daljnje ubijanje.²¹⁴

Prilikom napada na Borač, 17. aprila 1942. god., partizani su zbog otpora ustaške milicije pribjegli taktici paljenja kuća, pa su toga dana zapalili sela: Luka, Zurovići, Bundići i Šipovica.²¹⁵

Noću između 22. i 23. aprila partizani Ljubinjškog bataljona razoružali su sela: Gajlovići, Sadžaci, Risnik, Gornja i Donja Duboka i Glđevci, a kuće, označene kao ustaške popalili.²¹⁶

Jedinice Drugog udarnog bataljona palile su kuće u selu Žulji, srez Nevesinje, 4. maja, zato što su im stanovnici sela pružili otpor. Poslije savlađivanja otpora partizani su zaplijenili od seljaka preko 1.000 komada sitne stoke, nekoliko stotina krupne stoke i nešto pušaka. »Zaostala nejač i žene upućeni su da traže svoje izbjegle borce«.²¹⁷

U akcijama koje su vodili početkom aprila mjeseca hercegovački partizani su došli do znatnog plijena tako da su

²¹² Zb. NOR, IV-4, 20/68.

²¹³ Zb. NOR, II-3, 147/387.

²¹⁴ Zb. NO R, IV-3, 117/342.

²¹⁵ Zb. NOR, IV-4, 79/217, 80/218.

²¹⁶ Zb. NOR, IV-4, 109/291.

²¹⁷ Zb. NOR, IV-5, 8/30.

dio tog plijena mogli da ustupe svojim crnogorskim drugovima. Samo od jednog trgovca zaplijenili su 23.000 metara platna i 150 kg čaja.²¹⁸

Uništavanje četničkih grupa, »petokolonaša svih boja«, kao i razoružavanje nepouzdatih vršeno je temeljito. Operativni štab se starao da nijedan kutak istočne Hercegovine, nijedna partizanska jedinica ne ostane nepročešljana i ne očišćena od pete kolone. M. Popara, pol. komesar Operativnog štaba pisao je, 11. avgusta 1942. god., da su postignuti veliki uspjesi u čišćenju pete kolone i da u selima na slobodnoj teritoriji Hercegovine ne postoji nijedna organizovana petokolonaška grupa.²¹⁹ Naročito je u južnoj Hercegovini uništavanje pete kolone bilo temeljito i drastično.²²⁰ Operativni štab za Hercegovinu je ne bez doze ponosa isticao da je primjenom oštarih mjera zaveo red u Hercegovini i tako, navodno, stvorio uslove za oživljavanje političkog rada na liniji NOP-a. Štaviše, Operativni štab je vjerovao da bi bilo dobro da se u velikom dijelu Bosne postupi na isti način.²²¹ Sa svoje strane uticao je na Operativni štab Kalinovik da ovaj preduzme još energičnije mjere u suzbijanju uticaja pete kolone, a osim toga, pravio je planove da dio teritorije Operativnog štaba Kalinovik stavi pod svoju neposrednu kontrolu i pokuša da tu izvede političku čistku.²²²

Docnije, kada je na intervenciju CK KPJ korigovao svoje stavove, Operativni štab je u nekoliko navrata potvrdio da je, zanesen dinamikom rata, postepeno gubio politički refleks, da je u činjenju lijevih grešaka bio zabrazdio i da je u borbi protiv pete kolone u Hercegovini »ponekad« ispoljavao »suvišnu oštrinu«. Pri tome su učinjene i »manje greške prema zavedenim pojedincima«.²²³

²¹⁸ Arhiv SK BiH, III-2, str. 126.

²¹⁹ Isto, str. 125.

²²⁰ Zb. NOR, IV-4, 109/290; IV-5, 33/101

²²¹ »Politički rad je uopšte oživljen. Ima mnogo izgleda da će rukovodeći drugovi biti prisiljeni da pod naše rukovodstvo predaju veliki dio Bosne da je mi iskasapimo i sredimo kao što smo učinili u Hercegovini« (AIRPB, CK KPJ, 1942/296 — prilog).

²²² Zb. NOR, IV-4, 109/294.

²²³ Zb. NOR, IV-4, 109/292—293; Arhiv SK BiH, III-2, str. 184.

Broj onih koji su došli pod udar akcije čišćenja pete kolone nije bio mali. Samo u periodu januar-februar 1942. god strijeljano je oko 250 lica optuženih da pripadaju petoj koloni.²²⁴ V. Miskin-Crni je u izvještaju Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu, 28. aprila 1942. god., ocijenio da je peta kolona u Hercegovini »nemilosrdno očišćena«, a svoje mišljenje potkrijepio podatkom da je u Hercegovini ubijeno više od pet stotina »istaknutih četnika«.²²⁵ Ocjenjujući razmjere koje su »sektašenje« i »lijevo skretanje« dostigli u Crnoj Gori i Hercegovini, I. Ribar-Lola je pisao da su se te »stvari i greške« u istočnoj Hercegovini u odnosu na Crnu Goru pojavile »u još drastičnijem obliku«.²²⁶ Po shvatanju CK KPJ kriterij u likvidaciji petokolonaša i »neprijatelja naroda« u Hercegovini, a donekle i u Crnoj Gori, bio je »prava strahovlada vojnog rukovodstva«, a sama likvidacija označena je kao masovna likvidacija stvarnih i fiktivnih neprijatelja narodnooslobodilačke borbe.²²⁷

Ukratko, narodnooslobodilačka borba je u velikoj mjeri zamijenjena klasnom borbom i kao takva postala stvar koja se tiče uglavnom samo komunista. Tim komunistima, članovima KPJ, Operativni štab za istočnu Hercegovinu vrlo često je pripisivao nedostatak revolucionarnosti i prema njima se odnosio na način u političkom žargonu toga vremena poznat kao sektaški. Tako je npr. naredio da se članovi Komunističke partije, pripadnici grupe boraca sa sektora Nevesinje—Gacko, koja nije izvršila jedan ratni zadatak, pred vojničkim strojem povežu i sprovedu u Operativni štab na saslušanje, a ostali borci iz grupe da se vrate na dotični zadatak, izvrše ga i tek onda da se s njima razgovara »na onakav način kako to budu zaslužili prema izvršenim zadacima«. Šest članova KPJ iz okupirane Bileće razoružani su i vezani pred partizanskim bataljonom i narodom i sprovedeni u Operativni štab za istočnu Hercegovinu zbog toga što nisu uspjeli da u Bileći izvrše jedan njima nerazumljiv zadatak dobijen od Operativnog štaba. Prijeći vojni

²²⁴ Zb. NOR. IV-4, 25/77.

²²⁵ AIRPB, CK KPJ, 1942/232.

²²⁶ Zb. NOR, II-5, 14/53.

²²⁷ Zb. NOR, II-5, 13/45, 14/50.

sud Operativnog štaba osudio je trojicu na smrt uslovno ako ne izvrše zadatak koji im je bio postavljen, a Okružni komitet KPJ za istočnu Hercegovinu isključio iz partijskih redova svu šesticu članova KPJ.²²⁸ Konjički bataljon i partijska organizacija u njemu okvalifikovani su kao »baruštin«²²⁹. Ne tražeći za to ničiju saglasnost, Operativni štab je donio odluku da se strijelja dobar dio komunista u konjičkom kraju.²²⁹

Ovi primjeri potvrđuju da je Operativni štab za istočnu Hercegovinu pored vojničkih preuzeo na sebe i političke odgovornosti u tom kraju i ostvarivao ih u skladu sa svojim shvatanjem ciljeva i metoda narodnooslobodilačke borbe. CK KPJ je kasnije ocijenio da su rukovodioci u Crnoj Gori i, naročito, u Hercegovini, »nepravilno postavljali odnos Partije i vojske, tako da je rukovodeća uloga KP na praksi bila srozavana«.²³⁰ Taj odnos bio je »praktičko »prejahanje«²³¹ Partije od strane štabova i srozavanje rukovodeće uloge Partije«²³¹.

Politika i praksa Operativnog štaba za istočnu Hercegovinu tangirala je tamošnji narod ne samo u smislu da se on u većini nije slagao sa takvom politikom nego i tako što se svaki pojedinac mogao naći u situaciji da zbog kršenja izvjesnih društvenih normi i pravila, bez obzira da li se to kršenje može ili ne može okvalifikovati kao politički čin, ili zbog nekog sličnog gesta, bude lično pogođen takvim kriterijem u borbi protiv pete kolone. A takvih slučajeva je bilo.²³² I. Ribar-Lola nije bez razloga pisao u ime Cen-

²²⁸ Arhiv SK BiH, III-2, str. 126; M. Seferović, *Šestorica ostuđenih*, »Narodna armija« od 12. 6. do 14. 8. 1970.

²²⁹ »Poslali smo jednostavno čovjeka sa našim ovlaštenjem i sa UDARNOM snagom da raspusti sve, da povede istragu, da postrelja propalice i ološ u redovima komunista a da ono što se još može liječiti upotrebi na pravilan način« (AIRPB, CK KPJ, 1942/296 — prilog).

²³⁰ I. Ribar-Lola — CK-u KPH i Gl. štabu NOP odreda za Hrvatsku 7. 7. 1942, Zb. NOR, II-5, 13/45.

²³¹ I. Ribar-Lola — E. Kardelju 7. 7. 1942, Zb. NOR, II/5, 14/50.

²³² »Mi u istočnoj Hercegovini... streljali smo nekoliko seljaka radi sitnih krađa, pa nam neće biti teško da streljamo i članove partije za najmanju grešku u tom pogledu« (AIRPB, CK KPJ, 1942/296 — prilog).

tralnog komiteta KPJ, imajući u vidu događaje u Crnoj Gori i Hercegovini, da je teror odozdo »protiv izdajnika« odlična stvar, ali samo ako se on sprovodi po kriteriju jasnom narodu i dotle dok ga narod razumije i odobrava i ako se on ne pretvori u teror koji stvara »opšti osjećaj nesigurnosti«. ²³³

Ljevičarenje u politici KPJ prvih mjeseci 1942. godine došlo je znatno manje do izražaja u istočnoj Bosni. U nešto oštrijoj formi ono se pojavilo u dijelu istočne Bosne južno od željezničke pruge Sarajevo—Višegrad, u području Foče, Jahorine i Kalinovika, i to iz dva razloga: 1. na području južno od r. Prače nalazile su se u to vrijeme jače oružane snage NOP-a: »Kalinovički NOP odred, dva bataljona (»Bajo Pivljanin« i »Vojvoda Momčilo«) Durmitorskog NOP odreda i bataljoni Prve i Druge proleterske brigade, a sa njima i Vrhovni štab, pa je tu bilo lako obračunati sa svima onima koji su označeni kao neprijatelji narodnooslobodilačke borbe, i 2. neposredna teritorijalna veza sa Hercegovinom usloвила je da se praksa likvidiranja pete kolone u Hercegovini prenese i u ovaj kraj istočne Bosne.

Podaci o snazi zaokreta ulijevo i vidovima njegovog manifestovanja u istočnoj Bosni južno od željezničke pruge Sarajevo—Višegrad u prva tri mjeseca 1942. god. veoma su oskudni. Ipak, iz njih doznajemo da se na političkim sastancima u partizanskim jedinicama raspravljalo o političkim prilikama na način kako je to učinjeno u članku: Za šta se bore partizani u Bosni i Hercegovini, ²³⁴ da su petokolonaši, od kojih se za neke kaže da su četnici a za druge da su Srbi, hapšeni i strijeljani, ²³⁵ kao i da su vršene konfiskacije u korist NOP i DVJ. Tako npr. rješenjem komandanta mjesta u Čajniču konfiskovan je sredinom februara 1942. god. dio imovine građana označenih kao »poznati petokolonaši«, i to: dvije trgovačke radnje mješovitom robom veće vrijednosti, jedna apoteka, turistički hotel sa cjelokupnom opremom, 11.137 l rakije, 560 l vina, zatim nekoliko konja, kola i veća količina sijena i zobi. Iz formulacije iz-

²³³ Zb. NOR, II-5, 14/53.

²³⁴ Zb. NOR, IV-3, 86/253.

²³⁵ Zb. NOR, IV-4, 6/29.

vještaja o ovoj konfiskaciji vidi se da ju je njen izvršilac tretirao kao mjeru koju će i ubuduće praktikovati.²³⁶

Povod za krajnje energičan istup protiv onih koji su ometali narodnooslobodilačku borbu bile su teškoće oko zauzimanja Borča. Štab Kalinovičkog NOP odreda je samoinicijativno, ne čekajući ničije upute, pristupio »čišćenju« pete kolone i već 18. aprila, tj. dan nakon zauzeća Borča, naredio da se strijelja jedan odbornik, jedan kurir i dva partizana. Četiri dana docnije štab odreda je naredio da se strijelja »13 petokolonaša«, među kojima i komandiri Prve i Druge miljevinske čete, koji su, kako izgleda, pri napadu na Borač opkoljenim Borčanima dozvolili da prođu kroz njihove položaje.²³⁷ Istog dana stigao je zahtjev Vrhovnog štaba da štab Kalinovičkog NOP odreda energično likvidira sve one »koji su sabotirali borbu na Borču«, kao i svu petu kolonu na teritoriji odreda, a da u odnosu na imovinu petokolonaša primijeni njemu već poznati postupak.²³⁸ Saznavši u međuvremenu za mjere štaba odreda od 18. i 22. aprila, Vrhovni štab ih je odobrio i ponovo zatražio da se peta kolona energično čisti. Takođe je Vrhovni štab zatražio da se suzbije lična pljačka i otimačina do koje je došlo prilikom zauzeća Borča.²³⁹

Ohrabren saglasnošću Vrhovnog štaba i shvativši, izgleda, pojam pete kolone suviše rastegljivo, Operativni štab za Kalinovik je krajem aprila smijenio sve starješine Obaljskog bataljona Kalinovičkog NOP odreda, a neke od njih, izgleda, i poubijao.²⁴⁰ Tom prilikom ubijeno je u Oblju i šest ugled-

²³⁶ AIRPB, CK KPJ, 1942/63.

²³⁷ Zb. NOR, IV-4, 84/226, 90/239—240; II-3, 168/435 — bilješka br. 5.

²³⁸ Zb. NOR, IV-4, 88/236. — Nisam uspio da utvrdim kakav je postupak prema imovini lica, koja su označena kao petokolonaši bio utvrđen ili, možda, dogovoren. Ako je suditi prema onome kako su partizani postupili prilikom osvajanja Borča, pet dana ranije, onda je riječ o zapljeni i evakuaciji takve imovine a vjerovatno i o paljenju kuća, koje je slijedilo poslije toga. Vidi Zb. NOR, IV-4, 84/226—227.

²³⁹ VŠ — R. Hamoviću aprila 1942. god., Zb. NOR, IV-4, 91/241.

²⁴⁰ Oper. štab Kalinovik — VŠ-u 28. 4. 1942, Zb. NOR, IV-4, 104/276.

njih Muslimana iz sela Jeleč optuženih da su obavještavali stanovnike Gornjeg Borča o predstojećem napadu narodno-oslobodilačke i dobrovoljačke vojske na Borač.²⁴¹ Prema podacima oružničke postaje Kalinovik, na Oblju je moglo biti ubijeno ukupno oko 20 lica. Neki od osumnjičenih pristalica četnika dali su otkupninu, poslije čega su pušteni da idu svojim kućama.²⁴²

Dvadeset devetog aprila suđeno je tridesetorici lica zbog pljačke u Borču. Operativni štab Kalinovik, ponesen raspoloženjem da uništava sve stvarne i potencijalne protivnike narodnooslobodilačke borbe, sve njemu nepoćudne, predviđao je da će i neki od ove tridesetorice biti strijeljani.²⁴³ Takođe je Operativni štab namjeravao da izda naredbe da se bez ikakve milosti poubijaju neki ljudi iz sela Gradine zbog navodne špijunaže u korist neprijatelja i drugih postupaka koje je štab okvalifikovao kao neprijateljske.²⁴⁴

Vidjevši da je Operativni štab Kalinovik prekoračio granice dozvoljenog, Vrhovni štab je intervenisao tražeći od njega da ima razumijevanja za one koji su pljačkali »za vrijeme borbek«, budući da nije bila izdata naredba protiv pljačke. Vrhovni štab je obesnažio odluku Operativnog štaba Kalinovik da se zapali selo Gradine zbog navodne špijunske djelatnosti nekih njegovih stanovnika protiv NOP i DVJ. Vrhovni štab je zahtijevao da se ne pretjeruje u strijeljanju osumnjičenih za kolaboraciju sa neprijateljem već da se kažnjavaju, pa ako treba da se i strijeljaju samo oni kojima se dokaže petokolonski rad.²⁴⁵

²⁴¹ Kotarska ispostava Kalinovik — Velikom županu Vrhbosna 15. 5. 1942, AVII 155-20/7-2.

²⁴² Oružn. postaja Kalinovik — Zapovj. V okružn. pukovnije 15. 5. 1942, AVII 146-58/2-1.

²⁴³ »Nadam se veselju — biće valjda polovina za strijeljanje. Zamah drugova iz Hercegovine je obuhvatio i nas, jer zaišta se ne može nikuda dok se najprije u korjenu ne samo likvidira peta kolona, već i oni koji će da to budu i za još 20 godina« (Oper. štab Kalinovik — VS-u 28. 4. 1942, Zb. NOR, IV-4, 104/276).

²⁴⁴ Isto.

²⁴⁵ J. Broz-Tito — A. Jovanoviću krajem aprila 1942, Zb. NOR, II-3, 181/476; VS — R. Hamoviću 29. 4. 1942, Zb. NOR, IV-4, 107/285.

Nema podataka o daljnjoj aktivnosti Operativnog štaba Kalinovik u ovom pravcu, ali se može pretpostaviti da je on poslije gornje intervencije Vrhovog štaba odustao od namjere da poslije nemilosrdnog razračunavanja sa »petokolonašima« u s. Gradine to isto učini u selu Trnovu i, zajedno sa Operativnim štabom za Hercegovinu, u Zagorju, »kuli kulaka i pete kolone u ovim krajevima«.²⁴⁶

Treba reći da se Operativni štab Kalinovik odnosio grubo i bahato prema narodu i njegovim interesima, naročito poslije zauzimanja Borča. Partizanska i dobrovoljačka vojska zaplijenila je u Borču oko 4—5.000 ovaca, oko 800 goveda i oko 3—4 vagona žita, a u selima u gornjem toku Neretve (Jezero, Topliše, Vokača, Bojčica Mahala, Rizovići, Sela, Susječno, Vilišta, Rajac i Topići) nekoliko stotina komada sitne stoke, oko 100 goveda i oko jedan vagon žita.²⁴⁷ Odmah po evakuaciji zaplijenjene robe u Borču su paljene redom sve kuće.²⁴⁸ Operativni štab je namjeravao da zarobljene žene i djecu deportira iz Borča u Kalinovik. Isto tako štab je namjeravao da iz operativnih razloga razruši most u Miljevini »pa neka narod priča šta god hoće«.²⁴⁹ Uopšte, štab je smatrao da bi uspjeh u borbi bio mnogo brži i lakši kada bi partizanske kolone nadirale »sa više drskosti i brže«.²⁵⁰

Takođe treba reći da je Vrhovni štab NOP i DVJ nekim svojim uputstvima uticao da je Operativni štab Kalinovik postupao na opisani način.²⁵¹

Sjeverno od r. Prače i željezničke pruge Sarajevo—Višegrad, gdje je u prvim mjesecima 1942. preovlađivao uticaj četnika, u borbi protiv kojih je KPJ iscrpljivala svu svoju energiju i gdje se postavljalo pitanje daljnjeg opstanka NOP-a, ljevičarenje nije uzelo ozbiljnijeg maha. Ono se tu

²⁴⁶ Oper. štab Kalinovik — VŠ-u 22. i 28. 4. 1942, Zb. NOR, IV-4, 90/239—240, 104/276.

²⁴⁷ Zb. NOR, IV-4, 84/226, 97/253.

²⁴⁸ »Borač je pokazao da je dim i vatra, kao i barjaci, odlično sredstvo za vezu u borbi« (Oper. štab Kalinovik — VŠ-u 20. aprila 1942, Zb. NOR, IV-4, 84/227).

²⁴⁹ Zb. NOR, IV-4, 97/249.

²⁵⁰ Zb. NOR, IV-4, 84/227.

²⁵¹ Vidi npr. Zb. NOR, IV-4, 99/257—259.

pojaviu uglavnom samo kao politika, ali ne i kao praksa. Tako, na primjer, štab Birčanskog NOP odreda namjeravao je početkom februara da u cilju sprečavanja daljnjeg pogoršavanja situacije između ostalog usmjeri svoju političku akciju protiv »kulačestva kao četničkog korijena i oslonca«. S tim u vezi štab odreda je predviđao da će vršiti »pritezanje kulaka, svaljivanje tereta borbe na njihova leđa i energično fizičko likvidiranje petokolonaša».²⁵² I štab NOP odreda »Zvijezda« je polazio od toga da je kulak društveni korijen četništva i da je borba protiv četništva nužno vezana sa borbom protiv kulaka. Stoga je smatrao da čete u odredu treba očistiti od kulaka i kulačkih sinova, a u pozadini raskrinkavati i politički izolovati kulake i sužavati njihov uticaj na mase. Po kulacima treba udariti i ekonomski tako što od njih treba uzimati hranu za potrebe vojske i za ishranu siromašnog stanovništva. Ovako zamišljene mjere političkog i ekonomskog pritiska na kulake trebale su da oslabe njihov uticaj i da, budu li kulaci i dalje opasni po narodnooslobodilačku borbu, olakšaju njihovu fizičku likvidaciju. Istovremeno treba jačati politički uticaj na siromašno seljaštvo za koje je štab odreda vjerovao da će i protiv volje kulaka ići sa partizanskim pokretom samo ako mu se objasne ciljevi borbe. Iz redova siromašnih seljaka treba da se regrutuje komandni kadar u vojsci, povjerenici po selima i članovi narodnooslobodilačkih odbora. Srednje seljaštvo treba pridobiti za saradnju i ne dozvoliti da se ono politički veže sa kulacima.²⁵³

Štab Drugog bosanskog udarnog bataljona, sastavljenog od boraca odanih narodnooslobodilačkom pokretu i neopterećenog balastom četništva insistirao je na klasnom sukobu. Pri tom je on gubio iz vida raspored snaga u narodnooslobodilačkoj borbi na tlu istočne Bosne a i patriotizam onih koji se sticajem različitih okolnosti još nisu bili opredijelili za narodnooslobodilački pokret. Štab se u ime bataljona obratio Muslimanima i Hrvatima na zborničkom ra-

²⁵² Štab Birčanskog NOPO — Komandantu Gl. štaba NOP i DO za BiH 3. 2. 1942, Zb. NOR, IV-3, 50/149.

²⁵³ Naredba br. 2 štaba NOP odreda »Zvijezda« od 5. 2. 1942, Arhiv SK BiH, III-2, str. 34.

tištu kao »Drugovima, seljacima i radnicima« obavještavajući ih da su borci Srbi pobili »svoje oficire i ostalu gospodu«, ili su ih otjerali preko Drine, i koreći ih što i oni nisu ubili nekog »od svoje gospode«. ²⁵⁴

Ne raspoložemo podacima na osnovu kojih bi se moglo utvrditi jesu li navedeni štabovi zaista postupili onako kako su željeli ili onako kako su tvrdili da su postupili, ili nisu. Iz onoga što je rečeno o razvoju prilika u istočnoj Bosni do početka tzv. treće neprijateljske ofanzive izlazi da oni tako nešto nisu učinili niti su mogli da učine jer za to nisu imali snage. NOP odredi u ovom dijelu istočne Bosne, pa i Birčanski NOP odred, koji nije, poput ostalih, doživio sudbinu raspadanja, nisu sve do kraja 1942. god., a neki i mnogo kasnije, mogli da preuzmu stvarnu inicijativu protiv četništva (a to znači ni protiv kulaka kao njegove društvene osnove) nego su, naprotiv, u odnosu na četništvo bili u defanzivi. Jedino tamo gdje su snage NOP-a imale prevagu (u području pl. Romanije, za vrijeme vojne intervencije bataljona Prve i Druge proleterske brigade protiv četnika, marta mjeseca, i na Ozrenu, kada je tamo stigao Prvi istočnobosanski udarni bataljon, početkom aprila 1942. god.) postojali su uslovi u kojima se na kulake i uglednije ljude trenutno mogao vršiti ekonomski i politički pritisak. Tamo su u to vrijeme pobijeni »neki ljudi«. ²⁵⁵ Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu je nešto docnije potvrdio da je u istočnoj Bosni bilo slučajeva da su svi kulaci strpani u jedan tabor, bez obzira da li su radili na razbijanju narodnooslobodilačke borbe ili nisu, i da im je objavljen rat kao kulacima. ²⁵⁶

U istočnoj Hercegovini i istočnoj Bosni narodu nije pruženo prihvatljivo tumačenje uloge i značaja pete kolone i, s tim u vezi, opravdanost njenog uništenja. Zato mjere protiv pete kolone nisu naišle na razumijevanje kod naroda,

²⁵⁴ »Zašto i Vi ne počerate vašu gospodu preko Save u Zagreb pa da jednom Bosna bude naša, nas Bosanskih seljaka i radnika... (AVII 40-F-45/8).

²⁵⁵ S. Vukmanović, *U Sarajevu...*, str. 657; Kazivanje B. Kovačevića (februar 1965).

²⁵⁶ PK KPJ za BiH — Pokrajinskom povjereništvu za Bosansku krajinu 22. 4. 1942, Arhiv SK BiH, III-2, str. 133.

naročito kada se radilo o ubijanju domaćih ljudi, koji su imali široke porodične veze i čija kolaboracija sa okupatorom nije bila dokazana i šire poznata. Kažnjavanje takvih ljudi nije bilo ubjedljivo pa ga narod nije ni opravdavao. Podozrenje naroda izazivalo je i to što su se sa petom kolonom obračunavale narodu nepoznate partizanske jedinice a ne snage NOP-a iz mjesta i njegove bliže okoline. Rat protiv pete kolone vođen je više u vidu fizičke likvidacije njenih vođa a manje putem učvršćenja političkog uticaja Komunističke partije u narodu, pa zato nije djelovao u pravcu mobilizacije i stvaranja jedinstva naroda u narodnooslobodilačkoj borbi. U sjenci kursa ka drugoj etapi narod je teško mogao da vidi i shvati nacionalnooslobodilački karakter borbe, što je sužavalo političku bazu ustanka i postepeno dovodilo do političke izolacije ustaničkih vođa. Prezentirajući narodnooslobodilačku borbu prije svega kao stvar koja se tiče komunista, rukovodioci u Hercegovini su sužavali krug onih koji su ostajali na pozicijama NOP-a.²⁵⁷ Takva politika i praksa išla je na ruku upravo toj petoj koloni iza koje, kada je riječ o istočnoj Bosni i Hercegovini, treba prije svega vidjeti funkcionere i pristalice četničkog pokreta D. Mihailovića, mahom u kolaboraciji sa njemačkim ili italijanskim okupatorom. Četnici su obilato koristili »lijeva skretanja« u Hercegovini i u pojedinim krajevima istočne Bosne u svojoj političkoj ofanzivi protiv NOP-a, naročito protiv komunista. Ta ofanziva vremenski je koincidirala sa pripremama i izvođenjem vojnih operacija okupatora i ustaša protiv partizanskih snaga u istočnoj Bosni, Hercegovini, Sandžaku i Crnoj Gori u proljeće 1942. god (tzv. treća neprijateljska ofanziva), u toku kojih se pokazalo koliko je navedena politika i praksa bila štetna za NOP.²⁵⁸ Ti promašaji olakšali su okupatorima njihovu igru na kartu »bauka revolucije« i pomogli njima i četnicima da privremeno pasiviziraju dio seljaštva i postignu to da ono napusti narodnooslobodilačku borbu. To napuštanje imalo je u Hercegovini takve razmjere da ga je Oblasni komitet KPJ za Her-

²⁵⁷ M. Popović — CK-u KPJ 19. 5. 1942, AIRPB, CK KPJ, 1942/296; Arhiv SK BiH, III-2, str. 189.

²⁵⁸ Vidi npr. *Hercegovina u NOB*, str. 34—36, 323, 325, 443.

cegovinu mogao okvalifikovati kao rasulo ustanka.²⁵⁹ Nezadovoljstvo naroda otišlo je i dalje od toga: sredinom 1942. god. funkcioneri NOP-a nisu mogli slobodno da se kreću po istočnoj Hercegovini (kao, uostalom, ni po Crnoj Gori) i onim krajevima istočne Bosne u kojima je došlo do »crvenog terora«.²⁶⁰ Sve je to CK KPJ ocijenio kao privremeni politički neuspjeh Komunističke partije.²⁶¹

Članovi i funkcioneri KPJ — rukovodioci ustanka u Bosanskoj krajini nisu prisustvovali pokrajinskom partijskom savjetovanju u Ivančićima. Osim toga, oni u prvim mjesecima 1942. god., nisu, poput rukovodilaca ustanka u istočnoj Bosni i Hercegovini, neposredno komunicirali sa Centralnim komitetom KPJ. Zato su ocjene Centralnog komiteta o promjenama u spoljnoj i unutrašnjoj političkoj situaciji i nova linija rukovodstva NOP-a proizašla ih tih ocjena, do njih stigli sa izvjesnim zakašnjenjem.

Usklađivanje političke akcije KPJ u Bosanskoj krajini sa novim ocjenama i novom političkom taktikom Centralnog komiteta prvi put je bilo predmet političke rasprave na Oblasnoj konferenciji KPJ za Bosansku krajinu, održanoj u Skender-Vakufu 21—23. februara 1942. godine. Na toj konferenciji je rečeno da je svjetska antifašistička koalicija još uvijek potrebna, ali da se s obzirom na ustanke, koje u pojedinim zemljama okupirane Evrope vode komunističke partije, i s obzirom na skori prodor Crvene armije u te zemlje osjeća u svim tim zemljama, naročito u Jugoslaviji, težnja buržoazije da slomi komunističke partije. U tom smislu u Jugoslaviji se stvara pokret protiv revolucije koji predvode bivši državnici Kraljevine Jugoslavije, oficiri i bogataši. Oni stoje u političkoj vezi sa međunarodnom reakcijom. Predstavnik tih krugova jeste D. Mihailović čije su čete najprije propustile priliku da se bore protiv okupatora, da bi kasnije, kada je ustanak ojačao, kapitulirale pred njegovom vojnom silom i zajedno s njim pokušale da sruše pozicije NOP-a i Komunističke partije Jugoslavije. Sprovo-

²⁵⁹ Obl. kom. KPJ za Hercegovinu — CK-u KPJ 3. 12. 1942, AIRPS, Zbirka NOR-a, kat. br. 1052.

²⁶⁰ S. Vukmanović, *U Sarajevu...* str. 657.

²⁶¹ AIRPB, CK KPJ, 1942/296; Arhiv SK BiH, III-2, str. 189. Vidi i Zb. NOR, II-5, 13/45, 14/50.

deći svoje vojne akcije protiv partizana okupator je vršio zlodjela nad ustanicima — bilo da su oni partizani ili četnici — pa stoga seljacima četnicima nije preostajalo ništa drugo nego da napuste svoje vođe i odu u partizanske redove.

S obzirom na novostvorenu situaciju, na konferenciji je prihvaćeno političko stanovište da se program narodnooslobodilačke borbe dopunjuje socijalnim programom. Stoga narodnooslobodilački front treba da napuste svi oni koji nisu spremni da se za taj program bore, odnosno svi oni koji bi sutra mogli biti protivnici Komunističke partije Jugoslavije. Narodnooslobodilačka borba ne može biti uspješna ako snage koje je vode ne budu homogene i ako ne dođe do uništenja »svih kontrarevolucionarnih elemenata«. Ovo stanovište izrazio je jedan broj prisutnih na konferenciji koji su govorili o klasnoj borbi, o borbi za vlast, o vlasti radnika i seljaka, o kontrarevoluciji, o izolaciji partizana i naroda oslobođene Bosanske krajine od četnika U. Drenovića i stanovništva koje živi na teritoriji pod četničkom kontrolom²⁶² kao o sredstvu političke izolacije četnika i sl.²⁶³

Oblasna konferencija KPJ za Bosansku krajinu doslovno je protumačila političku liniju CK KPJ utvrđenu krajem 1941. i početkom 1942. god. Kako je ta linija sprovedena u praksi, teško je reći jer o tome nema dovoljno raspoloživih podataka. Čini se da je ona nešto jače bila prisutna jedino u političko-propagandnoj sferi. Tako je u programu političkog obrazovanja članova KPJ prvo mjesto zauzimao pomenuti napis M. Pijade: Za šta se bore partizani u Bosni i Hercegovini. Partijski komiteti su insistirali na temeljitom, detaljnom i višekratnom proučavanju ovog članka u kome je »prikazana najnovija politička situacija i nova partijska linija«. ²⁶⁴ Kozarački list »Partizan« zagovarao je lijevi kurs

²⁶² »Ko nije četnik, a nije partizan, treba ga smatrati banditom« (Zb. NOR, IX-1, 38/137).

²⁶³ Zapisnik sa Prve oblasne konferencije KPJ za Bosansku krajinu održane 21—23. 2. 1942, Arhiv SK BiH, III-2, str. 56—58 (Izvod iz zapisnika u Zb. NOR, IX-1, 35/121—122); L. Perović — PK u KPJ za BiH 5. 3. 1942, Zb. NOR, IX-1, 38/137.

²⁶⁴ Vidi D. Lukač, n. d., str. 464—465.

u rukovođenju narodnooslobodilačkom borbom.²⁶⁵ Na mjestima (npr. Drvarski kraj) taj kurs se ispoljio u vidu progona porodica koje su imale nekog svoga u četničkim formacijama.²⁶⁶ Osim toga, komunisti u Bosanskoj krajini bavili su se pitanjem društvene strukture NOO-a (izolacija kulaka u narodnooslobodilačkim odborima), ali se ne zna na koji način su željeli da tu strukturu prilagode ciljevima narodnooslobodilačke borbe kako su oni shvaćeni na konferenciji u Skender-Vakufu.²⁶⁷

Prema jednoj ocjeni PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu, komunisti u Bosanskoj krajini su bili skloni lijevom zastranjivanju.²⁶⁸ Ne zna se, međutim, šta je sve PK KPJ imao u vidu kada je davao ovakvu ocjenu. B. Kovačević smatra da u Bosanskoj krajini, »iako je bilo nekih manjih grešaka i skretanja ulijevo«, ova skretanja nisu imala takve razmjere kao u istočnoj Hercegovini i istočnoj Bosni.²⁶⁹ Može se reći da lijeva zastranjivanja u Bosanskoj krajini nisu uzela maha, i to iz sljedećih razloga:

Komunistička partija u Bosanskoj krajini stvorila je u toku ustanka više svojih organizacija i preko njih ostvarila rukovodeću ulogu u ustanku. Ona je uspjela da stvori vojne jedinice ustanika pod jedinstvenom komandom čiji je kadar politički pripadao Komunističkoj partiji ili joj bio blizak. Komunistička partija je takođe uspjela da ustanici u Bosanskoj krajini bez obzira na njihovu političku orijentaciju u većini prihvate borbu protiv njemačkog i italijanskog okupatora a ne samo protiv ustaša;

Uticaј četničkih starješina i oficira D. Mihailovića na ustanike u Bosanskoj krajini bio je slabiji nego u istočnoj Bosni i Hercegovini, u kojima se četnička aktivnost neposredno nadovezivala na onu u Srbiji i Crnoj Gori. Faza rasta i relativne samostalnosti četničkog pokreta D. Mihailovića — bar kada je riječ o Bosni i Hercegovini — nije

²⁶⁵ Zb. NOR, IX-1, 38/137.

²⁶⁶ D. Lukač, n. d., str. 446.

²⁶⁷ PK KPJ za BiH — Pokrajinskom povjereništvu za Bosansku krajinu 22. 4. 1942, Arhiv SK BiH, III-2, str. 133.

²⁶⁸ Isto, str. 132—135.

²⁶⁹ B. Kovačević, *Sjećanje na pokrajinsko partijsko savjetovanje u Ivančićima...*, str. 665.

trajala dalje od sredine 1942. god. Poslije toga počele su postepeno da slabe njegove pozicije, što nije bilo slučajno. Potpisivanje sovjetsko-engleskog pakta, maja 1942. god. definitivno je otklonilo sumnje u postojanje jedinstvenih ratnih ciljeva usmjerenih na uništenje Trećeg Rajha. Postalo je jasno da prijatelji Engleske ne mogu da kolaboriraju sa okupacionim silama. Na drugoj strani, dotad skrivana kolaboracija sa okupatorima postala je poznata i vidljiva, najprije potpisivanjem sporazuma o saradnji vojnočetničkih odreda D. Mihailovića sa okupacionim silama i sa ustašama; a ubrzo potom svođenjem četništva na pozicije naoružanog dodatka okupacionoj vojnoj sili. Do ovog preokreta u njegovoj poziciji u Bosni i Hercegovini četnički pokret D. Mihailovića je uspio da zahvaljujući čitavom nizu okolnosti ojača svoj uticaj u istočnoj i centralnoj Bosni i Hercegovini, što se ne može reći za Bosansku krajinu. Naprotiv, u Bosansku krajinu je sredinom 1942. god. došla glavnina snaga NOVJ sa Vrhovnim štabom i Centralnim komitetom KPJ, što je doprinijelo da je NOP u Bosanskoj krajini još više ojačao;

Zavisno od odnosa snaga u ustanku mijenjala se dinamika ustaničkog pokreta u istočnoj Bosni i Hercegovini u toku 1941. i prvih mjeseci 1942. god. Naprotiv, ustanak u Bosanskoj krajini uglavnom nije doživljavao promjene u intenzitetu nego se je, budući politički homogeniji i imajući više unutrašnje harmonije, razvijao po jednoj stalno uzlaznoj liniji. Istina, reokupacija druge i treće zone usporila je za izvjesno vrijeme ritam razvoja NOP-a u dijelu Bosanske krajine. Ipak, NOP je relativno lako i brzo savladao teškoće koje mu je donijela reokupacija i u periodu od oktobra 1941. do februara 1942. god. uspio da se u potpunosti konsoliduje;

Na razvoj ustanka u Bosanskoj krajini nije uticao ni revolucionarni radikalizam kao što je uticao u istočnoj Hercegovini i dijelu istočne Bosne. Bosanska krajina, sem reokupacije, nije do vremena o kome je riječ znala za vojne ofanzive okupatora protiv ustanika, kakva je npr. bila tzv. druga ofanziva, pa ustaničke vođe i oficiri sa četničkom političkom orijentacijom nisu imali prilike da stupe u otvorenu kolaboraciju sa okupatorima i da se eksponiraju kao otvoreni protivnici NOB-a. Ono što se u političkom žargonu i po-

litičkoj literaturi naziva četničkom izdajom nije iz navedenog razloga moglo da dođe do izražaja u Bosanskoj krajini kao npr. u istočnoj Bosni. Mržnja protiv klasnog neprijatelja i gnjev protiv petokolonaša nisu se u Bosanskoj krajini razbuktnali do mjere da je likvidacija pete kolone, ako je uopšte bila na dnevnom redu, mogla biti tako odlučna, drastična, sa svim mogućnostima da se protegne i na one koji petoj koloni nisu uopšte pripadali, kao npr. u istočnoj Hercegovini, već su se protivrječnosti u ustanku razrješavale sa više tolerancije i zato mnogo mirnije.

Konačno, političke instrukcije Centralnog komiteta KPJ objelodanjene su u Bosanskoj krajini tek početkom treće dekade februara, a već krajem marta i početkom aprila Centralni komitet KPJ je korigovao političku liniju i ponovo potvrdio široku narodnooslobodilačku platformu.

*

Iz svega što je rečeno jasno je da su optimističke procjene međunarodnih i unutrašnjih uslova NOR-a, koje je Centralni komitet KPJ stvorio krajem 1941. i početkom 1942. godine kao i politička linija koju je on odlučio da u tim uslovima primijeni, tendirali ka naglašavanju revolucionarne sadržine i revolucionarnih ciljeva narodnooslobodilačke borbe i političke uloge i odgovornosti KPJ. Takve tendencije vodile su izvjesnom sužavanju političke platforme narodnooslobodilačke borbe. Ova politika dobila je u praksi vojnih i političkih foruma NOP-a u nekim krajevima Bosne i Hercegovine vid aktivne konfrontacije sa gornjim slojevima društva, na prvom mjestu sa bogatijim seljacima — kulacima. Budući da su četničke vođe i oficiri u istočnoj Bosni i Hercegovini dokazali do tog vremena svoju kolaboraciju sa okupatorima, to je borba protiv kulaka i drugih »uglednih ljudi«, koji su uzimani kao društvena osnovica četništva, u ovim krajevima po pravilu vođena pod firmom borbe protiv pete kolone. Sa stanovišta rukovodstva NOP-a borba protiv četništva bila je onaj politički okvir u kome se u datim uslovima mogla uspješno voditi klasna borba. Potpuna politička i vojna konfrontacija sa četništvom kao isturenom snagom cjelokupne političke reakcije u zemlji i inostranstvu dobila je svoj podsticaj u procesu društvene i političke diferencijacije, koji je bio u toku i, u okviru tog procesa,

u isticanju ekonomskih i društvenih ciljeva siromašnog dijela naroda.

Iz izloženog se takođe vidi da osnovni elementi krize narodnooslobodilačkog pokreta nisu svugdje jednako došli do izražaja. U istočnoj Bosni, gdje je većina ustanika — pod snažnim uticajem četništva, koji je porastao naročito zadnjih mjeseci 1941. godine — prihvatila četničku političku orijentaciju, kriza se ispoljila u formi oštrog sukoba između četničkog pokreta D. Mihailovića i narodnooslobodilačkog pokreta. U tom sukobu narodnooslobodilački pokret je izgubio prvu rundu.

U istočnoj Hercegovini, kao i u susjednoj Crnoj Gori, ustanak se zadnjih mjeseci 1941. i u prvim mjesecima 1942. godine jako razbuktao. U tom periodu četnici nisu uspjeli da ustaničku masu u istočnoj Hercegovini impregniraju svojim političkim idejama u mjeri u kojoj je to bio slučaj u istočnoj Bosni. Zbog toga, a i pod izvjesnim uticajem iz Crne Gore, u istočnoj Hercegovini su jače došla do izražaja optimistička raspoloženja ustaničkih vođa. Ta raspoloženja su se ispoljila u vidu »lijevog skretanja«, »crvenog terora« i drugih sličnih pojava. Međutim, kurs na tzv. drugu etapu nije kod najvećeg broja ustanika naišao na povoljan prijem, jer nije odgovarao njihovom shvatanju ciljeva i metoda narodnooslobodilačke borbe. Taj kurs je u Hercegovini imao iste negativne posljedice po razvitak narodnooslobodilačkog pokreta kao i privremeni uzmak NOP-a u istočnoj Bosni.

Oba elementa krize izvršila su neznatan uticaj na razvitak ustanka i narodnooslobodilačkog pokreta u Bosanskoj krajini.

KARAKTERISTIČNE POJAVE KRIZE U DRUGIM JUGOSLAVENSKIM ZEMLJAMA

Kriza NOP-a krajem 1941. i početkom 1942. god. nije bila neka specifičnost u razvitku NOP-a u Bosni i Hercegovini. Niti je rukovodstvo NOP-a vodilo u Bosni i Hercegovini neku posebnu politiku, niti su građanske političke snage u Jugoslaviji imale poseban stav prema NOP-u u ovoj zemlji. Do sukoba NOP-a sa građanskim političkim snagama, i obratno, došlo je zbog toga što je KPJ, mada je glavni akcenat stavljala na borbu protiv okupatora, imala u vidu i socijalno-ekonomski preobražaj društva, o čemu buržoazija nije imala iluzija, i, s druge strane, zbog činjenice da je ta buržoazija radije rizikovala da politički bude tučena kao snaga koja navraća vodu na mlin okupatora nego da, prihvatajući narodnooslobodilačku borbu, u krajnjoj liniji služi stvari socijalističkog preobražaja društva. Taj sukob je imao jugoslavenske dimenzije. Drugo je pitanje što on nije svugdje imao jednake razmjere i što se nije ispoljio kroz istovjetne oblike. On je poprimio oštrije forme u zemljama u kojima je ustanak imao šire razmjere i gdje je četnički pokret D. Mihailovića, izdajući se za nacionalnooslobodilački i nastupajući sa parolama u tom duhu, imao najviše uspjeha u tumačenju i sprovođenju politike buržoazije i izbjegličke vlade u Londonu i u pridobijanju prilično širokih slojeva stanovništva (Srbija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina). Mada pojave krize, odnosno okolnosti koje su do tih pojava mogle dovesti u drugim jugoslavenskim zemljama, ne spadaju u okvir ove teme, potrebno se u najkraćim crtama osvrnuti na neke od tih pojava i okolnosti kako bi se stekao

novid u cjelinu krize NOP-a krajem 1941. i u prvim mjesecima 1942. god., i поближе odredio njen karakter i domet.

Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Crnoj Gori po svom karakteru i oblicima kroz koje se ispoljila imala je najviše sličnosti sa krizom u istočnoj Hercegovini, što s obzirom na blizinu ovih zemalja i neposredne veze i saradnju, koje su između njih ostvarene u toku narodnooslobodilačkog rata, nije slučajnost. Međutim, treba naglasiti da se tzv. lijeva skretanja KPJ u Crnoj Gori javljaju još u doba priprema ustanka, prije napada Trećeg Rajha na SSSR. U to vrijeme isticane su u Crnoj Gori parole posvećene Sovjetskom Savezu, Crvenoj armiji, sovjetskoj vlasti, savezu radnika i seljaka, borbi za bolji život, za socijalizam itd. Ovo je bio »nastavak jedne prakse iz predratnog perioda, kada je KPJ glavnu oštricu usmjeravala na pitanja klasne borbe.²⁷⁰ No i kasnije, u toku ustanka 1941. bilo je u Crnoj Gori slučajeva da su isticane crvene zastave, da su narodnooslobodilački odbori nazivani radničko-seljačkim sovjetima, da se shvatalo da su narodnooslobodilački odbori potčinjeni oružanim partizanskim jedinicama a da su partizanski odredi oružana sila Komunističke partije i tome slično. Đ. Vujović u svojoj raspravi o lijevim greškama KPJ u Crnoj Gori iznosi mišljenje da ove pojave nisu uzele široke razmjere i da nisu prelazile granice spontanog oduševljenja ustanika. Zahvaljujući tome kao i pravovremenoj intervenciji Centralnog komiteta KPJ ove pojave nisu, po Vujovićevom mišljenju, imale osobito praktično dještvo. Budući da je organizatorima u Crnoj Gori bila poznata politička linija KPJ, za koju je bilo karakteristično isticanje širine platforme NOP-a, Vujović je ove pojave protumačio nemogućnošću da se u uslovima narodnooslobodilačke borbe »tako brzo« izbrišu »navike dugogodišnjeg rada KPJ, koji se ogledao u vođenju političke borbe na klasnoj osnovi«, odnosno nemogućnošću »jednog broja komunista, a vjerovatno i nekih rukovodstava, da sivate u potpunosti generalnu liniju« KPJ. Vujović tome dodaje da su dosta dinamičan razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u Crnoj Gori, revolucionarna atmosfera i nedovoljno raščišćeni pojmovi o tome koga je u to vrijeme u Crnoj

²⁷⁰ Đ. Vujović, n. d., str. 48.

Gori trebalo smatrati neprijateljem narodnooslobodilačke borbe, doprinijeli da je u Crnoj Gori došlo u toku 1941. godine do odstupanja od osnovne političke linije KPJ.²⁷¹

Istorija narodnooslobodilačkog pokreta u Crnoj Gori poznaje u 1941. godini još neke pojave, koje odražavaju shvatanja njegovih vođa o uslovima i mogućnostima vođenja narodnooslobodilačkog rata protiv okupatora i ostvarenja socijalističke revolucije. Ova shvatanja odrazila su se na rukovođenje ustankom i narodnooslobodilačkom borbom u smislu da su postojale dileme u izboru ratne taktike, koja bi vodila računa o političkim i drugim uslovima vođenja NOR-a u Crnoj Gori. Dilema se svodila na pitanje da li protiv okupatora voditi opštenarodni rat ili samo gerilske akcije. Naročito je zanimljivo i interesantno shvatanje o tzv. nacionalnooslobodilačkoj antifašističkoj revoluciji kao nužnoj etapi proleterske revolucije. Nacionalnooslobodilačka antifašistička revolucija je po zamisli njenih projektanata trebalo da riješi važna pitanja narodnog života, kao što su nacionalna nezavisnost, pravo naroda na samoopredjeljenje, pitanje narodne demokratske vladavine i uništenja ostataka fašističke reakcije, pitanje snošljivog života za radničku klasu i seljaštvo, pitanje garancija tekovina antifašističke revolucije. Bilo je mišljenje da su politički uslovi za pokretanje ove revolucije sasvim povoljni, da ova revolucija može uskoro da pobijedi te da je zbog toga treba pripremiti i izvesti u formi opšteg narodnog oružanog ustanka. Pripreme za ovaj ustanak vršene su tokom jeseni 1941. godine. Odlučnost političkog rukovodstva u vršenju tih priprema ilustrovala je njegovo shvatanje da su oklijevanje i nehat u tom smislu ravni izdaji naroda i prema tome nespojivi sa pripadnošću Komunističkoj partiji Jugoslavije.

Međutim, ova se politika razbijala o realne mogućnosti za angažovanje naroda u ustanku. Stanovništvo, naročito u krajevima koji su tokom jula-avgusta 1941. jače osjetili represalije okupatora, bilo je vrlo osjetljivo i u velikoj mjeri se opiralo izvođenju takvih akcija. Svakodnevni naponi činjeni u tom pravcu dali su skromne rezultate. Stoga se u taktici rukovodstva NOP-a prema narodu ubrzo afirmisala

---

²⁷¹ Isto, str. 49, 71—72.

jedna srednja linija, koja je u priličnoj mjeri odstupala od programa nacionalnooslobodilačke antifašističke revolucije i istovremeno se zadovoljavala mogućnošću izvođenja partizanskih akcija ograničenih, realno mogućih razmjera.

Orijentacija na nacionalnooslobodilačku antifašističku revoluciju štetno je djelovala u smislu što je u ime opšteg ustanka usporavala tempo narodnooslobodilačke borbe koji je realno bio ostvarljiv. Osim toga, kroz shvatanje o karakteru ove revolucije otvoreno je nagoviješten socijalistički smisao narodnooslobodilačke borbe kao njen krajnji cilj i domet, što je u datim uslovima značilo sužavanje baze narodnooslobodilačkog pokreta. Međutim, upravo zbog spomenutih realnih mogućnosti u praksi se nije insistiralo na realizaciji načelno utvrđenog programa revolucije pa stoga parole o revoluciji i nisu imale ozbiljnijih posljedica po razvitak narodnooslobodilačkog pokreta u Crnoj Gori tokom 1941. godine.²⁷²

Ipak je insistiranje na duhu revolucije predstavljalo latentnu opasnost za narodnooslobodilački pokret u Crnoj Gori. Ova opasnost začas je postala akutna kada je u Centralnom komitetu KPJ, krajem 1941. god., preovladalo shvatanje da se odnosi u svijetlu i u Jugoslaviji sve više razvijaju na klasnoj osnovi i da je u interesu narodnooslobodilačke borbe da KPJ podrži i kanališe proces društvene i političke diferencijacije u Jugoslaviji te jače istakne interes i ulogu radništva i seljaštva u narodnooslobodilačkoj borbi.

Centralni komitet KPJ upoznao je Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak sa svojom ocjenom trenda u međunarodnim političkim odnosima i odnosima u Jugoslaviji i sa svojim shvatanjem uloge KPJ u rukovođenju narodnooslobodilačkom borbom u tim uslovima. Centralni komitet je uputio poruke Pokrajinskom komitetu pismom od 22. decembra 1941. god., a i posredstvom Peke Dapčevića, Bajе Sekulića i Boška Đuričkovića, koji su tih dana bili primljeni u Vrhovnom štabu.²⁷³ Centralni komitet KPJ je naglašavao da četnici otvoreno sarađuju sa Nedićem, Nijem-

²⁷² Opširnije o ovom vidi: Đ. Vujović, n. d., str. 40—53, 56—62.

²⁷³ Isto, str. 79.

cima i Italijanima i da KPJ, odnosno narodnooslobodilački pokret očekuju nove teške borbe sa domaćom reakcijom, naročito velikosrpskom.²⁷⁴ Rukovodioci narodnooslobodilačke borbe i mnogi komunisti u Crnoj Gori stekli su na osnovu ovih obavještenja dojam da Centralni komitet KPJ insistira na tome da u bliskoj budućnosti predstoji »druga etapa« borbe i da stoga treba težiti likvidaciji neprijatelja narodnooslobodilačke borbe, tzv. pete kolone, na prvom mjestu četničkih starješina.²⁷⁵

Kao i u istočnoj Bosni i Hercegovini, četnički pokret u Crnoj Gori ispoljio je početkom 1942. god. svoju ekspanziju. Tokom januara i februara četnici su postigli uspjeh u više borbi protiv crnogorskih partizana. Pod uticajem poraza partizanski borci — seljaci počeli su da napuštaju svoje odrede i da prelaze na stranu četnika, najprije u beranskom i andrijevičkom srezu, kod Kolašina, a zatim i u drugim krajevima Crne Gore. Zbog nepovoljnog odnosa snaga na štetu NOP-a, to prelaženje nije, izgleda, bilo moguće spriječiti.²⁷⁶ Ubrzo potom došlo je i do četničkih pučeva. Mada su glad na oslobođenoj teritoriji, svakodnevna bombardovanja partizanskih položaja i naselja na ovoj teritoriji, kao i propaganda Radio-Londona u korist četnika D. Mihailovića doprinijeli da je gotovo u cijeloj Crnoj Gori nastalo kolebanje pristalica narodnooslobodilačke borbe i ispoljio se zamor od ratovanja, izgleda, ipak, da su partizanski neuspjesi u borbi protiv četnika u Crnoj Gori bili jedan od važnijih uzroka ovog kolebanja jer je narod počeo da gubi vjeru u moć partizanske vojske.²⁷⁷

Instrukcija Centralnog komiteta od 22. decembra 1941. i neuspjesi u borbama protiv četnika tokom prva dva mjeseca 1942. godine naveli su rukovodstvo NOP-a u Crnoj Gori da se opredijeli za radikalni obračun sa petom kolonom.

²⁷⁴ Zb. NOR, III-1, 168/371.

²⁷⁵ Đ. Vujović, n. d., str. 79.

²⁷⁶ B. Jovanović, *Crna Gora u NOR i socijalističkoj revoluciji*, I, Beograd 1960, str. 465—503.

²⁷⁷ Isto, str. 502—503; Đ. Vujović, n. d., str. 79—81. — Đ Vujović misli da je slabljenju NOP-a u Crnoj Gori prvih mjeseci 1942. god. doprinijelo i to što je relativno veliki broj crnogorskih partizana odlazio u druge krajeve (u ist. Bosnu i Hercegovinu) da se bori.

Stanovište Pokrajinskog komiteta KPJ o potrebi da se peta kolona uništi postalo je credo partijske politike u Crnoj Gori. Ovo stanovište prihvatile su sve organizacije KPJ. »Vrijednost i politička zrelost komunista mjerili su se u prvom redu njihovim odnosom i stavom prema petokolonašima«. Komunistima je postavljen zadatak »da bezuslovno izvede na čistinu stav sumnjivih i kolebljivih elemenata...« Privrženost Komunističkoj partiji mjerila se dosljednošću u izvršenju zadataka likvidacije pete kolone.²⁷⁸

Do pooštrevanja kursa na likvidaciji pete kolone, naročito četnički orijentisanih elemenata, došlo je u drugoj polovini januara 1942. godine, da bi ubrzo borbom protiv pete kolone bila zaokupljena sva partijska i vojna rukovodstva i cjelokupna partijska organizacija. Okupator kao neprijatelj došao je u drugi plan. Partijska i vojna rukovodstva su tragala za petom kolonom i uništavala je s namjerom i motivacijom da se petoj koloni onemogući da vodi i dalje proširuje građanski rat. »U tome se išlo dotle da je ovim rukovodstvima ponekad šablonski određivan broj koliko ljudi moraju likvidirati, jer se nije trpio izgovor da nema petokolonaša«.²⁷⁹

Pod petom kolonom su se podrazumijevali neprijatelji narodnooslobodilačke borbe, koje nije uvijek bilo lako identifikovati. Stoga je preovladalo shvatanje da treba zaoštrevati klasnu borbu, koja je, u stvari, već otpočela, kao najbolji način da se petokolonaši pokažu i razotkriju. Tako je sve više istican klasno-socijalni smisao narodnooslobodilačke borbe. Konfrontirani su bogati i siromašni pripadnici jednog plemena i istican prirodna povezanost siromašnih pripadnika svih crnogorskih plemena naspram bogatih pripadnika istih tih plemena. Na razne načine su zaoštrevani odnosi na pitanju šta će biti sutra. Mišlju o prelasku na »drugu etapu« borbe i o svemu onome što je s tim prelazom bilo u vezi dobrim dijelom je bila prožeta cjelokupna partijska štampa, a zatim i razne publikacije izdavane od strane vojnih i političkih organa narodnog ustanka u Crnoj Gori. Isticano je da nema povratka na staro, da se mijenjaju ekonomsko-so-

²⁷⁸ Đ. Vujović, n. d., str. 82.

²⁷⁹ Isto, str. 83—84.

cijalni uslovi života naroda, da se narod oslobađa starih uticaja i starih stega, starih vođa i organizacija, radi čega se u stvari i vodi rat protiv reakcije. Otvoreno se ustajalo protiv jugoslavenske vlade u Londonu. Narodnooslobodilački odbori su tretirani i kao škole za viši stepen vlasti, a petokolonaši su optuživani za pokušaje restauracije stare vlasti. Crvena armija je isticana kao garant pobjede u ratu, a SSSR popularisan kao avangarda naprednog čovječanstva. Za uticaj Sovjetskog Saveza trebalo se boriti ratujući protiv četnika, koji su glavni oslonac britanske politike u Jugoslaviji.²⁸⁰

Shvatanje o »ulasku« u »drugu etapu« borbe došlo je do izraza u praksi likvidacije onih koji su se suprotstavljali vođenju narodnooslobodilačke borbe ili bili označeni kao takvi. Kriterij po kome se sudilo o grijesima pojedinaca prema narodnooslobodilačkoj borbi je pooštren, a osim toga, na klasnoj osnovi proširen. Pod udar likvidacije došli su »izdajnici«, »krilaši«, »italijanski špijuni«, bivši i sadašnji neprijatelji komunista, kao i »potencijalni neprijatelji« narodnooslobodilačke borbe. Kao peta kolona označeni su, dakle, ne samo osvjedočeni saradnici okupatora, oni kojima je dokazano učinjeno djelo u službi okupatora, nego i oni koji su ustanak smatrali preuranjenim, »koji su se samo na riječima izjašnjavali protiv narodnooslobodilačke borbe«, kao i oni koji su iz bilo kog razloga i po bilo kom kriteriju mogli biti označeni kao njeni potencijalni neprijatelji.²⁸¹ Preoštro se postupalo protiv »sitnih protivnika NOP-a, koji, često, nijesu predstavljali nikakvu opasnost«.²⁸²

Likvidacije su vršene pojedinačno i u okviru borbe protiv organizovanih četničkih formacija. Postupak oko utvrđivanja krivice optuženih ili osumnjičenih nije bio razrađen pa su osude izricane bez prethodne provjere krivice, na osnovu sumnjičenja, pretpostavki i sl. Kao posljedica toga stradali su i ljudi čija krivica nije bila takva da bi zasluživali smrtnu kaznu. Kao kriterij za likvidaciju uzimani su ponedje i lični motivi, što je takođe doprinijelo da u pojed-

²⁸⁰ Isto, str. 85—87; Zb. NOR, II-3, 48/132.

²⁸¹ Isto, str. 82; CK KPJ — predstavnicima CK KPJ u Crnoj Gori i PK-u KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak 8. 4. 1942, Zb. NOR, II-3, 132/354.

²⁸² B. Jovanović, n. d., str. 812.

nim slučajevima stradaju i nevini ljudi. Zbog primjene ovakvog kursa i kriterija u vrijeme kada su i građanske političke snage bile prešle u ofanzivu protiv NOP-a, sarađujući više ili manje sa okupatorom, likvidiran je u prvim mjesecima 1942. godine »veliki broj ljudi, koji premašuje ukupan broj svih dotada likvidiranih osoba«,²⁸³

Zanimljivo je da je rukovodstvo NOP-a u Crnoj Gori vodeći energičan rat protiv pete kolone istovremeno pokušavalo da putem pregovora i razgovora sa pojedinim četničkim komandantima odvрати ove od kolaboracije sa okupatorom. Ovo rukovodstvo kao da nije uvijek shvaćalo smisao politike četničkih vođa, niti dalekosežnost njenih posljedica po razvitak NOP-a u vrijeme kada je Glavni štab za Crnu Goru objavljivao u nastavcima spiskove strijeljanih kvislinga, među njima i lica koja nisu predstavljala skoro nikakvu opasnost za NOP, ili čija je krivica u odnosu na krivicu pojedinih četničkih vođa bila ništavna.²⁸⁴

Lijevi ekstremizam u politici KPJ u Crnoj Gori praktično izražen u vidu orijentacije na fizičko istrjebljenje postojećih i potencijalnih protivnika NOP-a, uz to često po sumnjivom kriteriju, donio je ovoj političke štete. Kod dijela naroda na oslobođenoj teritoriji zavlada su strah i osjećanje nesigurnosti. Neobjašnjene presude partizanskih prijetki sudova, a većina presuda nije bila objašnjena narodu, kao i neke neopravdane presude, ostavljale su dojam terorističkih akata. Protivnici NOP-a, na prvom mjestu četničke starješine, iskoristili su neopravdana ubistva u svojoj propagandi protiv narodnooslobodilačkog pokreta.²⁸⁵ Ta propaganda »je s obzirom na tradiciju krvne osvete, imala jak psihološki efekat kod velikog broja bratstvenika strijeljanih lica«. ²⁸⁶ Istovremeno su četnici u Crnoj Gori koristeći se podrškom italijanskog okupatora, a i ljevičarskim zastranjivanjem u politici Komunističke partije Jugoslavije, postepeno jačali i vršili uticaj krajnje opasan po razvitak narodnooslobodilačkog pokreta. Četničke jedinice su, između ostalog, napadale

²⁸³ Đ. Vujović, n. d., str. 87—89.

²⁸⁴ B. Jovanović, n. d., str. 492—495; Zb. NOR, II-3, 132/353—354.

²⁸⁵ Zb. NOR, II-3, 90/251, 132/354.

²⁸⁶ B. Jovanović, n. d., str. 503, 723—724.

partizanske štabove i partizanske jedinice, radile na unutrašnjem razbijanju partizanskih odreda i jačanju nesigurnosti i nestabilnosti partizanske pozadine. Partizanski odredi su počeli da se osipaju i da ponegdje prelaze u četnike, dok se broj protivnika NOP-a povećavao.²⁸⁷ Sa stanovišta NOP-a situacija u Crnoj Gori prvih mjeseci 1942. godine stalno se pogoršavala.²⁸⁸ Epilog takvog razvitka događaja bila je nemogućnost i nesposobnost partizanskih jedinica da se u uslovima tzv. treće neprijateljske ofanzive održe u Crnoj Gori. Kao što je poznato, ove jedinice, u međuvremenu preformirane u Treću, Četvrtu i Petu udarnu brigadu, zajedno sa drugim partizanskim jedinicama i Vrhovnim štabom napustile su sredinom 1942. godine tromedju Bosne, Hercegovine i Crne Gore, na kojoj su se tada nalazile, i otišle u zapadnu Bosnu.

*

Neuspjeh njemačkog napada na Moskvu i protuofanziva Crvene armije, u toku koje su sovjetske trupe povratile dio izgubljene teritorije i otklonile direktnu opasnost za sovjetski glavni grad, impresionirali su partijske kadrove u Vojvodini. Glavni štab partizanskih odreda za Srem u saopštenju o najvažnijim zadacima partizanskih štabova i odreda od januara 1942. god. polazio je od ocjene da je otpočeo i da se bliži konačni slom nacističke Njemačke, čije snage na istoku Crvena armija već više nedjelja razbija i goni.²⁸⁹ Žarko Zrenjanin-Miloš, politički sekretar PK KPJ za Vojvodinu pisao je da je zimska ofanziva Crvene armije davala u decembru 1941. god. podstreka za pripremanje organizacija KPJ za događaje koji bi mogli nastati u vezi sa eventualnim raspadom fašizma krajem zime 1941/1942. god.²⁹⁰ U skladu s tim PK KPJ za Vojvodinu nagovijestio je partijskoj organizaciji Bačke i Baranje, 1. februara 1942, mogućnost skorog preuzimanja vlasti i dao nalog da se u tom smislu izvrše

²⁸⁷ *Oslobodilački rat...* I, str. 184, 187; B. Jovanović, n. d., str. 813.

²⁸⁸ *Oslobodilački rat...* I, str. 190.

²⁸⁹ Zb. NOR, I-6, 9/31.

²⁹⁰ Ž. Zrenjanin-Miloš — CK-u KPJ 25. 9. 1942, prepis u Ist. arhivu PK ŠKS za Vojvodinu, arh. br. 3241.

određene pripreme.²⁹¹ Takođe je PK KPJ za Vojvodinu insistirao na potrebi da se bude veoma oprezan u odnosu prema onim anglofilima koji su neprijatelji SSSR-a. Pokrajinski komitet je stavio u zadatak Okružnom komitetu za sjeverni Banat da sve takve anglofile »vješto i neprimjetno« skine »sa pozicije« u NOP-u, koju su oni, sarađujući sa komunistima, stekli u borbi protiv okupatora.²⁹²

Treba reći da PK KPJ za Vojvodinu nije u to vrijeme imao kontakte sa CK KPJ, što znači da su njegove procjene i njegova orijentacija bili plod njegovog vlastitog razmišljanja. Pitanje osnove za takvu politiku Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu svakako je veoma interesantno. Koliko je poznato, ovo je jedinstven slučaj u Jugoslaviji da komunisti u prvim mjesecima 1942. god. razmišljaju o preuzimanju vlasti i nalažu da se u tom pogledu vrše određene pripreme. Stoga ovo pitanje zaslužuje poseban tretman. Prema sadašnjem znanju, izgleda da se u PK KPJ za Vojvodinu od početka ustanka, naročito poslije decembra 1941. god., pa sve do konferencije najistaknutijih predstavnika KPJ u Bačkoj, održanoj u s. Turija maja 1942. god., vjerovalo u brz slom Trećeg Rajha i očekivalo da će Crvena armija biti ta koja će osloboditi narode Jugoslavije. Ako je ovakvo vjerovanje i nadanje zaista postojalo, sigurno je da je ono imalo uticaja na činjenicu da komunisti u Vojvodini, izuzimajući Srem, nisu uspjeli da do tog vremena u potpunosti izrade platformu narodnooslobodilačke borbe prihvatljivu za sve narode Vojvodine i da NOP u Vojvodini nije dugo vremena uspio da stane na svoje noge. Ima li se, pored toga, u vidu žestina okupatorskog terora, naročito u Bačkoj, onda se politika PK KPJ za Vojvodinu, u suštini nestvarna, može okarakterisati kao izraz nemoći. Jasno je da takva politika nije mogla da unaprijedi stvar NOP-a u Vojvodini.

²⁹¹ Cirkular PK KPJ za Vojvodinu okružnim i mjesnim komitetima i sreskim rukovodstvima KPJ i SKOJ-a u Bačkoj i Baranji o pripremama za preuzimanje vlasti, 1. 2. 1942, Ist. arhiv PK SKS za Vojvodinu, arh. br. 19875.

²⁹² Ž. Zrenjanin-Miloš — CK-u KPJ 25. 9. 1942. — Zanimljivo je da Ž. Zrenjanin u istom ovom pismu govori o nužnosti »zahvatanja najširih masa i svih elemenata koji su protiv okupatora«.

Vrijedno je da se na ovom mjestu, posebno kada je riječ o pojavi krize NOP-a u Bosni i Hercegovini i njenim izvorima, baci pogled na jednu epizodu u razvitku NOP-a u Sremu.

U pismima: »Svima članovima Partije« i »Ocene i zadaće partijskih organizacija u Sremu«, pisanim u aprilu 1942. god.,²⁹³ Okružni komitet KPJ Srem je dao analizu međunarodne i unutrašnje političke situacije i formulisao zadatke koji se u toj situaciji postavljaju pred KPJ u Sremu. U tim pismima, poslije analize političkih promjena »za poslednjih nekoliko meseci«, OK KPJ Srem je došao do zaključka da otpočinje etapa u kojoj se zaoštrava borba između proletarijata i buržoazije, što dovodi do ujedinjavanja svih reakcionarnih snaga ne samo na unutrašnjem, jugoslavenskom, nego i na međunarodnom planu. Stoga se komunisti ne mogu u datim uslovima ograničiti samo na narodnooslobodilačke parole, već moraju isticati i parole socijalno obojene (hljeb, mir i sloboda), koje će oštrije suprotstaviti radne mase reakcionarnoj buržoaziji i izolovati ih od njenog uticaja.²⁹⁴ Komunisti treba da oko partizanskog pokreta i KPJ jačaju radničko-seljačko jezgro u nacionalnooslobodilačkom frontu i da na taj način sprečavaju da reakcionarni buržuji iskoriste plodove narodne borbe u svoje svrhe. KPJ treba po svaku cijenu da okupi proletarijat, varošku i seosku sirotinju i osloni se na sitnog i srednjeg seljaka.²⁹⁵

Analiza, zaključci i zadaci koje je OK KPJ Srem izložio u pismu »Svima članovima Partije« nisu originalni. Oni, uostalom, i nisu mogli da nastanu na bazi stepena i uslova razvitka NOP-a u Sremu gdje se upravo u to vrijeme ostvarivalo narodno jedinstvo u borbi protiv okupatora i ustaša

²⁹³ Pismo »Ocene i zadaće partijskih organizacija u Sremu«, drugo po redu, potiče iz druge polovine aprila 1942. god. Pismo »Svima članovima Partije« nije datirano, ali se iz nekih drugih dokumenata vidi da je moglo nastati u prvoj polovini aprila 1942. god.

²⁹⁴ »Svima članovima Partije« izd. OK KPJ Srem, Ist. arhiv PK SKS za Vojvodinu, arh. br. 3376.

²⁹⁵ »Ocene i zadaće partijskih organizacija u Sremu«, Ist. arhiv PK SKS za Vojvodinu, arh. br. 658. — Izvodi iz ovog pisma, koji se odnose na vojničku problematiku NOP-a u Sremu objavljeni su u: Zb. NOR, I-6, 19/54—55.

bez obzira na imovinske i druge odnose i razlike. Jovan Veselinov, u to vrijeme organizacioni sekretar OK KPJ Srem, koji je i sam učestvovao u izradi ovog dokumenta, rekao mi je da je OK KPJ sačinio taj dokumenat na osnovu bilježaka sa partijskog savjetovanja »održanog pre mesec-dva u istočnoj Bosni«.²⁹⁶ Međutim, analiza pokazuje da je najveći dio ovog dokumenta svojim sadržajem gotovo identičan sa već pomenutim pismima CK KPJ: Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju od 14. 12. 1941. i Centralnom komitetu KP Slovenije od 1. 1. 1942. god. Neka mjesta u ovom dokumentu nastala su prepričavanjem, uz neznatne izmjene, a neka doslovnim prepisivanjem pisma CK KPJ od 14. 12. 1941. Svi zadaci partijske organizacije u Sremu nabrojani u ovom dokumentu (br. 1-15) uzeti su iz pisma CK KPJ od 14. 12. 1941. god. Ova konstatacija o identičnosti sadržaja ne odnosi se na onaj dio dokumenta u kome su sadržana osnovna zaključivanja o promjenama u svijetu i u Jugoslaviji kao i o suštini partijske politike u nastupajućoj »etapi«. Sve ovo upućuje na zaključak da je pismo »Svima članovima Partije« nastalo ili kao kompilacija pisma CK KPJ Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju od 14. 12. 1941. god. i zabilješki sa partijskog savjetovanja u istočnoj Bosni,²⁹⁷ ili kao produkt »prepriča-

²⁹⁶ Kazivanje J. Veselinova (25. 12. 1969). — Prema J. Veselinovu te bilješke dospjele su u Srem krajem marta 1942. god. preko Stanka Paunovića-Veljka, člana OK KPJ i komesara Gl. štaba za Srem. J. Veselinov nije znao da objasni kako je ta bilješka došla do ruku S. Paunovića. B. Kovačević je u svom sjećanju na pokrajinsko partijsko savjetovanje u Ivančicima (Prilozi br. 4, str. 664) zapisao da je S. Paunović prisustvovao savjetovanju ili možda poslije savjetovanja došao u Bosnu, gdje je primio i u Srem prenio direktive partijskog rukovodstva. Isto tako je moguće da je neko iz Bosne došao u Srem i donio navedene bilješke. Nije isključeno da se upravo na takvu mogućnost odnosi sljedeće mjesto u pismu PK KPJ za Srbiju Okružnom komitetu KPJ Srem od 19. 4. 1942: »Primili smo vaša dva pisma, od 10 i 12 IV i tri proglaša. Vidimo da imate mogućnosti da se vidite sa drugom koji je došao iz Bosne. Mada su direktive Vrh. štaba od pre 2 meseca, biće potrebno da se upoznate sa njima i da popravite, koliko se može, grešku koju je načinio drug sprovodeći primljene direktive bez vašega znanja i vaše pomoći« (Zb. NOR, I-6, 17/50).

²⁹⁷ Na ovakav zaključak upućuje i pismo B. Neškovića, sekretara PK KPJ za Srbiju Okr. komitetu KPJ za Srem od 8. 3.

vanja« i »ublažavanja« zabilježaka sa savjetovanja u istočnoj Bosni,²⁹⁸ koje su morale sadržavati i sve one ideje koje je CK KPJ izložio u pismima od 14. 12. 1941. i 1. 1. 1942. god., a koje nalazimo u pismu »Svima članovima Partije«. U svakom slučaju, jasno je da je pismo »Svima članovima Partije« nastalo kao vid prenošenja partijskom članstvu ocjena i zadataka kreiranih u Centralnom komitetu KPJ.

Okružni komitet KPJ za Srem nije bio uvjeren da neke ocjene i stavovi u navedenim njegovim pismima odgovaraju stanju i uslovima vođenja narodnooslobodilačke borbe u Sremu. On je protivrječan odnos između partijske discipline i političke realnosti razriješio tako što je navedena pisma uputio partijskim komitentima i organizacijama a da u svom praktičnom radu nije ništa mijenjao. Na upućena pisma nije se pozivao niti je insistirao na njihovom provođenju u život. U štampi, lecima i proglasima nije govoreno o »novim momentima« nego je i dalje vođen politički kurs koji je do tada dao dobre rezultate.²⁹⁹ Treba dodati da je izostao i faktor vremena, neophodan da jedna politika dađe rezultat. Naime, pisma OK KPJ Srem obesnažena su i povučena iz upotrebe krajem juna, tj. nešto više od dva mjeseca nakon što su nastala. Za to vrijeme pisma, sama po sebi, bez adekvatne političke akcije nisu mogla da izmijene postojeće stanje stvari. Stoga u Sremu praktično i nije došlo do tzv. zaoštavanja ulijevo, niti je ono, samim tim, imalo štetne posljedice za NOP. Kao što je poznato, NOP se u Sremu razbuktao upravo u periodu maj-avgust 1942. god., tako da ni

---

1942, u kome između ostalog stoji: »Mi smo vam malo pisali, a od materijala smo vam poslali pismo CK od 14. 12. 1941, upućeno PK-u za Srbiju...

Pismo CK od 14. XII 1941. treba da vam osvetli protekle događaje i buduću perspektivu naše borbe u Srbiji. Ali kako su događaji u Srbiji u tesnoj i uzročnoj vezi sa stanjem i događajima u drugim pokrajinama, to je pismo od ogromnog značaja i za vašu part. org. Čak i mnoge konkretne zadaće iz pisma odnose se i na vas« (Prepis u Ist. arhivu PK SKS za Vojvodinu, arh. br. 33).

Međutim, J. Veselinov odbija da je pismo CK KPJ PK-u KPJ za Srbiju od 14. 12. 1941. god. imalo bilo kakvog udjela u nastajanju pisma »Svima članovima Partije«.

²⁹⁸ Kao što tvrdi J. Veselinov.

²⁹⁹ Kazivanje J. Veselinova.

ljetna ofanziva njemačkih i ustaških bataljona protiv srem-
skih partizana ni masovan teror nad narodom Srema nisu
ozbiljnije uzdrмали pozicije NOP-a u toj oblasti.³⁰⁰

*

Eho novih tonova u politici CK KPJ osjetio se i u Slo-
veniji.

Iako je na osnivačkom sastanku Protiimperijalistične
fronte (docnije nazvana Osvobodilna fronta) otvoreno go-
voreno o ciljevima socijalnog oslobođenja slovenačkog na-
roda, ovi ciljevi nisu u vrijeme priprema i pokretanja ustan-
ka u Sloveniji dobili širi publicitet. U programu Osvobodilne
fronte, objavljenom 22. juna 1941. god. ovi ciljevi su for-
mulisani kratko i uopšteno i ni na koji način nisu bili na-
glašeni.³⁰¹ Međutim, u tom pogledu došlo je do promjene
kada su CK KPJ i Vrhovni štab upoznali CK KP Slovenije
i Izvršni odbor Osvobodilne fronte slovenskog naroda sa svo-
jom procjenom međunarodnih i unutrašnjih prilika i svojim
mišljenjem da Komunističkoj partiji Jugoslavije predstoji
»nova etapa« borbe. Smisao sugestija Centralnog komiteta
i Vrhovnog štaba svodio se na to da je potrebno izvršiti neke
promjene u političkoj taktici kako bi se sa uspjehom pari-
rulo izmijenjenoj taktici »protivnarodnih elemenata«.³⁰² Ove
sugestije date su u pismima od 1. i 2. januara 1942. god., a
već sredinom januara nagoviještena je izmjena u program-
skoj orijentaciji Osvobodilne fronte u smislu da je osim
političke sada naglašavana i socijalna strana njenog progra-
ma. Taj nagovještaj učinio je Boris Kidrič, komesar Glavnog
štaba NOV i PO Slovenije, koji je u listu »Osvobodilna fron-
ta« jasno iznio socijalne ciljeve za koje se Osvobodilna fronta
bori. Misao Kidričevog članka bila je da će se narodna re-
volucija u Sloveniji razvijati sve dotle dok se ne samo istjera
okupator nego i riješe osnovna pitanja radnog čovjeka, koji
čini jezgro i veliku većinu slovenačkog naroda.³⁰³

³⁰⁰ *Oslobodilački rat...* I, str. 220—221, 316—319, 320.

³⁰¹ F. Škerl, *Vloga in pomen Osvobodilne fronte slovenske-
ga naroda (1941—1943)*, Prispevki za zgodovino delavskega giba-
nja 1-2/1966, str. 152.

³⁰² Vidi Zb. NOR, II-2, 83/149—158, 84/159—165.

³⁰³ F. Škerl, n. d., str. 152—153.

Odgovor na pitanje do koje mjere se u Sloveniji insistiralo na socijalnoj sadržini NOR-a i kakve je posljedice to insistiranje imalo za razvitak NOP-a, jeste stvar posebnog istraživanja. Iz onoga što se općenito zna o narodnooslobodilačkoj borbi u Sloveniji tokom 1942. god., daje se zaključiti da se u postavljanju socijalnih zahtjeva nije otišlo predaleko, da u Sloveniji nisu prevladala ekstremnoljevičarska shvatanja i da činjenica, da su socijalni zahtjevi u programu Osvobodilne fronte ipak naglašeni, nije izazvala štetne posljedice za razvitak NOP-a u Sloveniji.

*

Može se reći da je efikasnost u provođenju u djelo mjera koje su rezultirale iz politike naglašavanja revolucionarne sadržine i revolucionarnih ciljeva narodnooslobodilačke borbe rasla sa intenzitetom samog ustanka. Gdje je ustanak bio najsnažniji, tamo je i prelaz na »drugu etapu« borbe bio radikalniji (Crna Gora, Hercegovina, Bosna); gdje je ustanak bio slabijeg intenziteta (Srem, Slovenija), tamo je unošenje elemenata klasnog rata u narodnooslobodilačku borbu bilo sporadično i manje naglašeno. U onim jugoslavenskim zemljama gdje je ustanak već bio zapao u teškoće i izgubio svoju ofanzivnu moć (Srbija), odnosno gdje je ustanak tek trebao da dobije svoj puni zamah (Hrvatska, Makedonija), tj. u zemljama gdje nisu postojale pretpostavke za sužavanje platforme narodnooslobodilačke borbe, tamo revolucionarna orijentacija i revolucionarne mjere u ustanku nisu ni mogle biti pretpostavljene oslobodilačkoj akciji.

III

MJERE OKUPATORA I USTAŠA KAO FAKTOR
KRIZE NOP-a

POKUŠAJ PACIFIKACIJE BOSNE I HERCEGOVINE

Osim sukoba dvaju pokreta — narodnooslobodilačkog pokreta i četničkog pokreta D. Mihailovića — koji je imao svoj politički, ideološki i klasni aspekt, postojali su u prvoj polovini 1942. god. i drugi faktori koji su znatno uticali na tok i ishod krize narodnooslobodilačkog pokreta na tlu istočne i centralne Bosne i istočne Hercegovine. Najvažnije mjesto svakako zauzimaju kombinovane vojne i političke mjere okupatora i ustaša, uperene protiv ustanka i narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini.

Njemački okupator je imao mnogostruki interes u Bosni i Hercegovini. U budućnosti je Bosna i Hercegovina trebalo da uđe u sferu njemačkog uticaja. U toku rata njemačkog okupatora je privlačilo rudno i šumsko bogatstvo, industrijski kapaciteti, komunikacije i vojnostrateški položaj Bosne i Hercegovine. Da bi mogao da nesmetano vrši eksploataciju tih bogatstava, njemački okupator je želio da u Bosni i Hercegovini vlada red i mir. Umjesto toga on se ubrzo suočio sa narodnim ustankom u kojem su uglavnom zbog ustaškog terora i zločina nad srpskim narodom u najvećem broju učestvovali Srbi.

Sudbina srpskog naroda u Bosni i Hercegovini (kao i u Hrvatskoj) uzbuđivala je duhove istočno od Drine. U Srbiju su stizale vijesti o teroru i zločinima koje su ustaše vršile nad Srbima u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, a osim toga su pristizale brojne izbjeglice iz Bosne i Hercegovine. Po mišljenju njemačkih krugova u Srbiji, položaj Srba u

NDH je znatno otežavao napore vlade generala M. Nedića da u lojalnoj saradnji sa Nijemcima održi mir u Srbiji.¹

Izlazi da je interesovanje njemačkog okupatora za prilike u Bosni i Hercegovini bilo motivisano ne samo njegovim vojnoprivrednim i vojnostrateškim ciljevima u toj zemlji nego i njegovom željom da održi red i mir u Srbiji, koja je u vojnoprivrednom (rude, poljoprivredni proizvodi) i vojnostrateškom pogledu (centralni Balkan, komunikacije) za njega predstavljala područje od prvorazrednog značaja. Njemački krugovi u Srbiji su imali u vidu i jedan širi privredni i politički interes Rajha. General Paul Bader, komandujući general i zapovjednik Srbije, vjerovao je da Treći Rajh treba da u srpskohrvatskom prostoru popuni prazninu nastalu rušenjem jugoslavenske države. On je smatrao da se privredni i politički aspekti rušenja Kraljevine Jugoslavije ne smiju posmatrati niti samo iz hrvatskog a niti samo iz srpskog ugla. Rješenje tih problema treba da na prvom mjestu polazi od interesa Trećeg Rajha. Pri tome treba imati u vidu da se ovdje radi ne samo o važnim privrednim interesima Rajha nego i o tome da će ugled Rajha kod stanovništva koje živi na području razorene jugoslavenske države, kao i kod ostalih naroda biti doveden u pitanje ukoliko se u jugoslavenskim zemljama ne obezbijedi mir.²

Pod hrvatskim prostorom gen. Bader je podrazumijevao uglavnom Bosnu i Hercegovinu, u kojoj žive »bosanski seljaci«, Srbi — pogođeni, prevareni i iznevjereni. Bader je vjerovao da će ti seljaci biti razumni, tj. da će se vratiti svo-

---

¹ »...Es herrscht in diesem Lande jetzt Ruhe, und was das wichtigste ist, es wird überall fleissig gearbeitet. Neue Aufstandsbewegungen können sich hier auf diesem Boden nicht mehr entwickeln; Gefahren drohen nuf von aussen. Aus diesem Grunde ist es unerhört wichtig, dass nunmehr auch jenseits der Grenzen eine endgültige Bereinigung erfolgt. Die Ruhe in Serbien ist weiterhin sehr viel davon abhängig, wie die 2 Millionen Serben in Kroatien behandelt werden. Solange der Flüchtlingsstrom aus Kroatien nach Serbien anhält, ist auch damit zu rechnen, dass die öffentliche Meinung in Serbien durch die Tatsache der Serbenverfolgung in Kroatien auf das höchste erregt ist« (gen. Bader — S. Kasche-u, njem. poslaniku u Zagrebu 3. 5. 1942, Arhiv Vojnoistorijskog instituta Beograd, Mikroteka, London (nadalje: London) N-7, 301637-43).

² Isto.

jim kućama i prihvatiti se korisnog posla čim njihovi životi ne budu više ugroženi, što će biti od značajnog interesa za Rajh.³

Razmišljanja gen. Badera su zanimljiva i zbog toga što nam otkrivaju dva interesantna ugla posmatranja prilika u Bosni i Hercegovini:

1. Po čvrstom uvjerenju njemačkih krugova u Beogradu i gen. Badera lično broj komunista među ustanicima u Bosni i Hercegovini je vrlo malen; u većini su ustanici otišli u šumu bojeći se da od strane ustaša ne budu ubijeni. Drugim riječima, to znači da se među ustanicima nalazi mali broj onih koji su to postali iz razloga ideološke prirode, već da se najveći broj ustanika odlučio za rebellu zbog odnosa ustaških vlasti prema Srbima. Zaključak koji se na osnovu ovih premisa nametao bio je da se likvidacija ustanika i narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini može postići prije svega promjenom dosadašnje politike ustaša prema Srbima i podizanjem njihove odgovornosti u vršenju uloge nosioca državne volje na viši nivo.

2. Njemačkim krugovima u Srbiji i Hrvatskoj nisu bile nepoznate srpskohrvatske protivrječnosti, koje su u uslovima rata poprimile nesvakidašnje razmjere. Ako su željeli da u srpskohrvatskom prostoru postignu red i mir, ti krugovi su morali da kreiraju takvu politiku koja bi, ako ne u potpunosti otklonila, ono bar u najvećoj mogućoj mjeri ublažila, neutralisala sukob ekstremnog hrvatskog i srpskog nacionalizma.

Pokušavajući da pronađu takvu politiku njemački krugovi u Beogradu i Zagrebu su pali u iskušenje da na srpskohrvatskom prostoru različito tumače jedinstvene interese Trećeg Rajha. Tako su odgovorni njemački krugovi u Beogradu, napose gen. Bader, zagovarali shvatanje srpskih krugova oko gen. M. Nedića. Nasuprot ovima SA-Obergruppenführer Siegfried Kasche, njemački poslanik u Zagrebu smatrao je ustaški režim faktorom koji s najboljom voljom i stvarno radi za interese Trećeg Rajha. I dok je Bader ispo-

³ „...Die Wiederherstellung von Ruhe und Ordnung -- hauptsächlich im bosnischen Raum -- liegt im höchsten Reichsinteresse“ (Isto).

ljavao nepovjerenje u ustaški režim i činio ga odgovornim za sve teškoće sa kojima se Treći Rajh susretao u srpsko-hrvatskom prostoru, Kasche je smatrao politički nesvrshodnim to što njemački faktori u Srbiji preuveličavaju i stalno ističu »srpske teškoće« koje dolaze sa hrvatske strane.⁴

Različiti uglovi posmatranja političkih prilika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i okupiranoj Srbiji od strane njemačkih krugova u Zagrebu i Beogradu uticali su na politiku tih krugova u odnosu na Bosnu i Hercegovinu u 1942. godini.

Njemački okupator počeo je da se neposrednije interesuje za prilike u Bosni i Hercegovini tek pošto se ustanak u ovoj zemlji razbuktao i, naročito, kada je Vrhovni štab NOP odreda Jugoslavije, krajem 1941. godine, stigao u istočnu Bosnu. Do tog vremena okupator je uspio da uz pomoć četnika D. Mihailovića uspješno završi vojne operacije protiv partizanskih snaga u zapadnoj Srbiji (tzv. prva neprijateljska ofanziva), pa je Bosna postala područje njegovog neposrednog operativnog interesa i djelovanja.

Njemački okupator je u januaru 1942. god. vojnički intervenisao protiv ustanika u istočnoj Bosni. Po vojnoj snazi koju je okupator u toj intervenciji angažovao, po teritoriji na kojoj je ona preduzeta i po rezultatima koje je postigla, intervencija je imala ograničeno dještvo. Mišljenje odgovornih njemačkih komandanata: gen. Badera i gen. Waltera Kuntzea, vršioca dužnosti zapovjednika oružanih snaga na Jugoistoku bilo je da je intervencija dala skromne rezultate zato što su italijanske okupacione snage na demarkacionoj liniji dozvolile da se ustanici iz područja Romanije u većini sklone južno od demarkacione linije. Stoga su navodno ustanici u istočnoj Bosni samo privremeno rastjerani, s njihovim se postojanjem mora i dalje računati, kao i s tim da će njihove akcije ponovo uslijediti.⁵

⁴ Isto; S. Kasche — MIP-u 13. 4. 1942, AVII, Mikroteka, Bon (nadalje: Bon) 4/976—977.

⁵ Gen. W. Kuntze — OKW-u 29. 1. 1942, prema: E. Wiss-haupt, *Die Bekämpfung der Aufstandsbewegung im Südostraum*, rukopis — prepis Međunarodnog vojnog suda u Nürnbergu, str. 112—113, AVII 70/Va-18/1; S. Odić, *Neostvareni planovi*, Zagreb 1961, str. 26.

S obzirom na mršave rezultate vojne kampanje protiv ustanika, gen. Bader je sa skepsom gledao na razvoj prilika u istočnoj Bosni u bliskoj budućnosti. Njega je posebno zabrinjavao odnos ustaških vlasti prema Srbima nastanjenim u ovoj oblasti. Stoga je on želio da osigura svoj uticaj na rad civilnih i vojnih vlasti NDH u istočnoj Bosni. Ovo pitanje raspravljano je na konferenciji njemačkih predstavnika (gen. Bader, gen. Hugo von Glaise-Horstenau, njemački general u Zagrebu i S. Kasche) i predstavnika NDH (dr A. Pavelić, poglavnik NDH i maršal S. Kvaternik), održanoj u Zagrebu 23. januara 1942. god., u vrijeme kada se vojne operacije u istočnoj Bosni nisu tako reći bile ni završile. Pavelić i Kvaternik su prihvatili sve zahtjeve svojih sagovornika pa je odlučeno da istočna Bosna — ograničena sa sjevera Savom, sa zapada Bosnom, sa juga demarkacionom linijom prema Italiji i sa istoka rijekom Drinom — i dalje ostane operativno područje pod zapovjedništvom komandujućeg generala i zapovjednika Srbije,⁶ s tim što će suverenitet NDH u ovoj oblasti biti poštovan. Zapovjednik Srbije je prenio svoje nadležnosti na general-lajtnanta Johanna Fortnera, komandanta 718. pješadijske divizije, koja je stacionirana u gore označenom području istočne Bosne i čiji se štab nalazio u Sarajevu. Gen. Fortneru bile su neposredno podređene sve njemačke okupacione snage i oružane snage NDH (domobranske i ustaške formacije) stacionirane na označenom području. Osim toga, Fortner je bio ovlašten da izdaje naređenja o upotrebi i djeystvima žandarmerije i policije ukoliko to vojni položaj bude iziskivao.

Prema ovom dogovoru dužnost gen. Fortnera bila je da se u sporazumu sa njemačkim generalom u Zagrebu i vladom NDH pobrine za ponovno uspostavljanje reda i mira u istočnoj Bosni, pri čemu tretman Hrvata, Srba i Muslimana kao punopravnih građana mora da bude njegov najvažniji princip.⁷ Takođe je njegova dužnost bila da pomogne ob-

⁶ Istočna Bosna je ostala u nadležnosti Zapovjednika Srbije do oktobra 1942. god. Tada je formiran štab njemačkih trupa u Hrvatskoj, u čiju je nadležnost spadala i istočna Bosna. Na čelu ovog štaba nalazio se general-major Rudolf Lüthers.

⁷ »... Oberster Grundsatz muss sein, dass in der unter deutschen Einfluss stehenden Gebieten Kroatien, Serbien und Mu-

navljanje i izgradnju državne uprave NDH koju su ustanici bili rastrojili. U tom pogledu gen. Fortner je trebalo da sarađuje sa predstavnikom vlade NDH kod komandanta 718. pješadijske divizije, kojeg će ova — kako je dogovoreno — imenovati.⁸

A. Pavelić je odlučio da se za predstavnika vlade NDH u štabu gen. Fortnera a u svojstvu opunomoćenika ministra unutrašnjih poslova imenuje dr Šandor (Aleksandar) Benak, vladin sekretar.⁹

Istovremeno je gen. Bader pokušao da sa Jezdimirom Dangićem, glavnim četničkim vođom u istočnoj Bosni nađe jedan modus vivendi. Uslovi za pregovore sa Dangićem stvoreni su tokom tzv. druge ofanzive. Kao što je poznato, Dangić i podređeni mu četnički oficiri nisu se oduprli njemačkim četama; štaviše, ti oficiri su javno izjavljivali da će udariti na partizane ukoliko se oni odupru njemačkoj vojsci u nastupanju. Sa svoje strane gen. Bader je naredio da se četnici, koji su u toku ofanzive pali u njemačko zarobljeništvo, tretiraju kao ratni zarobljenici i da se s njima ne smije postupati kao sa odmetnicima.¹⁰

Pregovori sa J. Dangićem vođeni su od 30. januara do 3. februara 1942. god. Prvog dana Dangić je u razgovoru sa pukovnikom Kewischem, šefom štaba Zapovjednika Srbije stavio ovome do znanja da je spreman da se sa svim svojim ljudima potčini njemačkoj komandi kako bi se komunisti u istočnoj Bosni uništili i mir održao. On bi takođe bio spreman da ostane na njemačkoj strani u slučaju da u proljeće ponovo dođe do ustanka. To je omogućilo da se 31. januara i 1. februara povedu stvarni pregovori u kojima su osim pukovnika Kewischa učestvovali i sam gen. Bader, zatim

---

selmanen nebeneinander als vollberechtigte Bürger in Ruhe und Sicherheit leben können. Wer das Leben des anderen bedroht, verfällt schärfster Bestrafung auf Grund standrechtlicher Aburteilung» (Gen. Bader — štabu 718 pješ. divizije 18. 2. 1942, AVII 9/II-1/10).

⁸ Isto; Zapisnik o saslušanju H. Fortnera 16. 1. 1947, AVII 9-34/10; E. Wisshaupt, str. 115—117.

⁹ Zapisnik o saslušanju H. Fortnera.

¹⁰ A. Caliose, gen. konzul Kraljevine Italije u Sarajevu — MIP-u Rim 29. 1. 1942, AVII 153 a-3/5-14.

dr Felix Benzler, njemački poslanik u Beogradu, dr Georg Kiesler, vršilac dužnosti šefa vojne uprave, kao i predstavnik vlade gen. M. Nedića. J. Dangić je tražio da se za uzvrat ograniči vlast NDH u istočnoj Bosni u smislu što će se stvoriti uprava koja će voditi više računa o interesima istočno-bosanskih Srba, među kojima i onih koji učestvuju u ustan-ku.¹¹

Izgleda da su gen. Bader i poslanik Benzler bili spremni da na osnovu Dangićevih obećanja i zahtjeva utanače s njim neki sporazum, vjerujući da bi Dangićeve ljude mogli iskoristiti za obezbjeđenje željeznice i industrijskih preduzeća u istočnoj Bosni. Ali su oni željeli da čuju mišljenje druge strane pa su zamolili gen. Glaise-Horstenaua da se 2. februara, zajedno sa opunomoćenim izaslanikom vlade NDH priključi pregovorima sa Dangićem. Iz Zagreba su stigli i gen. Glaise-Horstenau i poslanik Kasche, a u ime vlade NDH dr Vjekoslav Vrančić, državni sekretar i pukovnik Fedor Dragojlov, šef operativnog odjeljenja generalštaba. Izaslanik vlade NDH odbio je da prihvati sporazum na ponuđenim osnovama. Predstavnici Trećeg Rajha došli su do zajedničkog zaključka da su broj Dangićevih ljudi i pouzdanje s kojim se njima može prići, neizvjesni. Sama Dangićeva ličnost nema nikakvu vrijednost. Ako bi se prihvatila Dangićeva formula za sporazum, njemačkoj strani ne bi preostala nikakva sredstva kao garancija da će Dangić i njegovi ljudi zaista imati držanje kakvo je obećano. Postojala je bojazan da Dangić ne iskoristi ovaj sporazum da bi svoje pristalice snabdio municijom i opremom, obučio ih i reorganizovao. Stoga su ovi pregovori završeni bez rezultata. Dangić je za neuspjeh pregovora optužio predstavnike ustaške vlade i izjavio da mu ne preostaje ništa drugo nego da povede »borbu protiv Hrvata« u cilju da zaustavi uništenje srpskog naroda u Bosni.¹²

¹¹ S. Kasche je u svom izvještaju MIP-u napisao da je Dangić kao protuuslugu zahtijevao povlačenje domobrana i ustaša iz pet istočnobosanskih srezova i stavljanje ovih srezova pod upravu sreskih načelnika, biranih iz reda domaćih Srba, a isto tako da bi Dangić želio da dobije municiju i snabdijevanje. S. Kasche — MIP-u 4. 2. 1942, Bon 4/852—853.

¹² Isto; E. Wisshaupt, str. 113—115; Vidi i moj rad: *Sporazumi o saradnji...*, str. 289—290.

Međutim, aranžman gen. Badera sa Pavelićem i Kvaternikom bio je privremena mjera čije je sprovođenje zavisilo i od trećih faktora (NOP). S druge strane, gen. Kuntze, vršilac dužnosti komandanta Jugoistoka nije odobravao započete pregovore sa J. Dangićem. On je gen. Baderu stavio do znanja da je J. Dangić Srbin i da će to ostati a da je pregovore ponudio samo zato da bi prezimio i imao vremena da organizuje i obuči svoje efektivne, a osim toga da bi pripremio pripojenje istočne Bosne Srbiji. Stoga bi sporazum sa Dangićem omogućio narastanje njegovih snaga, što nije u skladu sa njemačkom politikom. Gen. Kuntze je smatrao da je, budući da se radi o državnom području NDH, pogrešno pregovarati sa Dangićem prije nego se za to ima saglasnost vlade NDH. Zato je on ukazao gen. Baderu da je i dalje njegova zadaća da suzbija ustanički pokret i osigurava industrijske kapacitete i najvažnije saobraćajnice u Srbiji i istočnoj Bosni.¹³

U svom izvještaju o rezultatima tzv. druge ofanzive, koji je od njega zatražila Vrhovna komanda njemačke vojske (OKW) gen. Kuntze je zaključio da su intervencijom njemačke vojske u istočnoj Bosni ustanici samo privremeno rastjerani, ali da se na njihovo postojanje mora i dalje računati, kao i na to da će akcije ustanika opet početi. Gen. Kuntze je izrazio svoje uvjerenje da oružane snage NDH, koje su jednom bile pobijeđene u borbi sa ustanicima, neće moći da spriječe ove akcije ustanika. Te akcije biće moguće spriječiti i ustanike uništiti samo ako se odnosne teritorije čvrsto zaposjednu, što je moguće jedino u povoljnijim vremenskim uslovima. Za jedno takvo zaposjedanje bilo bi potrebno — po mišljenju gen. Kuntzea — da njemačke trupe na njemačkom okupacionom području bitno ojačaju, a osim toga da se u akciji protiv ustanika pored njemačkih angažuju italijanske okupacione trupe i oružane snage NDH, i to pod jedinstvenom glavnom komandom. Ta akcija morala bi se preduzeti uglavnom istovremeno protiv svih centara ustanka na teritoriji NDH kako bi se ustanicima onemogućilo da se, izbjegavajući udarce u jednom kraju povuku u drugi kraj NDH. Gen. Kuntze je dodao da bi Italijani morali da

---

¹³ E. Wisshaupt, str. 115.

se uključe u aktivnu borbu protiv ustanika, a ustaše da se odreknu svake vrste terora i vršenja zločina nad narodom.¹⁴

I druge vojne ličnosti, a naročito njemački general u Zagrebu, izvještavali su OKW o nezadovoljavajućem razvoju prilika u Jugoslaviji. Najzad se OKW odlučila za zajedničku njemačko-italijansku akciju. General-feldmaršal Wilhelm Keitel, načelnik štaba OKW obratio se general-pukovniku Ugu Cavaleru, načelniku generalštaba italijanskih oružanih snaga s prijedlogom da njemačke i italijanske okupacione snage preduzmu zajedničke mjere za uništenje partizana na teritoriji NDH¹⁵

Pošto je postignuta saglasnost o potrebi zajedničke akcije širih razmjera, sastali su se najviši predstavnici njemačke i italijanske okupacione sile u Jugoslaviji sa ciljem da razmotre vojne i političke aspekte prestojeće akcije protiv ustanika. Na putu za Opatiju, gdje su vođeni razgovori sa italijanskom stranom, njemačka delegacija se sastala u Zagrebu, 27. februara 1942. god., i tu definisala svoj stav u odnosu na predmet predstojećih razgovora.¹⁶ Gen. Kuntze je izložio da su u pitanju dvije ustaničke grupacije, od kojih jedna na potezu od Save do Dubrovnika (istočna Bosna i Hercegovina i dijelovi Crne Gore) a druga u zapadnoj Bosni, u širem prostoru oko Prijedora. On misli da bi za savladavanje ustanika u istočnoj Bosni trebalo da se angažuju njemačke snage, a u području Goražda i Foče i italijanske. Potom bi ove posljednje trebalo da se vrte i preduzmu akcije čišćenja »na crnogorskoj granici do Kotora«.¹⁷ Stalo se na danovište da su predstojeći vojni razgovori sa predstavnicima Kraljevine Italije i NDH korisni, ali da ih treba voditi oprezno. Vojne akcije protiv ustanika treba koliko je moguće više olakšati političkim sredstvima, posebno s obzirom na odnose između NDH i Nedićeve Srbije. U tom smislu treba podstaci produženje kontakata između A. Pavelića i M. Ne-

¹⁴ Isto, str. 112—113.

¹⁵ S. Odić, n. d., str. 26—27.

¹⁶ U zagrebačkim razgovorima učestvovali su: gen. W. Kuntze, gen. P. Bader, F. Benzler, gen. H. von Glaise-Horstenau, S. Kasche i jedan major. S. Kasche — MIP-u 28. 2. 1942, Bon 4/867—870.

¹⁷ S. Kasche — von Ribbentropu 27. 2. 1942, Bon 3/86—87.

dića na dosadašnjem nivou, a ako se s time saglasi ministarstvo inostranih poslova, podići ih na viši nivo. Predstojeća vojna akcija u istočnoj Bosni ne bi smjela da izazove nikakve teškoće za vladu gen. M. Nedića. Italijanske okupacione trupe upotrijebiće se sjeverno od demarkacione linije samo u operativne svrhe a ne i za zaposjedanje novih teritorija. Jednoglasno je utvrđeno da vojna akcija može razbiti ustaničke centre i slomiti njihovu udarnu snagu, ali da ne treba računati na njihovo savlađivanje za kratko vrijeme.¹⁸

Sastanak u Opatiji održan je 2. i 3. marta 1942. god. Sa njemačke strane bili su prisutni gen. Kuntze, gen. Bader, gen. Glaise-Horstenau i general-lajtnant Enno von Rintelen, njemački general pri italijanskoj vrhovnoj komandi, a sa italijanske: general Vittorio Ambrosio, načelnik italijanskog generalštaba, general Mario Roatta, komandant Druge italijanske armije i general Antonio Gandini, načelnik operativnog odjeljenja italijanske vrhovne komande.¹⁹ Razgovorima je prisustvovao i predstavnik hrvatskog domobranstva general-lajtnant Vladimir Laxa. Dogovoreno je da jedna operativna grupa pod komandom gen. Badera, a pod vrhovnim zapovjedništvom gen. Roatte, preduzme akciju za uništenje ustanika u istočnoj Bosni.²⁰

Tokom razgovora došla su do izražaja različita gledišta jedne i druge strane u pogledu izbora sredstava koja će se primijeniti u borbi protiv ustanika. Italijanska strana, na prvom mjestu gen. Roatta, zalagala se za odvojen tretman četnika i partizana. Roatta je još krajem januara mjeseca, pozivajući se na pozitivna iskustva i rezultate, koje su u tom pogledu postigle potčinjene mu komande, ukazivao na mogućnost šireg sporazumijevanja sa srpskim stanovništvom, ako zatreba i na štetu NDH, kao na način na koji bi bilo moguće da se nejaki a istureni italijanski garnizoni održe bez borbe. Gen. Kuntze nije se slagao sa Roattinim gledištem, koje je po njegovom mišljenju zasnovano na devizi »ne boriti se«. Pozivajući se na iskustvo da se milosrđem i popuštanjem prema ustanicima ne može postići željeni cilj,

¹⁸ S. Kasche — MIP-u 28. 2. 1942, Bon 4/867—870.

¹⁹ S. Odić, n. d., str. 53.

²⁰ Protokol o razgovorima vojnih predstavnika u Opatiji, Bon 4/883—886.

gen. Kuntze je energično odbio Roattine ideje o pregovorima sa četnicima. Mišljenje gen. Kuntzea je prevagnulo pa je odlučeno da se sa četnicima kao i sa partizanima neće pregovarati. Utvrđen je jednoobrazan postupak obiju strana prema ustanicima i prema stanovništvu. Određeno je da ustanici koji budu uhvaćeni sa oružjem moraju biti strijeljani, a isto tako i svaki onaj koji se nalazi u njihovoj pratnji ili ih pomaže. Sela u kojima se nađe oružje i municija ili koja ustanike bilo gdje i na bilo koji način budu pomagala biće spaljena. Za vrijeme i poslije operacija trupe će »pravično i sa puno razumijevanja« postupati sa narodom. Vlada NDH će preduzeti mjere za ponovno uspostavljanje pravnog poretka. Osim toga, ona će odmah donijeti privremene zakonske mjere koje su potrebne da regulišu život naroda.²¹

Međutim, pitanje da li sa četnicima na području planiranih operacija pregovarati ili ne ubrzo je ponovo zaokupilo pažnju zainteresovanih. Povod za to dala je vlada NDH. Ona je u martu mjesecu stupila preko dra Vjekoslava Vrančića, državnog sekretara i predstavnika vlade NDH u štabu Druge italijanske armije, u pregovore sa četnicima u Hercegovini u cilju iznalaženja jednog modus vivendija. Kao osnovu za pregovore vlada NDH je predložila da četnike u Hercegovini snabdijeli oružjem, s tim da se oni bore protiv komunista i brane granicu NDH prema Crnoj Gori.²²

Na vijest o ovim pregovorima reagirala je, svaka na svoj način, i njemačka i italijanska strana. Von Ribbentrop je rekao na stanovište da jedan takav pokušaj zaslužuje pažnju jer je značajan za pripremanje planirane vojne akcije protiv ustanika. Njemu je bila bliska ideja da se vojničko savladavanje ustanka pripremi i političkim sredstvima u smislu pokušaja da se ustaničke vođe prije početka akcije pocijepaju i izazovu jedni protiv drugih. Pri tom je von Ribbentrop mislio da tu ideju treba sprovoditi na način koji neće dopustiti nikakvu sumnju u odlučnost Trećeg Rajha da vojnim sredstvima slomi oružani ustanak. On je, takođe, imao u vidu mogućnost, ako se pregovori vlade NDH sa četnicima pokažu kao korisni, da se nagovori M. Nedić da i on sa svoje strane

²¹ Isto; E. Wisshaupt, str. 125—126, 136.

²² E. Wisshaupt, str. 157.

utiče na ustanike da postanu lojalni građani. Ipak, njemačko ministarstvo spoljnih poslova nije željelo da u pitanjima pregovora sa četnicima utiče na bilo koji način na A. Pavelića, niti da o tom pitanju zauzme svoj stav prije nego što bude poznato sa motivima koji su Pavelića opredijelili za pregovore i ciljevima koje ti razgovori treba da postignu.²³

Za razliku od von Ribbentropa, gen. Kuntze je stajao čvrsto na stanovištu da pregovori sa četnicima ne mogu da se uzmu u obzir, već da treba insistirati na odredbama Opatijskog protokola.²⁴

Gen. Roatta je mislio da sama činjenica da vlada NDH pregovara sa četnicima daje u tom pogledu odriježene ruke Nijemcima i Italijanima, te da je odredba Opatijskog protokola, koja se odnosi na to pitanje, postala ništavna. To mišljenje gen. Roatta je sa posebnim naglaskom iznio na konferenciji sa gen. Baderom i šefom njegovog štaba, održanoj u Ljubljani (28. i 29. marta) prije nego što je Operativni štab gen. Badera prenio svoje sjedište iz Beograda u Sarajevo. Gen. Roatta se trudio da dokaže da, ako se već vode pregovori sa četnicima u Hercegovini, nema nikakvog razloga da se takvi pregovori ne povedu i sa četnicima u istočnoj Bosni. Smisao njegove ideje sastojao se u želji da putem pregovora isključi iz borbi »nacionalnosrpske ustanike u istočnoj Bosni«. Za vrijeme dok operacije traju četnici bi mogli da se i fizički udalje. Pošto partizani budu savladani, moglo bi se računati na to da se četnici u ovom kraju ukllope u osovinski sistem.²⁵

Obrazlažući svoj stav gen. Roatta je polazio od činjenice da se četnici bore protiv komunista i da je osnovni cilj njemačke i italijanske okupacione sile da savlada komuniste. Stoga nije svrsishodno da okupacione snage nastupaju istovremeno i protiv partizana i protiv četnika. Umjesto da ih na taj način prinudno tjeramo u isti tabor — govorio je Roatta — biće bolje da iskoristimo njihovo međusobno neprijateljstvo. U principu Roatta je smatrao da se i pitanje četnika može u pogodnom trenutku pobliže razmotriti i ko-

²³ Von Ribbentrop — S. Kasche-u 18. 3. 1942, Bon 4/917—918.

²⁴ W. Kuntze — OKW-u 7. 4. 1942, AVII 44-F.4/1-17—18.

²⁵ Isto; S. Kasche — MIP-u 3. 4. 1942, Bon 4/959.

načno riješiti. Sada, pak, u prvoj fazi, u fazi savladavanja komunista, trebalo bi računati na njihovu pomoć, ako nikako drukčije, ono u vidu njihove pasivizacije u predstojećim borbama. Činjenica je, pak — nastavio je Roatta — da četnici, iako, doduše, neprijatelji NDH, nisu i neprijatelji sila Osovine. Stoga ne znači da se sa njima ne bi moglo razgovarati, naravno, uz pristanak vlade NDH.²⁶

General Laxa je izrazio spremnost da od vlade NDH izdjevstvuje saglasnost da se sa četnicima povedu razgovori. Gen. Baderu, i pored toga što je znao kakvo mišljenje o tome ima gen. Kuntze, nije preostalo ništa drugo, ukoliko nije želio da borbena grupa Bader ostane bez jedinstvene operativne komande, nego da se makar i preko volje saglasi sa namjerom gen. Roatte da povede razgovore sa četnicima. Odlučeno je i to da se civilne vlasti NDH u području operacija priznaju i uvažavaju. Vlada NDH biće za vrijeme dok operacije traju zastupljena u štabu gen. Badera preko već određenog opunomoćenika (dr Sead Kulović).²⁷

Vlada NDH formalno se nije složila s tim da se pregovara sa četnicima u istočnoj Bosni. Ona se unaprijed ogradi- la od takvih pregovora i od odgovornosti skopčane sa politikom pregovaranja. Stvarno, vlada NDH nije odbijala rezultate ljubljanskih razgovora. Ona je samo sumnjala da će dogovori u Ljubljani biti izvodljivi. Ipak, željela je da ostane u toku događaja pa je svojim saveznicima stavila do znanja da na eventualne pregovore sa četnicima želi da uputi svog neslužbenog posmatrača.²⁸

S. Kaschea su mučile ozbiljne brige. On je vidio opasnost u tome što će možda četnici izvući iz pregovora veće koristi nego sam Roatta. S Kasche je i u dotadašnjim odnosima između Italijana i četnika nalazio razloge za sumnju da se u ovom slučaju vodi dupla igra. No, i pored svih sumnji on je držao da su pregovori put kojim se može ići ka cilju. Po njegovom mišljenju, pregovore sa četnicima trebalo bi da vode zajedno predstavnici Trećeg Rajha i Kraljevine Italije. Pri tom bi se morala onemogućiti svaka veza istoč-

²⁶ E. Wisshaupt, str. 157—159.

²⁷ S. Kasche — MIP-u 31. 3. 1942, Bon 4/934—935.

²⁸ R. Hurem, *Sporazumi o saradnji...*, str. 293.

nobosanskih četnika sa četnicima iz Srbije kako četnici u istočnoj Bosni ove veze ne bi iskoristili da u uslovima kada se pregovara ojačaju svoje snage i svoje pozicije.²⁹

Ali se gen. Kuntze, prihvatajući rezultate ljubljanskih razgovora glede vođenja operacija, i dalje suprotstavljao namjeri da se pregovara sa četnicima. Gen. Kuntze je sutradan po svršetku razgovora u Ljubljani zatražio od njemačkog generala kod Glavnog štaba italijanske vojske u Rimu da poradi na tome da se spriječi namjera gen. Roatte da započne razgovore sa četnicima. On je ujedno zatražio mišljenje OKW, koju je smatrao kompetentnom da riješi ovo pitanje. Sa svoje strane predložio je Vrhovnoj komandi Wehrmachta da se preko Commando supremo nastoji da Roatta odustane od namjere da pregovara sa četnicima. Ostane li gen. Roatta čvrsto kod svoje namjere, gen. Kuntze je mislio da bi OKW u tom slučaju morala ovlastiti gen. Badera da i on pregovara sa četnicima.³⁰

Pitanje pregovora postalo je predmet kojim su se bavile i vrhovne komande njemačke i italijanske vojske.

Na ovom mjestu treba reći da su u pozadini njemačko-italijanskog neslaganja u pogledu odnosa prema četnicima u istočnoj Bosni stajali protivrječni interesi Trećeg Rajha i Kraljevine Italije u ovom dijelu Bosne i Hercegovine. Planom o sadjejestvu italijanskih divizija protiv ustaničkih snaga na teritoriji čiji je centar bila Foča pružala se mogućnost italijanskoj armiji da zaposjedne teritorij sjeverno od demarkacione linije. U tom cilju Roatta je podvlačio potrebu da u operacionom području sjeverno od demarkacione linije ostavi iza sebe jake posadne trupe. Takođe je insistirao na pravu italijanskih i, naravno, njemačkih vojnih komandanata da u području operacija vrše stvarnu vlast, a isto tako na isključivom pravu štaba Druge italijanske armije da ocijeni kad prestaje potreba daljnjeg održavanja vojne uprave.³¹ Nijemci su se s razlogom bojali da Italijani ne prošire svoj

²⁹ S. Kasche — MIP-u 3. 4. 1942, Bon 4/959.

³⁰ E. Wisshaupt, str. 160—161.

³¹ Isto, str. 157; S. Kasche — MIP-u 16. 4. 1942, Bon 3/142—143.

uticaj u središnjem dijelu Bosne i Hercegovine podrazumi-jevujući tu i Sarajevo. Razumljivo je što je Kasche u više navrata insistirao na tome da se italijanske trupe upotrijebe sjeverno od demarkacione linije samo u okviru operacija a ne i kao posadne trupe poslije završenih operacija.³²

Jedva je potrebno naglasiti da se ovom planu gen. Roatta suprotstavljala vlada NDH, koju je on uvjeravao da za-vođenje vojne uprave neće značiti atak na suverenitet NDH.

Gen. Roatta je računao na negativan stav vlade NDH i poslanika Kaschea u odnosu na plan zavođenja vojne upra-ve — njemački vojni komandanti izgleda da su bili skloni da taj plan prihvate — pa je odlučio da se istovremeno po-služi Jezdimirom Dangićem. Nezadovoljan ishodom razgovora koje je u periodu od 30. januara do 3. februara vodio sa predstavnicima Trećeg Rajha u Beogradu, Dangić je već 20. februara stupio u pregovore sa Italijanima. Italijanskoj ko-mandi je išlo naruku i to što je ustaška »Crna legija«, jačine tri bataljona, prije nego što su trebale da otpočnu operacije protiv ustanika u istočnoj Bosni, samovoljno, 31. marta, preduzela napad iz Han-Pijeska u pravcu istočne granice NDH i za svega nekoliko dana prodrila na Drinjaču, zauzela Vlasenicu, Bratunac i Srebrenicu i tako izbila na Drinu. Tom prilikom ustaše su zadale težak udarac Dangiću, i to svega mjesec dana nakon što su mu sličan udarac zadali bataljoni prve i druge proleterske brigade u okviru pohoda protiv četničkih punktova u istočnoj Bosni. Računajući na teškoće u koje je Dangić zapao italijanska vrhovna komanda mu je sugerisala da hitno pošalje jednu predstavku u kojoj će, pozivajući se na razvitak prilika u Bosni, zahtijevati da ita-lijanske trupe odmah umarširaju u ovo područje. Rečeno je da će zaposjedanje ovog dijela Bosne od strane italijanskih trupa uslijediti 48 časova poslije prispijeća ove predstavke u Mostar, jer su za ovu svrhu već pripremljene odgovarajuće trupe.³³

³² Vidi Kascheov izvještaj MIP-u od 31. 3. 1942, Bon 4/934—935 i 16. 4. 1942, Bon 3/142—143.

³³ Zapovjednik Sipo i SD Beograd — RSHA-u Berlin 12. 4. 1942, London N-6, 301025-26.

Nijemci su na ovu akciju sa italijanske strane reagirali tako što su uhapsili Dangića i ubrzo potom odveli ga u internaciju. Kasche je to iskoristio za konstataciju »da u takvoj situaciji ne treba pregovarati« nego svim sredstvima udariti po ustanicima.³⁴ U međuvremenu OKW je uspjela da se Commando supremo saglasi sa stanovištem da se treba pridržavati desete tačke Opatijskog protokola, kojom se isključuje mogućnost pregovora sa četnicima.³⁵

Treba reći da se insistiranje gen. Kuntzea i OKW da se ne pregovara sa četnicima temeljilo isključivo na operativnim razlozima. Gen. Kuntze je u ovom slučaju postupao kao vojnik. Međutim, gen. Bader, kome je palo u dužnost da komanduje operacijama imao je, kao što je već rečeno, više razumijevanja za kombinovanje vojnih i političkih sredstava. On je čvrsto vjerovao da je gro ustanika u istočnoj Bosni, nacionalista po ubjeđenju, sklon mirnom životu, ali se zbog ustaškog terora morao odmetnuti u šumu. Baderova sklonost da pregovara postala je još izrazitija kada se vlada NDH poslije ljubljanske konferencije u stvari složila sa pregovorima, prepuštajući rizik Nijemcima i Italijanima. U tom trenutku Kasche nije mogao ostati »veći katolik od Pape« pa je i sam dopustio mogućnost pregovora. Von Ribbentrop se nije protivio tome da se razgovori povedu pod uslovom da oni ne dovedu u pitanje likvidaciju ustanka.

Može se, dakle, reći da su odgovorni faktori Trećeg Rajha prihvatili ideju o kombinovanju vojnih i političkih metoda u savlađivanju ustanka tako što bi se primjenom drastičnih metoda protiv komunista i političkim pogađanjem sa četničkim starješinama još više podstakao rascjep u ustaničkim redovima — rascjep do kog je došlo nezavisno od politike okupatora prema ustaničkom pokretu. Samo su razlozi operativne prirode rukovodili komandanta Jugoistoka i OKW da u prvi mah otklone mogućnost saradnje sa četnicima. Međutim, ove visoke komande su ubrzo izmijenile svoj stav i prihvatile pregovaranje sa četnicima kao korisnu stvar.³⁶

³⁴ S. Kasche — MIP-u 13. 4. 1942, Bon 4/976—977.

³⁵ S. Kasche — MIP-u 16. 4. 1942, Bon 3/142—143; E. Wiss-haupt, str. 161.

³⁶ E. Wisshaupt, str. 182.

Što se tiče Commando supremo, izvjesno je da je ona samo pod pritiskom OKW pristala da Roatti uskrati dozvolu da pregovara. To potvrđuju dvije važne činjenice: prvo, Roatta je i prije toga, već od početka ustanka, bez ikakve smetnje od strane vrhovne komande, politički sarađivao sa jednim dijelom srpskih građanskih političara u krajevima anektiranim od strane Italije i u onom dijelu NDH koji se prostirao u italijanskoj okupacionoj zoni. Kao što je poznato, ta saradnja je ubrzo evoluirala do oružane saradnje italijanske okupacione vojske i četničkih odreda protiv NOP-a; drugo, Roatta je 13. aprila, dan prije početka operacija, saopštio da Commando supremo zabranjuje pregovore sa ustanicima, a samo dva dana ranije, 11. aprila, on je u razgovoru sa gen. Glaise-Horstenauom u Zagrebu izjavio da je od italijanske vrhovne komande dobio odriježene ruke za pregovore sa četnicima i da on bez obzira kako će Nijemci postupiti u svojoj zoni namjerava da putem pregovora odvoji četnike od partizana, naročito u Hercegovini, i tako sebi stvori slobodno zaleđe za operacije na sjeveru. On tom prilikom nije isključivao mogućnost da i same četnike, ako oni potvrde svoju vjernost, angažuje u borbi protiv partizana.³⁷ Nema, znači, nikakvog osnova za vjerovanje da je Commando supremo za svega dva dana izmijenila svoje stvarno mišljenje o tako važnom pitanju kao što je politika savladavanja ustanka u Jugoslaviji.

Izlazi da su i njemački i italijanski faktori u vrijeme pripremanja tzv. treće ofanzive, kao, uostalom, i ranije, zastupali političko mišljenje da se ustanak u Bosni i Hercegovini (u ovom slučaju u istočnoj Bosni i Hercegovini) može savladati ako se postigne to da ustaški režim prihvati politiku tolerisanja Srba u NDH, tj. ako se srpskom narodu u ovim krajevima omogući da živi u relativnom miru i sigurnosti. U skladu sa ovim stanovištem gen. Roatta i gen. Bader obratili su se prije početka operacija stanovništvu i ustanicima u istočnoj Bosni i Hercegovini s pozivom da odustanu od dalje borbe i da se posvete mirnom životu i radu. Oni su izjavili da su predstojeće akcije italijanske odnosno njemačke vojske motivisane isključivo željom za zavođenjem reda,

³⁷ S. Kasche — MIP-u 16. 4. 1942, Bon 3/142—143.

mira i pravičnosti u ovim krajevima. Stoga će se njihove trupe boriti samo tamo gdje budu naišle na otpor. Istovremeno su nagoviještene energične mjere (kažnjavanje smrću, spaljivanje kuća i gospodarskih zgrada i dr.) protiv onih koji budu nastavili borbu ili na bilo koji način pomagali ustanike, kod kojih se bude našlo oružje, ili koji budu bježali ispred italijanskih odnosno njemačkih trupa. Osim toga, gen. Bader je u ime vlade NDH obećao jednakost pred zakonom i zajamčio zaštitu života i imetka svima onima »koji državu Hrvatsku iskreno priznaju«, bez razlike na vjeru i narodnost. Gen. Bader je takođe obavijestio narod i ustanike da vlada NDH poziva na saradnju sve mirne građane kao i da su već preduzete mjere za obnovu postradalih krajeva.³⁸

General Bader je zaista želio da u što većem obimu ispuni obećanja data u svoje ime i u ime vlade NDH. On je za vrijeme razgovora sa predstavnicima Wehrmachta (gen. Glaise-Horstenau, gen. Fortner i puk. Pfaffenroth, načelnik štaba Borbene grupe »Bader«) i funkcionerima NDH (gen. Ivan Prpić, šef štaba Glavnog stana poglavnika, dr. M. Lorković, ministar spoljnih poslova, E. Kvaternik, državni sekretar za policiju, dr. Š. Benak, opunomoćenik vlade NDH za istočnu Bosnu u političkim pitanjima i ustaški p. pukovnik J. Francetić), koje je vodio u Sarajevu 19. i 20. aprila 1942. god., insistirao na potrebi što brže izgradnje hrvatske državne uprave u području sa kojeg su ustanici potisnuti i tražio od predstavnika vlade NDH da se pokaže puno razumijevanje i pruži podrška naporima za plansku izgradnju srpskih naselja u istočnoj Bosni. Takođe je gen. Bader za vrijeme ovih razgovora pokrenuo pitanje ustaša i njihovog držanja kao prepreke za smirenje naroda, prije svega u istočnoj Bosni.³⁹

Ima indicija da je gen. Bader u toku operacija sjeverno od demarkacione linije dijelio narodu zaplijenjenu stoku i zaplijenjene zalihe hrane.⁴⁰

---

³⁸ Proglas komandanta 2. italijanske armije i komandanta borbene grupe »Bader«, AVII 27-3/2.

³⁹ E. Wisshaupt, str. 166—167.

⁴⁰ W. Kuntze — OKW-u 7. 5. 1942, AVII 44-F-3/1—23.

General Bader je upoznao stanovništvo istočne Bosne sa naporima koje je ulagao kod vlade NDH u cilju da ova podupre »rad oko smirivanja i podizanja ovog kraja«. On je obavijestio narod da će se odgovorni faktori NDH pobrinuti da se svaki gest samovolje i svaki prekršaj koji budu učinili službeni organi vlasti savjesno ispita i najstrože kazni. Dodao je da će njemačke trupe u istočnoj Bosni pod njegovim vrhovnim zapovjedništvom i nadalje štititi pravdu i bdjeti nad ravnopravnošću i sigurnošću svih lojalnih građana.⁴¹

---

⁴¹ Proglas gen. Badera, AVII 50-A-2/16.

KOREKCIJA USTASKE POLITIKE PREMA SRBIMA

Ustaški režim je početkom 1942. god. počeo da shvata da će morati da mijenja svoj odnos prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. S jedne strane na njega su vršili snažan pritisak njemački vojni krugovi u Jugoslaviji — koji su upravo u politici Pavelićeve garniture i njenog odnosa prema srpskom narodu vidjeli glavni uzrok nemira u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini — a s druge strane, narodnooslobodilački pokret u Hrvatskoj — u čisto hrvatskim krajevima — sve više se razvijao, a ustaški režim sve više kompromitovao svojom unutrašnjom i spoljnom politikom. Ustašama je postalo jasno da ne mogu da se konfrontiraju istovremeno sa svim svojim protivnicima i oponentima i da je stoga neminovna revizija njihove dotadašnje politike.

Mada je izvjesno da se ustaški režim u suštini nije odricao plana o likvidaciji Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, on je morao da taj svoj cilj privremeno zapostavi i da prioritet dade suzbijanju narodnooslobodilačkog pokreta. U to vrijeme interesi njemačkog i italijanskog okupatora u NDH takođe su nalogali da se sve raspoložive snage usmjere protiv NOP-a, odnosno njegovog komunističkog vođstva. U samom pokretu uveliko je bio odmakao proces političke diferencijacije, koji se ispoljavao kao nemogućnost saradnje ustanika sa četničkom i narodnooslobodilačkom političkom orijentacijom. Protagonisti četničkog pokreta u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj nisu u to vrijeme skrivali da najopasnijeg svog protivnika vide upravo u narodnooslobodilačkom pokretu, a osim toga pokazivali su spremnost da u borbi protiv NOP-a potraže saveznike. Zbog svega toga ustaški vr-

hovi su početkom 1942. god. pokušali da vode umjereniju politiku prema Srbima.⁴²

Zaokret u politici ustaškog vođstva ilustruje sazivanje Hrvatskog državnog sabora. Sam sabor nije odražavao narodnu volju. Poslanici u Saboru nisu bili birani nego su imenovani iz reda režimu počudnih ljudi. Oko tog određivanja je bilo dosta nesporazuma zbog toga što je Pavelić nastojao da se zaobiđu neki istaknuti ljudi iz Hrvatske seljačke stranke, u stvari vođstvo stranke, i dr.⁴³ Zasjedanje sabora, u kome je bilo i nekoliko Srba, održano je zadnjih dana februara. Na tom zasjedanju, kao i na kasnija dva (u aprilu i decembru 1942. god.), Sabor nije donio nijednu odluku od značaja za narodni život.

U svom govoru u Saboru, održanom 28. februara, A. Pavelić je nagovijestio osnivanje tzv. Hrvatske pravoslavne crkve. Ideju za to dao mu je S. Kasche, njemački poslanik u Zagrebu.⁴⁴ Kasche je uvidio da se pitanje Srba u NDH, s obzirom na njihov broj i oružani otpor, ne može riješiti njihovim fizičkim uništenjem ili preseljavanjem pa je sugerisao Paveliću da formalnom izmjenom statusa Srba u NDH pokuša da ih pretvori u lojalne građane svoje države. Kasche je mislio da bi bilo mudro kada se ubuduće ne bi govorilo o Srbima u NDH, što je po tada važećim normama u NDH značilo o ljudima izvan zakona, nego o pravoslavnim državljanima Nezavisne Države Hrvatske.⁴⁵ Pavelić je prihvatio Kascheovo rezonovanje, s tom napomenom da on nije želio da pravoslavna crkva u NDH bude »korteš velesrpstva«, što je ona »postala putem sv. Save«. Pavelić je tvrdio da se pravoslavna crkva u NDH mora depolitizirati i služiti isključivo »prvotnom pozivu vjere«. Iz ovih razloga Pavelić nije želio da za poglavara Hrvatske pravoslavne crkve postavi crkveno lice iz redova Srba u NDH. Ukratko, Pavelić je želio da osni-

⁴² F. Butić, *O nekim problemima proučavanja »Nezavisne Države Hrvatske«*, Putovi revolucije 3-4/1964, str. 306.

⁴³ Izjava S. Kvaternika na saslušanju 23. 10. 1946, AVII 9-6/2-1-104.

⁴⁴ »Nur auf einen sachlichen Tatbestand möchte ich mit allem Nachdruck hinweisen: Die Gründung der kroatischorthodoxen Kirche ist auf meine Veranlassung durch den Poglawnik erfolgt« (S. Kasche — MIP-u 28. 12. 1942, London N-9, 302768-70).

⁴⁵ S. Odić, n. d., str. 63—64.

vanjem Hrvatske pravoslavne crkve doprinese smirenju Srba u NDH. Mada je govorio o njenoj depolitizaciji, Pavelić je imao u vidu pravoslavnu crkvu koja će poslužiti njegovim političkim ciljevima.⁴⁶

Trećeg aprila 1942. god., u jeku priprema za ofanzivu protiv ustanika u istočnoj Bosni i Hercegovini, donesena je »Zakonska odredba o hrvatskoj pravoslavnoj crkvi«. Petog juna iste godine donesen je »Ustav hrvatske pravoslavne crkve« i arhiepiskop Germogen, ruski emigrant imenovan mitropolitom zagrebačke mitropolije Hrvatske pravoslavne crkve sa sjedištem u Zagrebu. Nekoliko dana docnije ministarstvo pravosuđa i bogoslovlja vlade NDH dalo je upute o osnivanju hrvatskih pravoslavnih župa (parohija).⁴⁷

Raspoloživi podaci o djelovanju takozvane Hrvatske pravoslavne crkve jako su oskudni. Iz njih se može zaključiti da su Germogen i njegov zamjenik posjećivali krajeve NDH u kojima su bili nastanjeni Srbi radi otvaranja pravoslavnih crkava i obnavljanja bogoslužjenja. Ministarstvo unutrašnjih poslova NDH je zahtijevalo od velikih župa, kotarskih oblasti i kotarskih ispostava da mitropolitu Germogenu prilikom njegovog obilaska crkava poklone dužnu pažnju i olakšaju njegovu misiju. Pravoslavni sveštenici u parohijama počeli su da vrše službu božju a neki od njih, koji su dotle bili u zatvoru, pušteni su na slobodu. Takođe se iz ovih oskudnih podataka vidi da je reakcija pravoslavnih Srba na otvaranje njihovih crkava i puštanje na slobodu pojedinih sveštenika, mada Srbi nisu imali povjerenja ni u poglavnika NDH ni u njegovog mitropolita, ipak bila pozitivna. Svi raspoloživi podaci se slažu u tome da je osnivanje Hrvatske pravoslavne crkve naišlo na povoljniji prijem kod Srba u

---

⁴⁶ »Naime ne radi se samo o jurističkom uređenju, nego i o jednom političkom pitanju. Volja je poglavnika da se nađe baza kako bi se moglo omogućiti i pravoslavlju život, a prvi je uvjet tome da se uspostavi crkva, i to crkva koja odgovara interesima države...« (Vinko Krišković u Odboru za pravosuđe i bogoštovlje Sabora, prema: F. Butić — I. Jelić, *Prilozi za proučavanje historije NDH u razdoblju 1942—1943. godine*, Putovi revolucije 1—2/1963, str. 343).

⁴⁷ »Narodne novine« od 7. 4. 1942; »Nedjeljne vijesti« od 8. 6. 1942; AVII 141-1/3-3.

gradovima, kod trgovaca, zanatlija i privatnih namještenika, zatim kod seljaka u selima gdje je postojala i osjećala se vlast NDH, dok su Srbi u onim selima u koja nisu dopirale kompetencije režima ostali prema instituciji Hrvatske pravoslavne crkve uglavnom indiferentni.⁴⁸

Vlada NDH je prihvatila sve aranžmane dogovorene u Opatiji i Ljubljani u prisustvu njenog predstavnika gen. Prpića izuzev formalnog prihvatanja odluke da se u toku vojnih operacija u istočnoj Bosni i Hercegovini pregovara sa četnicima. Pavelić je već 2. aprila 1942. god. imenovao dra Sandora Benaka, vladinog sekretara za opunomoćenika ministra unutrašnjih poslova za područje velikih župa Usora i Soli, Vrhbosna i Hum, tj. za područje istočne Bosne i Hercegovine (bez Posavine i Semberije), sa sjedištem u Sarajevu. Cilj ove mjere bio je da se civilna vlast u ovim krajevima koncentriše u jednoj ličnosti sa velikim ovlaštenjima, koja će se u skladu sa zahtjevom okupacionih sila postarati da se u navedenim župama što prije uspostavi jedinstvena, solidna i efikasna državna uprava.⁴⁹

Mjesec dana docnije rasformirana je Vojna krajina, koja je zahvatala granično područje NDH prema Srbiji i Crnoj Gori.⁵⁰

Sredinom aprila, istovremeno sa početkom ofanzive u istočnoj Bosni i Hercegovini, Pavelić je propisao način na koji će se postupati u područjima u kojima se preduzimaju vojne akcije protiv ustanika. Sa stanovišta uticaja koji su Pavelićeve odredbe mogle imati na držanje stanovništva, posebno srpskog, interesantne su stavke koje određuju opseg kompetencija vojnih i civilnih organa NDH u toku operacija i inače. Te stavke određuju:

1. Da ubuduće niko nije ovlašten da na svoju ruku preduzima bilo kakvu vojničku akciju sem u slučajevima od-

⁴⁸ AVII 52-40/1-3-22; 70-17/4; 164-31/2-1; 174-16/6-1, 24/6-1-2.

⁴⁹ AVII 60-14/2. — Jedanaestog jula 1942. god. vlast opunomoćenika Ministra unutrašnjih poslova za velike župe Vrhbosna, Hum i Usora i Soli proširena je i na župu Posavje, što znači i na Bosansku posavinu i Semberiju. AVII 71-50/6.

⁵⁰ AVII 146-44/2—5.

bijanja iznenadnog protivničkog napada ili ugušivanja nemira odnosno pobuna, dakle u slučajevima koji traže hitno samoinicijativno djelovanje. Domobranske i ustaške jedinice koje izvršavaju određene im operativne i taktičke zadatke ne mogu niti smiju vršiti nikakvu drugu službu, kao što je npr. sabiranje i prevoz zaplijenjenih materijalnih dobara i sl.

2. Prije svake vojne akcije treba, po pravilu, na prikladan način pozvati stanovništvo da se vrati svojim kućama i obnavljanju svakodnevnih poslova i garantirati mu bezbjednost života i imetka i punu zakonsku zaštitu. U toku operacija treba poštediti žene i djecu i ostaviti ih na miru u njihovim domovima. U načelu treba ostaviti na miru i muškarce koji se zateknu kod kuća bez oružja i koji ne budu pružali otpor. Kuće po selima i seoska imanja ne smiju se u toku operacija oštetiti.

3. Zabranjuje se svaka samovoljna štetna djelatnost kao što je ubijanje, pljačka, paljenje, krađa i drugi načini uništavanja imovine. Svaki onaj ko se u tome pogledu ogriješi biće izveden pred prijeki sud i najstrože kažnjen. Za svaki prestup u gornjem smislu odgovorne su pretpostavljene starješine.⁵¹

U odredbama je posebno naglašena zabrana vršenja bilo kakvih akcija bez naređenja viših komandi ili nižih organa vlasti, kao i zabrana vršenja ubistava, pljačke, krađe, paljevine i drugih načina uništavanja imovine.

Donoseći ove odredbe Pavelić je očigledno imao u vidu političke želje vojnih komandanata dviju okupacionih sila, prije svega njemačkih. Njegovi predstavnici na razgovorima u štabu gen. Badera u Sarajevu, 20. aprila, ponovo su izrazili punu spremnost da u pitanju odnosa prema srpskom narodu i funkcionisanja i odgovornosti državnih organa NDH udovolje svim njemačkim željama. Pavelićevi emisari su insistirali jedino na tome da pomoću ustaških bataljona p. puk. J. Francetića zatvore granicu prema Srbiji.⁵²

⁵¹ Odredbe poglavnika NDH za postupak prigodom pothvata (akcija) za čišćenje pobunjeničkih područja, AVII 180-19/8-2.

⁵² E. Wisshaupt, str. 166—167.

Praksa je pokazala da je ustaško vođstvo pokušalo da ostane pri svojim obećanjima i proklamacijama. Ono je uspjelo da se ustaški funkcioneri i komandanti u istočnoj Bosni u toku tzv. treće ofanzive donekle pridržavaju izdatih naređenja u pogledu odnosa prema narodu. Kao što je poznato, uloga ustaških bataljona u toj ofanzivi bila je ograničena uglavnom na područje Romanije na istok do rijeke Drine. Jedan dio srpskog naroda iz ovog kraja bojeći se ustaških zločina bježao je prema Drini sa željom da se skloni u Srbiju. U selu Miloševićima ustaše su izvršile pokolj srpskog naroda. Ali, stigavši nekoliko dana kasnije u selo Stari Brod, ustaše, na veliko iznenađenje mještana i izbjeglica, nisu izvršile nikakvo nasilje nad uplašenim i prestravljenim srpskim narodom, koji se tu nalazio u zbjegu očekujući da bude prebačen preko Drine u Srbiju. Šta više, jedan od ustaških funkcionera, po svoj prilici sam p. puk. Francetić, održao je narodu govor u kome se okomio na partizane, a narod pozvao da se vrati svojim kućama, da obrađuje zemlju i obavlja druge poslove. On je narodu garantovao slobodu izjavivši da »niko nikoga neće smjeti dirati«. Štaviše, govornik je pozvao muškarce sposobne za vojsku da stupe u ustaše i da se bore protiv partizana koji su jedini krivi za sve nedaće. Nakon toga narod se povratio svojim kućama. Prema nekim podacima,⁵³ ustaše u toku preostalog dijela 1942. god., izuzimajući dva izolovana slučaja samovolje, nisu na užem području Romanije vršile nikakva nasilja. Ustaški puk. Stipković, koji se nalazio u Sokocu, kažnjavao je ustaše za najmanji ispad prema narodu, sprečavao pljačku od strane ustaša i preduzimao niz mjera da odnos ustaša prema narodu bude korektan. Narod je skoro bez ikakve kontrole od strane ustaških vlasti mogao da se kreće kuda je želio.

Prema kazivanju Gruje Novakovića, vlasti NDH na Romaniji i Glasincu izmijenile su u proljeće 1942. godine politiku prema srpskom stanovništvu. Pozvan je cio narod da se povрати svojim kućama i obećano mu da će se ustašama zabraniti da vršljaju po selima. Ustaše su zagovarale mir. I ko god se prijavio njihovoj komandi, davali su mu propu-

⁵³ S. Bilić, *Kriza ustanka na Romaniji 1942. god.*, prilog za ediciju: »1942. u sjećanjima učesnika NOR-a« — sjećanje.

snicu sa kojom je nesmetano mogao ići u svoje selo. Pričalo se da nisu tražili ni to da im narod preda oružje.⁵⁴

U toku marta mjeseca ustaški režim je pokušao da nađe neki sporazum sa četničkim starješinama u Hercegovini: Novicom Kraljevićem, Radmilom Grđićem, i Dobroslavom Jevđevićem. U isto vrijeme on se energično suprotstavljao svakom kontaktu u cilju pregovora sa četnicima u istočnoj Bosni. Objašnjenje vlade NDH da je ona željela da putem pregovora sa navedenim četničkim starješinama obezbijedi granicu prema Crnoj Gori samo je djelomično tačno. Razlog za njen donekle različit prilaz četnicima u Hercegovini i istočnoj Bosni u to vrijeme treba prije svega tražiti u različitom odnosu dviju okupacionih sila prema NDH. Njemački okupator je nastojao da održi fiktivni suverenitet te države pa se u svojoj politici rukovodio načelom da na njenoj teritoriji ne preduzima ništa mimo vlade NDH, makar se radilo i o tako važnoj stvari kao što je izbor sredstava za likvidaciju ustanka. Za razliku od njemačkog, italijanski okupator je određivao svoju politiku u okupiranom području ne vodeći računa o interesima Pavelića. Sam Pavelić, iako predstavnik italijanskog dijela ustaške emigracije, pošto je došao na vlast, sve više se u svojoj politici oslanjao na vojnički i ekonomski snažniji Treći Rajh. To je vremenom umanjilo njegov značaj kod Italijana. S druge strane, Pavelić je u vrijeme izbijanja ustanka predao italijanskoj armiji civilnu i vojnu vlast u Drugoj, te vojnu vlast u Trećoj okupacionoj zoni. Ove okolnosti stimulisale su i omogućile Italijanima da lako i brzo ostvare dodir sa političkim ličnostima iz redova Srba u Hercegovini, a zatim i odnos saradnje sa tamošnjim četničkim odredima u borbi protiv partizana. Italijani su snabdijevali četnike hranom i opremom, a četnici su za uzvrat priznavali italijansku komandu. Na taj način je Milizia volontaria anticomunista (MVAC), kako su Italijani nazivali ove četnike, postala dio sistema italijanske okupacije.

U ovim uslovima uticaj organa vlasti NDH u istočnoj Hercegovini, naročito u selima, bio je ništavan. Može se

---

⁵⁴ S. Pređa, *Romanijski udarni bataljon*, prilog za ediciju: »Istočna Bosna u NOB-i« — sjećanje.

uzeti kao vrlo vjerovatno da se ustaški režim odlučio za miroljubive pregovore sa hercegovačkim četnicima u želji da tamo ojača svoj uticaj na štetu Italijana. Režim se, u stvari, plašio da Italijani ne pripoje istočnu Hercegovinu svom Guverneratu u Crnoj Gori.⁵⁵ Taj strah je porastao poslije pregovora J. Dangića sa Nijemcima u Beogradu, krajem januara i početkom februara 1942. god., kom prilikom je Dangić tražio vlast u istočnoj Bosni, odnosno pripojenje istočne Bosne Srbiji. Pokušaj ustaškog režima da se dogovori sa četničkim starješinama u Hercegovini — preduzet u vrijeme kada se u Opatiji odbacivala svaka mogućnost pregovora sa četnicima — nije dao željene rezultate. Ali su Italijani u tom pokušaju vidjeli presedan koji su iskoristili za diverziju Opatijskog protokola. Kao što je rečeno, pod utiskom Roattine argumentacije u Ljubljani morala je i njemačka strana da revidira svoj odnos prema četnicima. I vlada NDH svojom izjavom od 31. marta 1942. stvarno je prihvatila soluciju da se sa četnicima pregovara i pored toga što joj se formalno protivila.

Svoju odluku da prizna četnike sjeverno od demarkacione linije i da se samo upusti u pregovore s njima, ustaško vodstvo je donijelo odmah poslije ljubljanskih razgovora, svakako u prvoj polovini aprila mjeseca. Vjerovatno je na donošenje te odluke uticala i inicijativa samih četnika, koji su, energično se boreći za spas srpskih duša od komunizma, nalazili da se isplati pokušati podijeliti vlast sa ustašama. Zna se da su pojedini četnički komandanti (na Majevici, Trebavi, Ozrenu) početkom aprila mjeseca nudili pregovore domobranskim i njemačkim komandantima. Osim toga, prodorom ustaške Crne legije iz Han-Pijeska prema Drini, početkom aprila, i nastupom njemačkih i ustaško-domobranskih snaga sa Romanije prema njemačko-italijanskoj demarkacionoj liniji, sredinom aprila 1942. god., otpočele su vojne operacije protiv partizanskih snaga u istočnoj Bosni. Za vrijeme ovih operacija četnici su svojim držanjem dokazivali da nemaju namjeru da se poput partizana bore protiv okupatora i da su skloni saradnji i sporazumijevanju sa okupatorom i NDH. Sve to, dakle, imalo je uticaja na odluku

⁵⁵ V. Vrančić, *Urota protiv Hrvatske*, Zagreb 1943, str. 57.

ustaša da u okviru revizije svoje unutrašnje politike prvih mjeseci 1942. god. pristupe i političkom pregovaranju sa četnicima.

Tokom proljeća i ljeta (april-juni) 1942. god. državni organi NDH stupili su u pregovore sa više četničkih vojvoda i oficira koji su zastupali pojedine četničke odrede ili manje četničke jedinice odnosno teritorije pod kontrolom četnika. Prihvatajući politiku sporazumijevanja, koja je nužno pretpostavljala i politiku djelimičnih ustupaka, ustaško vođstvo je tražilo da četnici priznaju suverena prava NDH. Ovo vođstvo je prihvatilo soluciju da se Srbima omogući da uglavnom nesmetano žive na teritorijama na koje bi se sporazumi odnosili. Na ovoj osnovi sklopljeni su s nekim četničkim vođama: Urošem Drenovićem (Mrkonjić-Grad), Cvijetinom Tođićem, Cvijetinom Đurićem i Brankom Stakićem (Ozren dobojski), Savom Božićem, Petrom Arnautovićem i Đurom Miloševićem (Trebava) i Golubom Mitrovićem (Zenica) formalni sporazumi kojima su regulisani međusobni odnosi strana ugovornica. Prema tim sporazumima četnici iz navedenih područja priznali su suverena prava NDH i kao njeni državljani izrazili joj privrženost, a njenom poglavaru lojalnost i odanost. Po slovu sporazuma četnici prekidaju sva neprijateljstva prema vojnim i građanskim vlastima NDH, koje će na teritorijama na koje se sporazumi odnose uspostaviti svoju redovnu vlast i upravu, u čemu će je četnici u svakom pogledu pomoći. Komandanti četničkih odreda, odnosno opštinske vlasti koje će oni imenovati vršiće samoupravnu vlast na odnosnom području a pod kontrolom vlasti NDH. U cilju vođenja zajedničke borbe protiv partizana, četnici će zadržati svoje oružje, a ako se pokaže potreba, državne vlasti NDH će ih snabdijeti municijom. Sporazumi sadrže i odredbe po kojima se četnici, koji budu ranjeni u borbama sa partizanima mogu liječiti u bolnicama i ambulancama kao i pripadnici oružanih snaga NDH, da četnici, ako se istaknu u borbi, mogu dobiti nagrade i odlikovanja, da se porodicama četnika poginulih u borbi protiv partizana dodijeli potpora od strane države. Takođe je određeno da stanovništvo navedenih područja ima u pogledu ishrane ista prava kao i ostali državljani, da mu se, ako zato ima preporuku četničkih komandanata, dozvoli zaposlenje na držav-

nim i drugim javnim radovima, kao i kretanje i razmjena dobara. Preostale odredbe ovih sporazuma regulišu način na koji će se kontrolisati bespravno nošenje oružja, zatim materijalnu zaštitu porodica čiji se hranioi nalaze u njemačkom zarobljeništvu a nisu pripadali partizanima, vraćanje ljudi odvedenih u logore i izdavanje potpora njihovim porodicama, vraćanje izbjeglica svojim kućama, te eventualna zamjena novca.⁵⁶

Pregovori su vođeni i sa Radivojem Kerovićem, Vukašinom Subotićem, Đurom Bižićem, Acom Medunićem, Ilijom Gajićem, Ivanom Petrovićem i Mirkom Đuranovićem (Majevica—Semberija—Posavina), Savom Derikonjom (Ozren sarajevski, istočni obronci pl. Zvijezde i zapadni obronci pl. Romanije), Radivojem Kosorićem (Rogatica—Han-Pijesak), kao i još nekim manje poznatim četničkim vođama. Mada sa ovim četničkim starješinama nisu sklapale formalne sporazume, vlasti NDH su im praktično priznale sva prava kao i onim četničkim vođama koji su takve sporazume potpisali.⁵⁷

Ovim aranžmanima NDH se praktično odrekla vlasti u onim područjima u kojima su četnici dotad uspjeli da stvore svoju vlast. Postignutim sporazumima ta vlast četnika je i formalno priznata. Sve funkcije državne vlasti na navedenim područjima preuzeli su da vrše četnički komandanti ili od njih imenovane opštinske vlasti. Značaj ove činjenice nije umanjivala okolnost da su četnički komandanti i njihovi organi vlasti (opštine) formalno priznavali suverenitet NDH.

Iz ovako regulisanih odnosa sa Nezavisnom Državom Hrvatskom proistekle su i znatne ekonomske koristi za četnike i narod, a naročito za četničke štabove. Samoupravna prava koja su četnici uživali na osnovu sporazuma u praksi su značila pravo na iskorištavanje prirodnih bogatstava dotičnog područja, odnosno pravo ubiranja taksa za njihovo korištenje, zatim pravo da slobodno trguju, pravo ubiranja porca i sl. Brojni su primjeri koji pokazuju da su četnici znali da iskoriste mogućnosti koje im je pružala stvarna situacija a i zaključeni sporazumi.⁵⁸

⁵⁶ R. Hurem, *Sporazumi o saradnji...*, str. 297—300.

⁵⁷ Isto, str. 300—303.

⁵⁸ Isto, str. 306—310.

Sporazumima o saradnji i ugovorima o primirju prekinuta su neprijateljstva između oružanih formacija NDH i četničkih odreda. Na taj način su njihove snage oslobođene za zajednički istup protiv narodnooslobodilačkog pokreta i njegove oružane sile.

Sklapanjem sporazuma postignut je relativan mir i izbjegnute su masovne represalije ustaša nad srpskim narodom. Ostavivši srpskom stanovništvu mogućnost oružane zaštite od ustaškog terora, kao i mogućnost više-manje normalnog privređivanja i razmjene dobara, okupator je uspio da ovo stanovništvo, koje je sačinjavalo najveći dio ustaške mase u 1941. god., u priličnoj mjeri pasivizira. Ovo stanovništvo je počelo da obnavlja svoje domove i da se prilagođava novoj situaciji u kojoj nije bilo toliko izloženo fizičkom uništavanju kao što je to bio slučaj u vrijeme dizanja ustanka 1941. godine. Prihvatanje odnosa koji su ovim sporazumima uspostavljeni izgledalo je dobrom dijelu srpskog naroda kao najsigurniji put do obezbjeđenja i zaštite egzistencije. Ovom uvjerenju najviše su doprinijeli sami četnici, čiji su komandanti, objašnjavajući narodu smisao i ciljeve sporazuma, isticali da su partizani ti koji izazivaju nered, na koje Nijemci reaguju odmazdama nad srpskim narodom, što izaziva nepotrebne žrtve srpskog naroda, a da oni — četnici — žele mir i prosperitet srpskom narodu.

Istovremeno je vladi NDH pošlo za rukom da se ponovo domogne odgovornosti u Drugoj i Trećoj okupacionoj zoni, kojih se zbog vlastite nemoći morala odreći krajem avgusta 1941. godine u korist italijanske okupacione sile. O tome je 19. juna 1942. god. potpisan sporazum sa vladom Kraljevine Italije, tzv. Zagrebački sporazum. Po tom sporazumu NDH je dobila pravo da u Trećoj zoni uspostavi građansku i vojnu vlast a u Drugoj zoni samo građansku vlast uz izvjesna ograničenja. Nezavisna Država Hrvatska je garantovala da će poštovati obaveze koje su italijanske vojne komande preuzele u ime italijanske vlade, da se neće vršiti nikakve represalije niti nasilja nad srpskim stanovništvom i da će na najcjelishodniji način osigurati javni red i mir. Ove obaveze podrazumijevale su i priznanje »dobrovoljne protukomunističke milicije« (MVAC), koju su osnovale italijanske vojne vlasti, tj. četnika koji su bili u saradnji sa italijanskim oku-

patorom. Za uzvrat MVAC je priznala suverenitet, zakone i organe vlasti NDH. Sporazumom je određeno da i hrvatske vlasti mogu u Trećoj zoni osnivati »protukomunističke družine« koje bi bile pod vojničkom i političkom kontrolom NDH. Takve družine mogle su hrvatske vlasti osnivati i u Drugoj zoni, ali u sporazumu sa Vrhovnom komandom oružanih snaga Slovenija—Dalmacija (Supersloda). NDH se sporazumom obavezala da će uložiti sve snage za ugušenje narodnooslobodilačkog pokreta u spomenutom području.⁵⁹

Na ovaj način vlada NDH je došla u odnos prema četnicima u južnom dijelu istočne Bosne i u Hercegovini (italijanska okupaciona zona) sličan onom koji je imala sa četnicima u Bosni (njemačka okupaciona zona) poslije potpisivanja sporazuma. Preuzimajući odgovornosti, vlada NDH je namjeravala da i u ovim krajevima osigura i zajamči mir i poredak i učini sve što je potrebno za smirivanje i sredi vanje prilika. Ove mjere vlada NDH je mislila da ostvari prije svega obezbjeđenjem mira i zakonske zaštite srpskom stanovništvu (»izpravnom i lojalnom pravoslavnom pučanstvu«) nastanjenom u ovim krajevima.⁶⁰

Sredinom 1942. god. vlada NDH je stala na stanovište da se u državnu službu mogu primati »lojalni pravoslavci«, bivši činovnici, s tim da se rješenja o prijemu donose individualno od slučaja do slučaja. Rješenje o ponovnom prijemu u službu bivših službenika Srba donosilo je Ministarstvo unutrašnjih poslova na obrazloženi prijedlog velikih župana⁶¹

*

Navedene mjere okupatora i ustaša, naročito sporazumi sa četnicima (Bosna), odnosno priznanje od strane NDH njihovog statusa koji je nastao kao rezultat ranijih aranžmana sa italijanskim okupatorom (istočna Hercegovina), djelovale su u pravcu smirivanja pobunjenog naroda. Veliki broj Srba, koji su učestvovali u ustanku, nalazio je da je u novonastalim uslovima mudrije baviti se svojim poslovima

⁵⁹ V. Vrančić, n. d., str. 70—71; F. Butić — I. Jelić, n. d., str. 345; Raspis VOZ-a od 30. 6. 1942, AVII 145-13/9-2.

⁶⁰ Raspis VOZ-a od 6. 7. 1942, AVII 145-13/9-1.

⁶¹ AVII 150a-52/16.

nego nastavljati borbu i podnositi žrtve. Odnos snaga u istočnoj i centralnoj Bosni i istočnoj Hercegovini mijenjao se na štetu narodnooslobodilačkog pokreta. Paralelno su u ovim oblastima jačale pozicije NDH i, naročito, četnika.

Sporazumima sa okupacionim silama i Nezavisnom Državom Hrvatskom četništvo je izvojevalo priznanje da predstavlja srpski narod. Okupacione vlasti i NDH priznale su mu to i ne htijući. Ovim sporazumima četnički pokret se potpuno uklopio u sistem okupacije i otpao kao ustanički faktor. Buduća rješenja, u osnovi politička, očekivao je na svjetskim frontovima. Ostalo je jedino pitanje koliko će četnički pokret moći da sa ove političke pozicije zadrži svoje pristalice i svoje borce.

IV

ISPOLJAVANJE KRIZE NOP-a U BOSNI I HERCEGOVINI

POLITIČKO OPREDJELJENJE USTANIKA I RASPADANJE USTANIČKIH ODREDA

Istraživači NOR-a još ranije su utvrdili da su se događaji poslije prvih većih ofanziva okupatora i kvislinga, naročito s proljeća 1942. god., u gotovo svim oblastima oružanog ustanka odvijali u znaku zaoštrene borbe između KPJ kao rukovodeće snage NOP-a i udruženih snaga kontrarevolucije za uticaj na ustaničke mase i narod u cjelini. Oni su takođe utvrdili da je diferenciranje među vodećim političkim snagama u zemlji bilo do tada u potpunosti ostvareno i da su te snage odlučno, sa svim raspoloživim sredstvima ušle u borbu za uticaj na ustanike i narod.¹

Ove konstatacije odgovaraju u potpunosti zbivanjima u Bosni i Hercegovini u to vrijeme, osobito zbivanjima u istočnoj Bosni i Hercegovini.

Zadnjih mjeseci 1941. god. bile su prostrane teritorije Bosne i Hercegovine pod kontrolom ustanika. Njihova vojnička snaga je u to vrijeme narasla a organizacija dobila vid struktuiranih i relativno solidno naoružanih narodnooslobodilačkih partizanskih odreda. Sve više se među ustanicima i među rukovodiocima ustanka govorilo o planovima za oslobodenje većih mjesta, npr. Sarajeva. Stizale su vijesti o isto tako uspješnom ustanku u drugim jugoslavenskim zemljama. Istovremeno je već organizovana propagandna služba narodnooslobodilačkog pokreta (leci i proglasi, list »Borba«, usmena propaganda) širila vijesti o skorom porazu Hitlera, o

---

¹ P. Morača, *Prelomna godina NOR-a*, str. 62; F. Tuđman, *Stvaranje socijalističke Jugoslavije*, Zagreb, 1960, str. 74. Vidi i *Pregled istorije SKJ*, str. 360.

narodnom nezadovoljstvu u Njemačkoj i Italiji, o privrednim teškoćama i krah u privredne politike u Njemačkoj, o demonstracijama u Rimu, o teškom stanju i demonstracijama u Rumuniji, o otporu češkog naroda, o sovjetskim bombarderima nad Berlinom, o pokretu u Italiji za sklapanje separatnog mira itd.² Sve ovo je doprinosilo da je samopouzdanje kod ustanika raslo i da su oni sa puno optimizma gledali u skor u budućnost.

Ali je entuzijazam ustanika ubrzo bio izložen teškim iskušenjima. Vojna situacija na svjetskim frontovima, napose ulazak u rat Japana i SAD ukazivala je da se svjetski sukob nalazi u svojoj razvojnoj fazi i da se njegov kraj zasad jedva može nazreti. Ispostavilo se kao neosnovano vjerovanje u brzu pobjedu SSSR-a. Takođe je postalo jasno, naročito poslije njemačke ofanzive u Srbiji, u novembru 1941. god., i istočnoj Bosni, u januaru 1942. godine, da ustanak u zemlji ne može da u jednom snažnom naletu savlada režim okupacije i da će narodnooslobodilački rat morati duže da traje. Na inače siromašnim teritorijama Bosne i Hercegovine pod kontrolom ustanika (istočna Bosna, Hercegovina, Bosanska krajina), kao i u Sandžaku i Crnoj Gori, pojavile su se velike teškoće oko snabdijevanja vojske i stanovništva. Te teškoće je pojačavala teška zima, sa dubokim snijegom i jakim mrazevima, kakva je bila 1941/1942. godine. Mnoga ustanička sela bila su izložena represivnim mjerama okupatora i ustaša, što je za njih značilo nove ljudske i materijalne žrtve, a oružane snage NOP-a nisu uvijek bile ka-

---

² AIRPB, CK KPJ, 1942/18. — U proglasu generaciji svih naroda Jugoslavije (izdavač proglasa nepoznat) pisanom, vjerovatno, avgusta 1941. god. između ostalog stoji:

»... Milion i pol mrtvih i ranjenih, šest hiljada uništenih aviona, osam hiljada razorenih i zarobljenih topova, onesposobljenih i zahvaćenih tenkova — to su jedini stvarni rezultati Hitlerovog munjevitog pohoda u toku prvih šest nedelja rata...«

»... Na strani pravedne stvari Sovjetskog Saveza, postaknuto njegovom herojskom borbom, sve se moćnije dižu i ugnjeteni narodi Evrope, koji krvare i pate pod čizmom fašizma. U Norveškoj, u Češkoj, u Rumunskoj, u Grčkoj, u Holandiji i u Poljskoj, isto kao u svim zemljama Jugoslavije silno je narasla i nastavlja da raste narodnooslobodilačka borba. Unutrašnji front u samim fašističkim zemljama počinje da popušta...« (AIRPS, Zbirka NOR-a, kat. br. 113/1).

dre da tim selima pruže neophodnu zaštitu. Zbog svega toga javljao se kod ustanika i naroda koji ih je podržavao zamor od vođenja borbe i zasićenost ratom.³ Prodori okupacionih i ustaških snaga na oslobođenu teritoriju i žrtve koje su ustanici u tim prilikama imali još više su slabili njihov borbena moral i nadu da će borba protiv okupatora i ustaša biti u dogledno vrijeme uspješno završena.⁴ »Ta nova situacija učinila je da je veliki broj seljačkog stanovništva nekako izgubio ono staro samopouzdanje, i kao da je počeo da sumnja da će se sve ovo srećno svršiti.«⁵

U takvoj situaciji imala je politički neizdiferencirana ustanička masa u istočnoj Bosni i Hercegovini, a takva je bila u većini, da se opredijeli za nastavak oružane borbe protiv okupatora i ustaša, za koju se zalagala KPJ, ili da odustane od daljnjeg vođenja borbe, tj. da tu borbu odloži »za povoljnije vrijeme«, što su sugerisali izbjeglička vlada u Londonu i vođe i oficiri četničkog pokreta D. Mihailovića.

Kao što je poznato, jugoslavenska izbjeglička vlada u Londonu i četnički pokret D. Mihailovića koncipirali su otpor okupatorima kao pripremu za konačan obračun koji će uslijediti kada za to dođe vrijeme. U stvari, kreatori ovog koncepta su očekivali da će oslobođenje Jugoslavije od okupatora doći samo po sebi, kao posljedica očekivane pobjede velikih sila iz antihitlerovske koalicije nad silama Osovine. S druge strane, izbjeglička vlada u Londonu, a naročito čet-

³ »... Mnogi seljaci Srbi domaćini rado bi predali oružje i vratili se svojim domovima..., jer je i njima život po šumi dodijao« (Drugi domobranski zbor — Glavnom stožeru domobranstva 25. 2. 1942, AVII 69-17/3);

ili:

»Danas kad sam pošao ovamo susreo sam 6—7 četnika... a ja poznajem Nedeljka Lošića iz moga sela i kada sam im rekao da idem u Vlasenicu da se prijavim on mi je rekao da idem jer da će i on jednog dana uzeti pušku i sa puškom doći da se preda jer da mu je taj život više dodijao ovako po šumi hodati gladan, bos i gol, jer u selu slabo imaju kruha, a soli nemogu nikako da dobiju ni od kuda... (Zapisnik o saslušanju Kirila Lošića iz G. Zalukovika sastavljen 31. 7. 1942, AVII 148a-42/7-8).

⁴ Zb. NOR, IV-4, 13/46, 40/117, 63/175.

⁵ T. Vujasinović, n. d., str. 255.

nički pokret D. Mihailovića, stajali su u to vrijeme na pozicijama ekstremnog srpskog nacionalizma. Četnički pokret je stajao na stanovištu da buduće državno uređenje Jugoslavije treba da se bazira na uspostavi etnički čiste Velike Srbije, koja bi se prostirala u granicama Srbije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Srema, Banata i Bačke. To stanovište izraženo je u političkom programu beogradskog političkog odbora pokreta D. Mihailovića, koji je izrađen u ljeto 1941. godine s kojim je krajem septembra te godine bila upoznata vlada Kraljevine Jugoslavije u Londonu. Ovo stanovište, kao i osnovne nacionalno-političke ciljeve pokreta D. Mihailovića izložio je sam Draža Mihailović u svom uputstvu četničkim odredima krajem 1941. godine. U tom uputstvu stvaranje velike Jugoslavije i u njoj Velike Srbije, uključivanje u državne okvire Trsta, Gorice, Istre i Koruške, kao i Bugarske i sjeverne Albanije, zatim čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjima i nacionalnih elemenata i, napokon, stvaranje neposredne zajedničke granice između Srbije i Crne Gore i između Srbije i Slovenije čišćenjem Sandžaka od muslimanskog i Bosne od muslimanskog i hrvatskog življa, označeni su kao zadaci četničkog pokreta.⁶

Krajem 1941. i prvih mjeseci 1942. god. vođstvo četničkog pokreta D. Mihailovića upiralo se iz petnih žila da ustanike u Bosni i Hercegovini pridobije za četnički koncept otpora okupatorima. Njegov stav prema tom otporu i njegova nacionalna politika, izražena u planovima za državno uređenje poslijeratne Jugoslavije, određivali su pri tom njegovu taktiku. Od pristalica četničkog pokreta nije traženo da se tuku sa njemačkim i italijanskim vojnicima. Govorilo se da će okupatori i tako i tako napustiti zemlju kada budu tučeni na glavnim svjetskim frontovima i da nema potrebe da ih se izaziva jer da od njihove reakcije strada srpski narod. Komunisti, koji su pozivali na odlučan rat sa okupatorima i kvislinzima optuživani su da zbog navodnih sebičnih interesa izlažu srpski narod opasnostima (odmazde i dr.). Na drugoj strani, stav četničkog pokreta prema Muslimanima i Hrvatima u Bosni i Hercegovini ispoljio se u optužbi da su Muslimani i Hrvati vinovnici svih nedaća srpskog naroda a

---

⁶ Vidi D. Plenča, n. d., str. 74—76.

i u stimulisanju Srba, bilo da učestvuju u ustanku ili ne, da se prema Muslimanima i Hrvatima odnose kao prema elementu koji nema pravo na život.

Na ovaj način četnici su dinamizam ustanka umjesto protiv okupatora i kvislinga usmjeravali protiv komunista, Muslimana i Hrvata. Svojom političkom konfrontacijom sa komunistima pokušavali su da daju ton ustanku i bitno utiču na karakter i suštinu NOR-a, a svojom nacionalnom politikom utirali su put teroru, pljački i zločinima nad Muslimanima i Hrvatima.

Shvatanje ciljeva narodnooslobodilačkog rata kao i cjelokupna politika četničkog vođstva, budući da su umjesto žrtava stavljali u izgled mogućnost lakog života, a možda i bogaćenja, bili su primamljivi i prihvatljivi za veliki broj ustanika u istočnoj Bosni i Hercegovini. Kod većine njih postepeno je opadao interes za borbu i istovremeno jačale navike i nagon za pljačkom. Pljačka i nasilje u partizanskoj pozadini, naročito u selima gdje su živjeli Muslimani, uzimali su sve većeg maha. To se negativno odrazilo na profil i stvarnu vrijednost ustaničke vojske. Četnički oficiri ne preduzimajući vojne akcije protiv okupatora i dozvoljavajući borcima da se bave pljačkom, najprije Muslimana i Hrvata, a potom i Srba, pretvorili su mnoge od njih od »poštenih« boraca, kakvi su bili u početku ustanka, u grupe pljačkaša, oslobođene želje da ratuju za patriotske ciljeve.⁷

Ranije smo pokazali kako i zašto je rukovodstvo NOP-a krajem 1941. i početkom 1942. god. stavilo akcenat na borbu protiv četništva kao protiv ekspoziture reakcionarnih društvenih i političkih snaga, koje su se okupljale na platformi borbe protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Označavajući imućnije slojeve društva, na prvom mjestu bogato seljaštvo kao društvenu osnovu četništva, rukovodstvo NOP-a je intoniralo klasnu sadržinu političkog sukoba sa svojim protivnicima. Komiteti KPJ i partizanski štabovi u krajevima koji su se u to vrijeme nalazili pod neposrednim uticajem i kontrolom Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba, a u kojima su snage narodnooslobodilačkog pokreta bile u porastu

⁷ Vidi o tome izvještaj R. Jakšića CK-u KPJ od 25. 4. 1942, AIRPB, CK KPJ, 1942/227.

(Crna Gora, Hercegovina, dio Bosne jugoistočno od Sarajeva), svojom revnošću u borbi protiv pete kolone — u čemu su oni vidjeli sredstvo za ostvarenje revolucionarnih ciljeva rata — i nedovoljnom političkom samokontrolom pretvorili su rat protiv četništva u klasni rat, a narodnooslobodilačku borbu u borbu za vlast. Naprijed je istaknuto da narod i borci u većini nisu prihvatili i odobrili takav kurs. Na ovom mjestu treba reći da uticaj komunista na narod nije još bio takav da bi on mogao da taj kurs slijedi. Narod tih krajeva se sa izvjesnim rezervama odnosio prema komunistima iako je u osnovi bio spreman da se bori za nacionalno oslobođenje od okupatora.⁸ Četnici su se postarali da narodu ukažu na nesklad između njegovih konkretnih potreba i politike i prakse partizanskih vođa. Poziv KPJ narodu i ustanicima da nastave odlučnu borbu protiv okupatora i ustaša, što znači da se svjesno žrtvuju i izlažu opasnostima, bio je jedna a lijevi ekstremizam njenih članova na terenu druga ozbiljna prepreka da narod bezrezervno slijedi Komunističku partiju.

Osnovni politički ciljevi okupatora i ustaša nisu se mogli dovesti u sklad sa političkim težnjama srpskog naroda u Bosni i Hercegovini i obratno. Pa ipak, kada su ustaše na nagovor okupatora u prvim mjesecima 1942. godine korigovali kurs svoje politike prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, moralno-političke dileme velikog broja ustanika su još više porasle. Ustupci ustaškog režima sugerisali su im preokupacije o mirnom životu i radu i dovodili ih u takvo psihološko stanje da im je izgledalo mudro odustati od daljnje vođenja borbe čak i pod cijenu prihvatanja koeigzistencije sa ustaškim režimom. Tako raspoloženje srpskih seljačkih masa pothranjivala je cjelokupna četnička propaganda, napose srpski političari koji su i prije proljeća 1942. god. zahtijevali da se pomoću okupatora riješi pitanje zaštite srpskog naroda od ustaških progona. Poznato je, npr. da su neki srpski političari u Sarajevu (dr Milan Božić, dr Vojislav Besarević, dr Dušan Jevtanović) u vrijeme stvaranja NDH i utvrđivanja njenih granica izrazili njemačkom okupatoru svoje neslaganje sa uključenjem Bosne i Hercegovine

---

⁸ P. Perović — CK-u KPJ 8. 5. 1942, AIRPB, CK KPJ 1942/263.

u okvir Nezavisne Države Hrvatske.⁹ Jedna delegacija iz istočne Hercegovine, koju su po mišljenju B. Kovačevića i S. Skoka sačinjavali bivši srpski političari, izražavajući bojazan od kvislinškog ustaškog režima, posjetila je u to vrijeme Cetinje i zahtijevala pripojenje istočnog dijela Hercegovine Crnoj Gori.¹⁰ Dr Novica Kraljević je ispred hercegovačkih izbjeglica u Crnoj Gori izrazio želju, 30. juna, da se Hercegovina sa svojih sedam srezova prisajedini Kraljevini Italiji ili da se pripoji Crnoj Gori.¹¹ Ovi prigovori i prijedlozi nisu bili usvojeni pa su u istočnoj Bosni, i van nje, sve dok nije došlo do sporazuma sa Nezavisnom Državom Hrvatskom, činjeni pokušaji da se ova oblast za vrijeme dok rat traje stavi pod četničku upravu ili pripoji Nedićevoj Srbiji. Zahtjev za zaštitu srpskog naroda u istočnoj Hercegovini ostvarivan je u političkoj saradnji sa italijanskim okupatorom i osnivanjem MVAC.

Opredjeljenje najvećeg dijela naroda i ustanika više je zavisilo od uvažavanja i procjene njegovih neposrednih interesa a manje od tzv. velike politike. Prihvatiti narodno-oslobodilački pokret za ustanike je značilo svjesno podnositi sve tegobe, sve žrtve i razaranja koje oružana borba nosi sa sobom, a uz to i neizvjesnost u pogledu konačnog ishoda te borbe. Opredijeliti se, pak, za četničku soluciju, s obzirom na najnoviju politiku njemačkog okupatora i ustaša značilo je izbjeci sve te nevolje i prihvatiti prednosti koje pruža povlačenje u miran život. Ukratko, jedan politički konflikt krupnih razmjera reflektovao se u svijesti velikog broja ustanika kao dilema: ići u rat i ginuti ili čekati da se sve to nekako završi i bez žrtava.

Do raspleta je došlo u toku vojnih operacija okupatora i kvislinga protiv ustanika u istočnoj Bosni, Hercegovini, Sandžaku i Crnoj Gori, poznatih pod imenom treća neprijateljska ofanziva. U izvođenju ovih operacija, koje su trajale od početka aprila do sredine juna 1942. god., učestvovala su njemačke i italijanske okupacione divizije. Njima su u

⁹ R. Hurem, *Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara...*, str. 197—198.

¹⁰ B. Kovačević — S. Skoko, n. d., str. 96—97.

¹¹ N. Bajić, *KPI u Hercegovini...*, Prilozi br. 2, str. 234.

istočnoj Bosni i Hercegovini pomagali ustaški i domobranski bataljoni, a u Hercegovini, Sandžaku i Crnoj Gori, u saradnji sa Italijanima, četnici. Ove operacije snažno su podstakle ranije započeti proces diferenciranja političkih snaga u ustanku. U stvari, sve političke mjere okupatora provedene neposredno ili preko ustaškog režima NDH, kao i pomenute vojne operacije, bile su sračunate na to da se ustaničke snage pocijepaju, da se raznim ustupcima pridobiju ustanici »nacionalisti« i na taj način lakše savladaju ustanici »komunisti«. Četnici su prihvatili ovakvu politiku okupatora jer im je ona odgovarala iz dva razloga: 1. oni su očekivali da će u saradnji sa okupatorima i ustašama lakše potisnuti komuniste i preuzeti vodeću ulogu u nacionalnooslobodilačkom pokretu i 2. ustupci koje su im činili okupatori, a pod pritiskom ovih i ustaše, u osnovi kojih je stajala podjela i učešće u vlasti, shvaćeni su na četničkoj strani kao unaprijed ostvaren rezultat borbe za nacionalno oslobođenje koja će biti poveljena kada za to dođe vrijeme.

Rukovodeći se ovim ciljevima četnici su u toku priprema i izvođenja vojnih operacija okupatora, ustaša i domobrana, aprila-juna 1942. godine, sa više snage i samopouzdanja nastavili ranije započeti ideološki i politički rat protiv narodnooslobodilačkog pokreta, odnosno protiv njegovog komunističkog vođstva. Štaviše, okolnost da su okupatori preduzeli vojne mjere protiv snaga NOP-a omogućila je četnicima da primijene i neke nove metode borbe.

Kada je ofanziva počela, četničke vođe u istočnoj Bosni su pozvale srpski narod da napusti partizane i pridruži se ostalim Srbima, »koje vode Srbi«. Rečeno im je da će na taj način izbjeći negativne posljedice kaznenih ekspedicija usmjerenih protiv komunista.¹² Petar Samardžić i pop Radojica Perišić obratili su se u ime štaba vojnočetničkih odreda za područje Nevesinje—Gacko četnicima i srpskom narodu u ovom dijelu Hercegovine. Oni su zatražili od podređenih im četnika da na osnovu sporazuma sa italijanskom vojnom komandom izbjegavaju bilo kakav sukob sa italijanskim četama koje operišu u području Čajniča, Goražda, Kalinovika i Foče. Borce-partizane pozvali su da ubijaju komesare

---

¹² Proglas »Bosanskih četnika« Braći Srbima, AVII 52-8/1-3.

partizanskih jedinica i da se sa svojim oružjem prijavljuju najbližim talijanskim vojnim komandama. Ovim borcima je garantiran život i imetak. U ime italijanske vojske obećano im je da niko od njih neće biti pozvan na odgovornost za djela i događaje u ustanku. Takođe je ovim borcima obećano da će sa svojim oružjem biti uvršteni u jedinice četnika dobrovoljaca koje se nalaze pod komandom četnika za područje Nevesinje—Gacko. Na taj način oni će sa svojim oružjem moći da u svojim krajevima čuvaju red i mir, da uništavaju komuniste i da onemoguće ustaše i ustašku miliciju da im bilo šta učini. Ovaj proglas potpisao je i Dobroslav Jevđević kao nacionalistički politički povjerenik.¹³

Ovim proglasima utvrđen je okvir i naznačeni su metodi borbe protiv partizanskih štabova. Njen intenzitet određen je realnom snagom četničkog uticaja, činjenicom da je trajala vojnička akcija okupatora protiv snaga NOP-a i ničim neometanom usmenom propagandom koja je, s obzirom na mentalitet kraja, imala ogroman uspjeh.

U svojoj propagandi protiv NOP-a četnici su koristili mnogobrojne teškoće koje je ustanak donio narodu i borcima kao što su ljudske i materijalne žrtve, stalna oskudica, hladnoća, zamor od borbe i dr. U Hercegovini su obilatno iskoristili neopravdanu oštrinu kriterija partizanskih štabova po kom je vršena likvidacija pete kolone. Samu likvidaciju četnici su predstavljali kao klanje srpskog naroda. Isto tako su iskoristili teškoće koje su za narodnooslobodilački pokret proizlazile iz činjenice da je protiv njega preduzeta vojnička ofanziva. Četnici su u partizanskim jedinicama i na oslobođenoj teritoriji na razne načine širili defetizam i sklonost ka napuštanju narodnooslobodilačke borbe. Uveličavanjem snage okupatorske vojske i njenog naoružanja i raznim obmanama i zastrašivanjima unosili su paniku među borce narodnooslobodilačkih partizanskih i dobrovoljačkih odreda.¹⁴

Političko-propagandna ofanziva četnika u istočnoj Bosni i Hercegovini pred i u toku tzv. treće neprijateljske ofanzive

¹³ AVII 153a-3/5-52.

¹⁴ Instrukcija Oper. štaba za Hercegovinu od maja 1942. god. komesarima odreda, bataljona i četa, Zb. NOR, IX-1, 88/316.

bila je veoma snažna, o čemu svjedoče mnogi vjerodostojni podaci.¹⁵

Podzemni rad četničkih agenata postepeno je rastakao partizanske čete i bataljone i izolovao komuniste. To unutarnje rovarenje bilo je primjetno, ali politički komesari i komandiri nisu uspijevali da razjasne situaciju svoje jedinice ili da onemoguće tu tihu propagandu. Kada bi to pokušali, oni su nailazili na ćutanje ili na solidarnost boraca sa četničkim agitatorima. U pojedinim bataljonima Ozrenskog, Zeničkog, Romanijskog i NOP odreda »Zvijezda« nosioci četničke propagande bili su pojedini komandiri četa i komandanti bataljona, što je, s obzirom na njihov uticaj na borce, činilo protupartizansku propagandu još efikasnijom.¹⁶

Pošto su sredstvima propagande stvorili povoljnu političku klimu, četnici su u momentu navale okupatorske vojske pristupili dezorganizaciji ustaničkih jedinica koje su pružale otpor okupatoru. Razbijanje NOP i dobrovoljačkih odreda vršeno je akcijom iznutra. U svim tim odredima bilo je ljudi, koji su prihvatili političke ideje četničkog pokreta i bili spremni da se u povoljnim okolnostima založe za njihovo ostvarenje. Ti ljudi, koristeći se trenutno moralnim i političkim raspoloženjem najvećeg dijela boračke mase, izvršili su tzv. četničke pučeve u partizanskim i dobrovoljačkim odredima.

Metodi izvođenja četničkih pučeva bili su u svim odredima gotovo isti. Izvršioi pučeva išli bi za tim da uz pomoć jednog broja boraca pobiju starješine odane narodnooslobodilačkoj borbi, kao komandire i političke komesare četa, zatim štabove bataljona i odreda, a isto tako i pojedine borce komuniste u jedinicama i partijske radnike na terenu. Na taj način moglo se najlakše postići to da se partizanske jedinice obezglave i razbiju.

Pučevi su izvršeni brzo, jedan za drugim. Najprije (18. aprila) je izvršen puč u Ozrenskom partizanskom odredu. Taj puč je preduhitrio akciju Prvog udarnog bataljona koji je upućen na Ozren da zajedno sa tamošnjim funkcionerima

¹⁵ R. Čolaković, *Zapisi... I*, str. 748; M. Popović — CK-u KPJ 19. 5. 1942, Zb. NOR, IX-1, 80/273—275.

¹⁶ R. Čolaković, *Zapisi... I*, str. 720—721, 728.

i pristalicama NOP-a ukloni sa rukovodećih položaja u odredima sve one koji naginju četništvu.¹⁷ U toku zadnje deкаде aprila izvršeni su pučevi u Mokranjskom bataljonu Romanijskog NOP odreda i u sva tri bataljona — Crnovrškom, Nišićkom i Vareškom — NOP odreda »Zvijezda«. Pučisti su pobili sve političke komesare NOP odreda »Zvijezda« koji su se dotičnog dana zatekli u četama.¹⁸ Početkom maja izvedeni su pučevi u Trebevičkom bataljonu Kalinovičkog NOP odreda i Zakmurskom bataljonu Fočanskog narodnooslobodilačkog dobrovoljačkog odreda. Četnici su uspjeli da pobiju čitav štab Trebevičkog bataljona i da rasprše jedinice Igmanškog bataljona, kao i mnoge jedinice Kalinovičkog NOP odreda.¹⁹ Noću između 8. i 9. maja došlo je do puča u Zeničkom NOP odredima i tom prilikom je pobijeno nekoliko komesara, komandira i boraca.²⁰ Nešto slično pokušali su tih dana i četnici u gatačko-nevesinjskom kraju kada su ubili političkog komesara Krekavičke čete.²¹

Četnici su dobrom organizacijom i brzinom izvođenja pučeva u NOP odredima priredili kompletno iznenađenje partizanskim štabovima i funkcionerima KPJ u istočnoj Bosni i sjevernoj Hercegovini.²² Iako su znali da je stanje u ovim odredima rovito, da je kolebanje u bataljonima jako i da »kapitulantski duh« uzima sve više maha, funkcioneri KPJ

¹⁷ T. Vujasinović, n. d., str. 376; R. Petovar, n. d., str. 20—21.

¹⁸ R. Čolaković, *Zapisi... I*, str. 728, 746—747.

¹⁹ R. Čolaković, *Zapisi... II*, str. 45—46; Zb. NOR, II-4, 63/141, 65/144; IX-1, 88/316; AVII 146—18/3-2.

²⁰ R. Čolaković, *Zapisi... I*, str. 776—777; R. Petovar, n. d., str. 22.

²¹ Zb. NOR, IV-4, 109/291; IX-1, 88/316.

²² »Uoči Prvog maja, upravo kad smo se Iso, Avdo i ja spremali da krenemo u bataljone na proslavu praznika, obaviješteni smo da je u sva tri bataljona... odreda »Zvijezda« izvršen puč i da su naši dojučerašnji borci prešli u četnike... Taj udarac nam je došao neočekivano« (R. Čolaković, *Zapisi... I*, str. 746—747);

ili:

»...Omer Maslić bio je iznenađen... svim što se dešavalo tih dana u Zeničkom kraju. Njega je toliko zaprepastio puč u odredima, koji je organizovao zenički radnik i član Partije Golub Mitrović, da više nije vjerovao ni jednom borcu iz tog odreda« (Isto, str. 776—777).

su se ipak nadali da će marljivim političkim radom u četama, koristeći se i prisustvom udarnih bataljona, uspjeti da partizanske odrede sačuvaju od rasula.²³

Do pučeva nije došlo jedino u Birčanskom i u dva NOP odreda u Hercegovini (Sjevernohercegovački i Južnohercegovački). Međutim, i u ovim odredima, naročito u dva hercegovačka, došlo je do demoralizacije, kolebanja, osipanja i dezeterstva. Pripadnici odreda su odlazili svojim kućama ili se prijavljivali u četnike. Od dezertera iz partizanskih jedinica i od četnika koji su do tada bili u italijanskim garnizonima u Hercegovini stvarale su se četničke grupe koje su preduzimale akcije protiv partizanskih snaga. Četnicima su prilazile i čitave čete (Trusinska, Hrgudska) i bataljoni (Sitnički), koji su takođe odmah stupali u okršaje sa partizanima.²⁴ Bilo je slučajeva da su partizanski štabovi (npr. štab bataljona »Bišina«) i sami, pod pritiskom pročetničkog raspoloženja boraca, donosili odluke da se borci kojima ne prijete opasnost od Italijana i četnika vrate svojim kućama i budu pripralni da se u povoljnijim uslovima ponovo priključe partizanskim jedinicama.²⁵ U saglasnosti sa štabovima i komandama vratili su se svojim kućama i oni borci koji su ostali na liniji NOP-a, ali koji usljed gubljenja veze i odsijecanja većeg dijela jedinica u ofanzivi nisu uspjeti da se povuku sa svoje teritorije.²⁶

Rezultat je bio taj da je veći broj pripadnika hercegovačkih partizanskih odreda napustio borbu (neki samo oružanu) protiv okupatora, ustaša i četnika. Preostali borci ovih odreda (njih oko 500), izgubivši oslonac u narodu i budući izloženi pritisku Italijana i četnika, bili su prisiljeni da napuste Hercegovinu.²⁷

Birčanski NOP odred uspio je da se održi u Birču.

Sa još manje napora četnici su uspjeti da zagospodare svim narodnooslobodilačkim dobrovoljačkim odredima (Jahorinski, Fočanski, Drinski, Rogatički, Vlasenički, Srebrenič-

²³ Isto, str. 746—747.

²⁴ N. Vojinović, n. d., str. 146.

²⁵ *Hercegovina u NOB*, str. 36, 288—290.

²⁶ Isto, str. 37; N. Vojinović, n. d., str. 161.

²⁷ *Hercegovina u NOB*, str. 36—37; N. Vojinović, n. d., str. 163; *Oslobodilački rat ... I*, str. 208.

ki, Krajiški) i dobrovoljačkim četama i bataljonima u sastavu narodnooslobodilačkih partizanskih odreda (Kalina-vačkog, Romanijskog, »Zvijezda«, i Bircanskog). Ovi odredi, čete i bataljoni formirani su od bivših četnika u periodu poslije druge ofanzive koje su njihovi oficiri mahom bili napustili. Komandne pozicije u tim jedinicama povjerene su ljudima iz partizanskih jedinica, odanim narodnooslobodilačkoj borbi, ali je i jedan broj ljudi iz dotične, četničke sredine bio postavljen na komandne položaje (Borko Rado- vić, Rajko Čelonja, Radivoje Kosorić, Đuro Đukić, Mića Stanar, Gojko Krezović i dr.). Sada su se ti isti ljudi otvo- reno eksponirali kao četnici. Oni su zajedno sa svojim sljedbenicima razarali ustrojstvo partizanske pozadine, pra- vili zasjede partizanskim jedinicama, vršili teror nad pri- stalicama NOP-a, pripremali ubistva poznatijih partizanskih vođa u svom kraju, hapsili i ubijali narodnooslobodilačkoj borbi privržene starješine u svojim jedinicama. Ni jedan od ovih ljudi nije se suprotstavio njemačkim i ustaško-do- mobranskim bataljonima.²⁸

Četnici su u više slučajeva išli na čelu okupatorskih ko- lona koje su nastupale protiv snaga NOP-a, a južno od de- markacione linije — u Hercegovini, Sandžaku, Crnoj Gori — četnički odredi su kao organizovane jedinice uzeli učešća u ratu protiv partizanskih snaga. Na taj način četnici su do- prinijeli da okupatorske trupe bez velikih teškoća ovladaju komunikacijama južne Bosne i Hercegovine i da povežu neke svoje garnizone koji su do tada bili izolovani.²⁹

Koristeći okupatorsku ofanzivu četnici su stvarali svoja uporišta na reokupiranim teritorijama istočne Bosne i Her- cegovine.

Većina ustanika je pod djeјstvom navedenih okolnosti i činjenica napustila daljnje vođenje borbe. Ustanici okuplje- ni u narodnooslobodilačkim dobrovoljačkim odredima — u svim, bez izuzetka — ispoljili su potpunu nezainteresovanost za pružanje bilo kakvog otpora Nijemcima i Italijanima. Slično su postupili i borci mnogih partizanskih jedinica na-

²⁸ Zb. NOR, II-3, 171/449; II-4, 63/141, 65/144; IV-4, 40/116; IX-1, 59/206—208; AIRPB, CK KPJ, 1942/226.

²⁹ Zb. NOR, IX-1, 88/316; *Hercegovina u NOB*, str. 36; N Vojinović, n. d., str. 146—147.

puštajući položaje i bježeći ispred Nijemaca. Interesantno je da ustanici nisu pružali otpor ni tamo gdje su nastupale ustaše i domobrani, samostalno (Han-Pijesak—Vlasenica—rijeka Drina) ili u zajednici sa Nijemcima (Glasinac), mada su ustaše za vrijeme svoje vojne akcije palile njihova sela. Umjesto otpora ustanici su svojim držanjem omogućili i podržali četničke pučeve i na taj način se oslobodili vojnih starješina i političkih delegata koji su insistirali na pružanju otpora okupacionoj i ustaško-domobranskoj vojsci. Tamo gdje nije bilo moguće izvođenje puča borci su jednostavno bježali iz svojih jedinica, ostavljajući same svoje komandire i političke komesare (npr. Bunovska i Dragočavska četa Dragočavskog bataljona Fočanskog narodnooslobodilačkog dobrovoljačkog odreda.³⁰

U ovim okolnostima komiteti KPJ i partizanski štabovi i komande nisu mogli da učine bogzna šta. Oni su tih dana u istočnoj Bosni i Hercegovini, kao, uostalom, i u Sandžaku i Crnoj Gori, bili u punoj političkoj i vojničkoj defanzivi. Pa i pored toga trudili su se da izbjegnu potpuno rasulo, da spasu što se spasiti može. Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu pokušao je, u prvoj polovini aprila, da u Romanijskom NOP odredu i NOP odredu »Zvijezda« oformi po jedan pokretni bataljon, spreman za borbu protiv neprijatelja svih vrsta, čije bi ljudstvo prošlo kroz specijalne kurseve. Istovremeno je Pokrajinski komitet odlučio da, oslanjajući se na postojeći Zenički bataljon, stvori Zenički NOP odred (radi toga je formiran Okružni komitet KPJ za taj kraj), koji bi zahvaljujući svom socijalnom sastavu i nezamorenosti od borbi bio u mogućnosti da ne dozvoli razvitak vojničke i političke situacije u pravcu u kom se kretao aprila 1942. god.³¹ Za to vrijeme Operativni štab za istočnu Bosnu činio je sve što je mogao da bi onemogućio prelazak Mokranjskog bataljona Romanijskog NOP odreda na stranu četnika i tako ga zadržao na pozicijama narodnooslobodilačke borbe.³² Vrhovni štab je 8. maja izdao saopštenje o zlo-

³⁰ Zb. NOR, II-4, 76/172—173; IV-4, 40/116, 91/241; S. Bilić, *Kriza ustanka na Romaniji 1942. god.* — sjećanje.

³¹ Zb. NOR, IX-1, 59/206—208.

³² S. Bilić, *Kriza ustanka na Romaniji 1942. god.* — sjećanje.

činima i teroru okupatora i kvislinga nad narodom istočne Bosne.³³ On je pozivao borce iz nekih sela južno od Foče, neke čak i poimenično, da se vrate u dobrovoljačke čete koje su napustili. A. Ranković je lično pozivao desetoricu boraca Čelebićke dobrovoljačke čete da se vrate u svoju četu i nastave da se bore.³⁴ U svim tim saopštenjima i pozivima isticana su stradanja naroda, naročito Srba, i ukazivano je na veličinu i značaj četničke izdaje³⁵ i potrebu da se borba protiv okupatora i kvislinga nastavi. Ali su sve ove mjere, ukoliko su u datoj političkoj i psihološkoj situaciji imale uopšte neko značenje, došle suviše kasno, kada je proces raspadanja već uzeo maha, i nisu dale nikakve rezultate. Čak ni pokušaji da se odmazdom spriječi raspadanje dobrovoljačkih jedinica, kao što je paljenje kuća pučista u Zakmurskom bataljonu,³⁶ nisu imali nikakvog dještva.

Pokrajinski komitet KPJ i Glavni štab za Bosnu i Hercegovinu napustili su prvih dana maja područje planine Romanije i otišli u Zenički kraj, gdje se nalazio Prvi udarni bataljon i gdje je u međuvremenu formiran Zenički NOP odred. Pokrajinski komitet se nadao da će tamo moći da mobiliše nove borce, radnike Zeničkog bazena, nezamorene ratovanjem i da nastavi borbu na željezničkoj komunikaciji i oko Srednjobosanskih rudnika do kojih je okupatoru bilo mnogo stalo. Ali je i u Zeničkom NOP odreda došlo do četničkog puča, 8/9. maja, pa je Pokrajinski komitet riješio da zajedno sa grupom udarnih bataljona napusti zenički kraj, pređe rijeku Bosnu i krene u susret Vrhovnom štabu i proleterskim brigadama za koje je pretpostavljao da se nalaze na pravcu Foča—Prozor, na maršu za Bosansku krajinu. No ni taj plan nije pošao za rukom pa je Pokrajinski komitet odlučio, sredinom maja, da grupa udarnih bataljona umjesto preko rijeke Bosne krene u pravcu Šekovića i dalje na Majevicu. Ova odluka donesena je na bazi pretpostavke

³³ Zb. NOR, II-4, 17/50—52.

³⁴ Zb. NOR, II-4, 77/178—180, 78/181, 85/195—196.

³⁵ »Izdaja Brankovića ništavna je prema četničkoj izdaji. Istorija ne pamti da je neka organizacija učinila sličan zločin prema svome narodu, kao što je to izdajnička četnička organizacija učinila« (Zb. NOR, II-4, 114/241).

³⁶ Zb. NOR, II-4, 89/203.

da se Bircanski NOP odred nije raspao i da će se na Majevici naći hrane i ljudstva za popunu bataljona.³⁷

Grupa udarnih bataljona (2. avgusta 1942. god. zvanično proglašena za šestu (istočnobosansku) NOU brigadu), s kojom se kretao Pokrajinski komitet KPJ i Glavni štab za Bosnu i Hercegovinu, došla je na Majevicu 12. septembra. Šestog oktobra dva bataljona brigade bila su primorana da se za izvjesno vrijeme sklone u Srem.³⁸

Vrhovni štab je tokom mjeseca maja izgubio kontrolu nad južnim dijelom istočne Bosne (Goražde—Foča—Kalinovik). Krajem maja i početkom juna povlačile su se posljednje partizanske jedinice iz Sandžaka i Crne Gore. Sredinom juna povukle su se preostale partizanske snage iz Hercegovine a sa njima i bataljoni Prve i Druge proleterske brigade, koji su se tamo nalazili od druge polovine maja. Sve ove jedinice koncentrisale su se u području planine Zelengore. Tu je od preostalih partizanskih jedinica iz Sandžaka, Crne Gore i Hercegovine formirana Treća (Sandžačka), Četvrta i Peta (Crnogorska) NOU brigada i Hercegovački odred.³⁹

Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab došli su do zaključka da je narodnooslobodilački pokret u istočnoj Bosni, Hercegovini, Sandžaku i Crnoj Gori zapao u ozbiljnu krizu te da bi sa ljudima trebalo krenuti u pravcu zapadne Bosne i Hrvatske, gdje su uslovi za uspješan razvitak narodnooslobodilačke borbe bili povoljniji. O tome je donijeta odluka na sjednici CK KPJ, održanoj na Zelengori 19. juna. Odmah poslije toga, 24. juna, Vrhovni štab je napustio područje planine Zelengore i sa grupom proleterskih i udarnih brigada (Prva i Druga proleterska, Treća sandžačka i Četvrta crnogorska brigada) preduzeo pohod u zapadnu Bosnu.⁴⁰

Peta crnogorska brigada i Hercegovački odred ostali su na Zelengori gdje su po nalogu Vrhovnog štaba trebali da zaštite zbjeg naroda iz Crne Gore i bolnicu u kojoj su se nalazili ranjenici, da svojim ostankom na toj teritoriji vrše

³⁷ R. Čolaković, *Zapisi...* I, str. 748—749, 780, 789.

³⁸ R. Petovar, n. d., str. 52—53, 85.

³⁹ *Oslobodilački rat...* I, str. 204—205, 208—210.

⁴⁰ Isto, str. 263—264. O pohodu brigada u zap. Bosnu vidi opsežnu studiju M. Lekovića: *Ofanziva proleterskih brigada u leto 1942*, Beograd 1965.

političko dještvo u Hercegovini i Crnoj Gori i da, ako to bude moguće, preduzmu ofanzivne akcije u pravcu Crne Gore i Hercegovine. Ni brigada ni odred nisu uspjeli da povrate inicijativu pa su bili prisiljeni da 22. jula krenu iz Zelengore u pravcu sjeverozapada — za Vrhovnim štabom.⁴¹

Ustanici koji su odbili da se odupru okupatorskoj vojsci i oružanim snagama NDH stavili su se pod komandu četničkih oficira ili su se vratili svojim kućama priznavši vlast četničkih štabova odnosno vlast Nezavisne Države Hrvatske. Pripadnici partizanskih jedinica i dobrovoljačkih odreda u kojima je došlo do četničkih pučeva zadržali su svoje oružje, a petokraku zvijezdu, odnosno nacionalnu trobojku zamijenili četničkim amblemom. U istočnoj Bosni južno od rijeke Prače (Kalinovik, Foča, Goražde, Čajniče) i u istočnoj Hercegovini grupe ustanika su se bez ikakve preformacije stavlјale na raspoloženje štabovima italijanske okupacione vojske. Tako se do sredine maja 1942. priјavilo italijanskoј komandi u Kalinoviku oko 400 ustanika iz okoline Kalinovika (sela Bjelašci, Romane, Grajsalići, Mjehovine, Božanovići, Kute i Vlahovlje) sa cjelokupnim svojim naoružanjem i četničkom zastavom. Nekoliko dana docnije ovaj broj se povećao na pet do šest stotina. Prema izvještaju kotarske ispostave u Kalinoviku, svi ustanici sa njenog područja, izuzev nekolicine njih pod komandom R. Hamovića, predali su se sa svojim oružjem italijanskim vojnim vlastima.⁴² Tridesetog maja predalo se i stavilo na raspolaganje italijanskim vojnim vlastima u Dobrom polju, srez Sarajevo, 220 naoružanih ustanika.⁴³ Italijanske vojne vlasti su odmah počele da od bivših ustanika stvaraju oružane formacije pod svojom komandom. U tu svrhu one su organizovale nekoliko sabirnih centara u istočnoj Bosni južno od rijeke Prače i u Hercegovini u kojima su vršili upis ljudi u te jedinice i stvarali njihovu organizaciju.⁴⁴

Ustanici koji su inače živjeli u blizini gradova mahom su se vraćali svojim kućama i priјavljivali vlastima NDH. Neki od njih su donijeli sa sobom svoje oružje i predali ga

⁴¹ Isto, str. 264, 271.

⁴² AVII 146-58/2-1; 155-18/7-2.

⁴³ AVII 148b-32/6-1.

⁴⁴ AVII 146-58/2-1, 248-44/3-3.

ovim vlastima. Vlastima NDH prijavljivali su se i brojni starci, žene i djeca, čitave porodice, koje su svojevremeno napuštale svoje domove i povlačile se dublje u šume u želji da izbjegnu nasilja kojima su u blizini gradova bile često izložene.

Do početka juna mjeseca vratilo se svojim kućama 470 lica sa područja ondašnjeg sreza Vlasenica. Većinu su činili starci, žene i djeca. Sa sobom su donijeli 14 pušaka, 3 bombe i 170 puščanih metaka. Prijavljivanje bivših »odmetnika« oružničkim postajama na teritoriji sreza nastavljeno je i u toku narednih mjeseci, ali je broj takvih bio znatno manji.⁴⁵

Mnogi Srbi iz bivšeg rogatičkog i višegradskog sreza koji su svojevremeno pobjegli u Srbiju, bili u zbjegovima, ili se nalazili među ustanicima, vratili su se svojim kućama u toku maja, juna i jula 1942. godine. Mali broj njih predao je svoje oružje vlastima NDH. Po mišljenju zapovjedništva oružničkog krila Višegrad—Rogatica mjere koje su okupatori i državne vlasti NDH preduzimali za održanje reda, mira i javne sigurnosti privlačile su »veliki broj svakodnevnih povratnika, pobunjenika i njihovih obitelji«. ⁴⁶

Impozantan je broj ustanika i naroda iz ondašnjeg sreza Sarajevo, koji su se tokom proljeća i ljeta 1942. god. opredijelili za miran porodični život i izrazili lojalnost vlastima NDH. Marljivi statističar Zapovjedništva oružničkog krila Sarajevo zabilježio je da se u vremenu od 28. aprila do 5. maja vratilo iz odmetništva 3.420 osoba sa 35 pušaka, jednim mitraljezom, 2 revolvera, preko 1000 puščanih metaka, 39 revolverskih metaka i jednom bombom. Ovakav tempo vraćanja ustanika i naroda svakodnevnom životu produžio se i u narednih 15 dana pa se do 20. maja prijavilo vlastima u ondašnjem sarajevskom srezu 548 za rat sposobnih ljudi i oko 4.000 staraca, žena i djece. Oni su predali 250 pušaka, jedan puškomitraljez, 8 revolvera i oko 4.000 puščanih metaka. Prema nepotpunim podacima, u periodu od 20. do 31. maja prijavio se 21 povratnik sa 16 pušaka i jednim puško-mitraljezom.⁴⁷

⁴⁵ AVII 155-30/7-1, 148a-42/7-11, 147-43/2-1.

⁴⁶ AVII 147-7/1-6.

⁴⁷ AVII 76-21/2, 146-18/3-2, 200b-13/2-1.

Najveći broj povratnika zabilježen je u oružničkim postajama u istočnom, južnom i jugozapadnom dijelu sreza (Mokro, Pale, Prača, Jahorina-Brus, Trnovo, Alipašin-Most, Ilidža), a najmanji sjeverno i sjeverozapadno od grada (Gornja Vogošća, Semizovac)⁴⁸

Navedeni podaci pokazuju da se najveći broj onih koji su napustili ustaničke čete i zbjegove vratio svojim kućama krajem aprila i u toku maja mjeseca, tj. u periodu kada su u ovom dijelu Bosne trajale akcije okupatorske i ustaškomobranske vojske protiv oružane sile narodnooslobodilačkog pokreta.

Napuštanje ustaničkih četa i prijavljivanje vlastima zabilježeno je i u predjelima istočne Bosne u kojima u to vrijeme nisu vođene vojne operacije protiv NOP-a. U području od Visokog do Zavidovića, na desnoj strani Bosne, više grupa bivših ustanika i odbjeglih javilo se lokalnim vlastima NDH u Visokom, Kaknju, Zenici, Žepču i Zavidoviću. Samo na području opštine Vozuća (Zavidovići) povratilo se svojim kućama u vremenu od sredine maja do početka juna preko 550 staraca, žena i djece.⁴⁹ Kotarskoj oblasti Brčko prijavilo se do sredine aprila oko 200 Srba seljaka, najvećim dijelom iz sela Lukavice i Pipera, a zatim iz Gredica, Brusnice, Jablanice, Vakufa i Miladića. Svi oni su zatražili zaštitu vlasti.⁵⁰ Napuštanje ustaničkih redova i prijavljivanje vlastima NDH, iako u manjem broju, zabilježeno je i u bijeljinskom srezu, naročito u njegovom sjeveroistočnom dijelu.⁵¹

Praktično, vlastima NDH prijavili su se svi ustanici koji su napustili narodnooslobodilačku borbu sem onih koji su se priključili sad već legalizovanim četničkim odredima.

Osim što su se prijavili vlastima NDH, izjavili lojalnost i obećali da će nastaviti miran život, bivši ustanici su se u izvjesnim slučajevima odazivali vojnim vlastima NDH koje su ih pozivale na vojnu vježbu.⁵²

⁴⁸ Vidi AVII 148c-1/1-1-55; 151A-16/13-1, 9/13-1, 35/12-1; 181-52/4-2, 39/5-1.

⁴⁹ AVII 146-42/4-1; 148a-43/6-3; 148b-39/4-1, 6/5-1, 9-6-1; 172a-55/5-1.

⁵⁰ AVII 174-16/6-1.

⁵¹ AVII 172-21/4-2, 248-15/1-3-7.

⁵² AVII 174-43/2-1.

Brojni dokumenti potvrđuju da su se lokalne vlasti NDH trudile da svojim postupcima i izjavama svojih predstavnika olakšaju život povratnicima i na taj način podstaknu i ostale ustanike da se vrate svojim kućama i svom redovnom životu.⁵³

Ovakvo opredjeljenje najvećeg dijela ustanika i naroda u istočnoj Bosni i Hercegovini u proljeće 1942. god. proizvelo je snažan utisak na obje strane.

Vrhovno oružničko zapovjedništvo NDH je u nekoliko navrata konstatovalo da su Srbi na području Četvrtre i Pete oružničke pukovnije (istočna Bosna i Hercegovina) i pored rezervi koje još imaju prema režimu, sa zadovoljstvom prihvatili Ustav hrvatske pravoslavne crkve i poglavnikovu odredbu o postupku na području operacija, da su se u većini vratili svojim kućama, da su počeli da prikupljaju stoku i obrađuju zemlju, da pojedinačno i u manjim grupama dolaze u Sarajevo i nabavljaju svakodnevne potrepštine. Slično mišljenje imalo je i zapovjedništvo vojne krajine u Sarajevu. Velika župa Vrhbosna, ističući da Srbi u području Jahorina —Kalinovik uglavnom prelaze u četnike zbog toga što su partizani u tom kraju ubijali ugledne zemljoradnike iz redova Srba, zagovarala je tezu da su »četnici«, koji se svakodnevno predaju, u najvećem broju zavedeni seljaci i da po svoj prilici ni jedan od njih nema nekih težih krivica na duši. Zapovjedništvo Drugog domobranskog zbora je išlo još dalje sugerisujući da bi se u eri kada se ustanici predaju a čitava sela izjavljuju lojalnost vlastima NDH moglo »pametnom politikom ...likvidirati četničko pitanje, a potom lakše uništiti komunizam«.⁵⁴

Na drugoj strani rukovodioci NOP-a za Bosnu i Hercegovinu u većini su bili iznenađeni obrtom događaja. Moglo bi se reći da ih je razvoj situacije donekle deprimirao.⁵⁵

⁵³ AVII 64-50/4, 76-21/2, 148a-43/6-3, 148b-30/3-1, 155-30/7-1, 200b-13/2-1.

⁵⁴ AVII 52-40/1-3-22; 71-8/2, 43/2; 248-15/1-3-7; 155-45/9-1-3; 70-6/4.

⁵⁵ »...To nam naročito teško pada, jer po svemu izgleda da se izdaja spremala odavno: istovremen puč u sva tri bataljona svjedoči da je zavjera brižljivo pripremana, a pogibija

Analiza događaja, početkom maja 1942. godine, pokazala je Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu da se većina srpskog naroda u širem području pl. Romanije i Zvijezde »opredijelila za kapitulaciju«. Po ocjeni Pokrajinskog komiteta, do toga je došlo pod uticajem petokolonaške propagande, zbog političke zaostalosti i odsustva ustaničke i uopšte borbene tradicije, ali i zbog nedovoljne političke aktivnosti i uticaja KPJ u ovom kraju. Pokrajinski komitet je utvrdio da je »ovaj politički zaostao svijet«, u želji da sačuva živote i imetak, krenuo sa četnicima »zbog toga što nije imao perspektive«.⁵⁶ I narod Majevice i Semberije, izuzev u selima u kojima su radile organizacije KPJ, pasivizirao se »i radije je podnosio četnički teror nego da gleda kako mu se uništava imetak i padaju glave u borbi o kojoj tada još nije imao jasnu perspektivu«.⁵⁷ Isti smisao ima i konstatacija da na razvoj situacije u Crnoj Gori, Hercegovini i Sandžaku — gdje poslije treće ofanzive praktično nije ostalo partizanskih snaga i gdje su vlast preuzeli četnici pod zaštitom okupatora — nisu uticala samo »izvesna sektaška skretanja«, nego i drugi uslovi, kao nedostatak hrane, »dugotrajna perspektiva borbe« itd.⁵⁸

Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab su ocijenili da su politički manevri okupatora, ustaša i četnika, s obzirom na prilike kakve su bile na oslobođenoj teritoriji istočne Bosne, Hercegovine i Crne Gore i s obzirom na pogreške u rukovođenju narodnooslobodilačkom borbom, dali rezultate. Ti rezultati su se izrazili u vidu opadanja sposobnosti i interesa ustanika za dalje vođenje narodnooslobodilačke borbe.⁵⁹

političkih komesara pokazuje da tom izdajničkom akcijom rukovode svjesno i na sve riješeni neprijatelji» (R. Čolaković, *Zapisi... I*, str. 747).

⁵⁶ Isto, str. 746—749.

⁵⁷ R. Petovar, n. d., str. 91.

⁵⁸ S. Vukmanović-Tempo, *Sjećanje na razvoj narodnooslobodilačke borbe u Bosni i Hercegovini*, Četrdeset godina — Zbornik sjećanja aktivista jugoslavenskog revolucionarnog radničkog pokreta, knj. 5, str. 151.

⁵⁹ I. Ribar-Lola — B. Neškoviću 5. 7. 1942, Zb. NOR, II-5, 5/20—21.

SLABLJENJE ILEGALNOG NOP-a U GRADOVIMA

Osim opštepolutičkog interesa, narodnooslobodilački pokret je imao u okupiranim gradovima i svoje posebne ciljeve. Jedan od tih ciljeva bio je mobilizacija gradskog stanovništva u partizanske odrede. Kao što je naprijed rečeno, rukovodstva NOP-a, počev od Vrhovnog štaba pa do štabova pojedinih partizanskih odreda, zalagala su se početkom 1942. godine za mobilizaciju što većeg broja radnika iz Sarajeva i Srednjobosanskog rudarsko-industrijskog bazena u partizanske odrede. U tom smislu je donesen izričit zaključak na partijskom savjetovanju u Ivančićima. Pokrajinski komitet KPJ i Glavni štab za Bosnu i Hercegovinu su i narednih mjeseci, naročito krajem aprila i početkom maja, kada su zbog evidentne krize ustanka u istočnoj Bosni odlučili da napuste područje planine Romanije i Zvijezde i da razviju aktivnost u zeničkom kraju, radili na tome da na oslobođenu teritoriju izvuku rudare i industrijske radnike Sarajevsko-zeničkog bazena. Međutim, u tom pogledu nisu postignuti ozbiljniji rezultati. Partizanske jedinice, čak i one u koje je tokom prvih mjeseci 1942. god. pristizao gradski elemenat i dalje su ostale pretežno seljačke. Konjički partizanski bataljon (poznat pod imenom Mostarski bataljon) sa oko 300 boraca i dalje je ostao jedina partizanska jedinica sastavljena u većini od radnika, studenata i đaka.

Drugi poseban interes NOP-a u gradovima bio je pribavljanje materijalnih sredstava, naročito municije i sanitetskog materijala i dobivanje informacija o snazi okupacione i kvislinške vojske i planovima njenih štabova. Osim toga, u gradovima su se ukrštali putevi i veze između ustaničkih

centara i pojedinih rukovodstava NOP-a, koji su za razvitak pokreta bili od izuzetnog značaja. Razumije se da je od posebnog interesa za NOP bilo jačanje uticaja i stvaranje punktova u gradu Sarajevu. Sarajevo nije bilo samo privredni, politički i administrativni centar, sa snažnim vojnim garnizonom, nego je u prvoj polovini 1942. god. bilo jedan od najvažnijih centara za veze NOP-a. Svi kontakti između Pokrajinskog komiteta KPJ i Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu, koji su se u to vrijeme nalazili u istočnoj Bosni, sa povjereništvom Pokrajinskog komiteta i Operativnim štabom za Bosansku krajinu, kao i najveći dio veza sa partijskom organizacijom i partizanskim snagama u Hercegovini, išli su preko Sarajeva. Kada je Centralni komitet KPJ došao iz zapadne Srbije u Sandžak, a zatim u istočnu Bosnu, njegove veze sa pokrajinskim odnosno sa Centralnim komitetima KPJ bile su velikim dijelom poremećene. Da bi te veze poboljšao i osigurao, CK KPJ je obrazovao Sekretarijat Centralnog komiteta za neoslobođene krajeve (E. Kardelj, I. Ribar-Lola) sa sjedištem u Zagrebu. Preko ovog sekretarijata uspostavljene su početkom 1942. god. veze Centralnog komiteta KPJ sa partijskim rukovodstvima u Hrvatskoj, Sloveniji, Srbiji i Makedoniji. Te veze sa Zagrebom, i dalje sa Ljubljanom, odnosno Beogradom i Skopljem, išle su takođe preko Sarajeva.

Izvan je okvira ove teme registrovanje napora i analiza rezultata koje su organizacije KPJ i narodnooslobodilačkog pokreta u bosansko-hercegovačkim gradovima postigle djelujući u skladu sa ovim ciljevima. Ta pitanja, inače veoma interesantna za proučavanje razvitka NOP-a u Bosni i Hercegovini, predstavljaju problem za sebe, koji zaslužuje da ga se izuči.

Na ovom mjestu ukratko ćemo se osvrnuti jedino na činjenicu da je ilegalni narodnooslobodilački pokret u Sarajevu i drugim gradovima Bosne i Hercegovine zapao u prvim mjesecima 1942. god. u velike teškoće. To je još više naglašavalo krizu u koju je zapao narodnooslobodilački pokret na oslobođenim teritorijama, pogotovo ako se uzme u obzir da su te dvije pojave vremenski koincidirale.

Uzroci zbog kojih je ilegalni NOP u Bosni i Hercegovini početkom 1942. god. došao u znatno teže uslove djelovanja

nisu identični onima koji su izazvali krizu NOP-a na oslobođenim teritorijama. Politička diferencijacija ustaničkih snaga nije vršila veći uticaj na ilegalni narodnooslobodilački pokret. Razlog tome je posve jednostavan: ilegalnom narodnooslobodilačkom pokretu pristupali su samo oni koji su za taj pokret bili politički i idejno čvrsto vezani. Ilegalni narodnooslobodilački pokret su daleko više pogodile pooštrene policijske mjere okupatora i ustaša, koje su najvjerovatnije uslijedile kao sastavni dio mjera zamišljenih i preduzetih protiv narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini uzetog u cjelini.

Nevolje su počele u januaru 1942. god., kada su Nijemci i ustaše izvršili u gradovima prinudnu mobilizaciju za rad sposobnih muškaraca. Na sarajevskim ulicama pokupili su sve one koji nisu uspjeli da se sklone. Mobilisane su regrutovali za vojsku ili odvodili na rad, mahom u Njemačku. Rukovodstvo NOP-a u gradu bilo je prisiljeno da naloži aktivistima pokreta da ne izlaze na ulice kao i da za izvjesno vrijeme obustavi svaki rad. Ipak je prinudnom mobilizacijom bio zahvaćen »priličan« broj aktivista narodnooslobodilačkog pokreta, među kojima nekoliko članova Komunističke partije.⁶⁰

U isto vrijeme policija je otkrila kurirsku partijsku vezu između Sarajeva i Zagreba i uspjela da identifikuje i uhapsi manji broj aktivista narodnooslobodilačkog pokreta u gradu Sarajevu. Tom prilikom prekinuti su i kontakti organizacije KPJ u Sarajevu sa grupom oficira hrvatskog domobranstva, pristalica narodnooslobodilačkog pokreta.⁶¹

Prinudna mobilizacija i otkrivanje kurirske veze zadali su teškoće organizaciji KPJ, ali nisu izazvali ozbiljnije posljedice za narodnooslobodilački pokret u gradu Sarajevu. Već do sredine februara situacija u gradu sa stanovišta narodnooslobodilačkog pokreta znatno se poboljšala a i kurirske veze sa Zagrebom ponovo su bile uspostavljene.⁶²

⁶⁰ S. Vukmanović-Tempo — J. Brozu-Titu 24. 1. i 2. 2. 1942, AIRPB, CK KPJ, 1942/26, 50.

⁶¹ AIRPB, CK KPJ, 1942/50.

⁶² S. Vukmanović-Tempo — J. Brozu-Titu 12. 2. 1942. Zb. NOR, IV-3, 62/181.

Krajem januara i u toku februara policija je uspjela da otkrije organizacije odnosno pojedine članove KPJ u Zenici, Doboju, Derventi, Bosanskom Brodu, Tuzli, Brčkom i Bijeljini. Tom prilikom uhapšeno je 130 članova i simpatizera KPJ, pripadnika različitih nacionalnosti i raznih gradskih zanimanja. Svi oni su pripadali ilegalnom narodnooslobodilačkom pokretu i u njemu vršili značajne dužnosti. Ovim hapšenjima nanesena je šteta i ustaničkim snagama u okolini navedenih gradova, sa kojima su pripadnici ilegalnog NOP-a održavali veze i pomagali ih.⁶³

Početak marta otkrivena je kurirska veza između Sarajeva i Vrhovnog štaba u Foči. Uhapšeni kurir je pokazao policiji aktiviste narodnooslobodilačkog pokreta koje je poznavao. Svi oni bili su pohapšeni pa se ilegalna organizacija NOP-a u gradu Sarajevu ponovo našla u delikatnoj situaciji. Kurirske veze sa Vrhovnim štabom u Foči bile su za izvjesno vrijeme prekinute. Bilo je prekinuto i odašiljanje ljudi iz Sarajeva u partizansku brigadu, koju je Vrhovni štab u to vrijeme namjeravao da formira.⁶⁴

Otkrivanjem ove veze policija je uspjela da identifikuje samo jedan dio ilegalnog mehanizma narodnooslobodilačkog pokreta, pa je njegovim organizatorima uspjelo da već do kraja marta organizaciono srede ilegalnu mrežu u Sarajevu i osposobe je za normalno funkcionisanje.⁶⁵

U zadnjoj dekadi marta došlo je do ponovnih hapšenja komunista i simpatizera KPJ u Zenici i Brčkom. Otkrivena je saradnja sa narodnooslobodilačkim pokretom trojice domobranskih oficira i dvojice domobrana iz Brčanskog garnizona. Uhapšeno je i podvrgnuto istrazi oko 40 ljudi, koji su, izgleda, bili povezani sa partizanskim grupama u okolini Zenice i u širem području planine Majevice.⁶⁶

⁶³ AVII 64-3/3, 69-17/3, 70-24/2-4-6, 144a-13/6-2, 153a-43/7-1; T. Vujasinović, n. d., str. 305.

⁶⁴ AIRPB, CK KPJ, 1942/172-b, 177; *Hronologija radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta u Sarajevu i njegovoj okolini 1919—1945*, Sarajevo 1967, str. 102.

⁶⁵ AIRPB, CK KPJ, 1942/145; Zb. NOR, IV-4, 43/127, 47/139—140.

⁶⁶ AVII 52-8/1-7; 64-53/5, 55/1-3; 70-21/3-7.

Tek što je organizacija KPJ u Sarajevu uspjela da otkloni posljedice otkrivanja kurirske veze sa Vrhovnim štabom u Foči, došlo je do novog, velikog otkrivanja sarajevske ilegalne organizacije KPJ. Za dva do tri dana, počev od 9. aprila, uhapšeno je preko 200 članova KPJ, SKOJ-a i saradnika NOP-a. Pohašeni su i članovi Mjesnog komiteta KPJ, što je s obzirom na ilegalne uslove rada naročito pogodilo organizaciju KPJ u gradu. Razorena je skoro čitava organizacija ilegalnog narodnooslobodilačkog pokreta, a njegovi brojni saradnici, koji su radili na sakupljanju narodne pomoći, sanitetskog materijala i dr. ili bili u ilegalnim odredima NOP-a, bili su uhapšeni ili onemogućeni u svom daljnjem radu. Ponovo je prekinuta kurirska veza između Centralnog komiteta KPJ u Foči i sekretarijata Centralnog komiteta na okupiranoj teritoriji u Zagrebu, kao i sve ostale veze koje su išle preko Sarajeva. Uhapšeni članovi KPJ i saradnici narodnooslobodilačkog pokreta odvedeni su u koncentracione logore u Jasenovcu i Staroj Gradiški.⁶⁷

Izvan zahvata policije ostalo je svega 12 članova KPJ koji, s obzirom na nastale prilike i skromno iskustvo u ilegalnom radu, nisu bili u mogućnosti da preduzmu išta ozbiljno.⁶⁸

Istraga koju je župska redarstvena oblast u Sarajevu vodila nad uhapšenim omogućila je policiji da otkrije ilegalne organizacije KPJ i narodnooslobodilačkog pokreta u Visokom i Konjicu. U samom Visokom uhapšena su tih dana 33 lica, za koja se u policijskim dokumentima veli da su vršila komunističku propagandu, prikupljala novac za kupovinu oružja, municije i ostalog materijala i da su partizanima na Okruglici slali potrebna obavještenja i materijal.⁶⁹

Takođe su istragom protiv uhapšenih komunista i saradnika NOP-a u gradu Sarajevu otkrivene pristalice pokreta među pripadnicima domobranstva NDH — oficirima, podo-

⁶⁷ AVII 75-29/8-2, 248-15/1-3-7; AIRPB, CK KPJ, 1942/685; Zb. NOR, II-3, 150/394; R. Čolaković, *Zapisi... I*, str. 721; *Hronologija radn. i NOP u Sarajevu...*, str. 103; *Ilegalne akcije u gradovima*, Beograd 1963, str. 141—142.

⁶⁸ A. Humo — J. Brozu-Titu septembra 1942, AIRPB, CK KPJ, 1942/475.

⁶⁹ AVII 146-22/1-1, 70-39/4-2-3.

ficirima i vojnicima. Do kraja aprila uhapšena su dva viša, četiri niža oficira, jedan podoficir i šest vojnika. Većina ih je pripadala vojnoj vazduhoplovnoj jedinici u Rajlovcu. Prema dokumentima policijske istrage, uhapšeni su vršili komunističku propagandu, pripremali akte sabotaže na vojnom aerodromu u Rajlovcu i održavali veze sa partizanima.⁷⁰

Otkrivanje skoro čitave mreže organizacija KPJ i NOP-a u Sarajevu dovelo je u pitanje sve što je do tada postignuto u razvitku ilegalnog narodnooslobodilačkog pokreta. R. Čolaković, član Pokrajinskog komiteta KPJ, zapisao je da je aprilska provala u Sarajevu težak udarac za KPJ u Bosni i Hercegovini.⁷¹ A. Humo, takođe član Pokrajinskog komiteta, koji je, boraveći u Sarajevu, mogao da ocjenjuje stvari iz neposredne blizine, smatrao je da je provala imala šire razmjere i da »je uništila sve«.⁷² Tek u junu mjesecu formiran je novi Mjesni komitet KPJ za Sarajevo, koji je mogao da poveže članove Partije koje policija nije bila otkrila, da proširi partijsku mrežu i da organizuje njen rad.⁷³

Izlazi da je ilegalni narodnooslobodilački pokret u Sarajevu praktično bio paralizovan od aprila do jula 1942. god., tj. u vrijeme kada je njegova pomoć, njegova svježa krv bila najpotrebnija partizanskom pokretu koji je upravo u tom periodu preživljavao kulminaciju krize u koju je zapao.

Treba posebno naglasiti da su aprilskom dekonspiracijom nestali teškom mukom stvarani punktovi narodnooslobodilačkog pokreta u domobranstvu NDH u Sarajevu. Za izgradnju ovih punktova zalagao se i u toku prvih mjeseci 1942. god. lično angažovao komandant Glavnog štaba za Bosnu i Hercegovinu. Vrhovni štab je takođe pridavao veliki značaj jačanju uticaja među domobranskim vojnicima i oficirima u Sarajevu.⁷⁴ Razaranjem mreže simpatizera i saradnika NOP-a među pripadnicima domobranskog garnizona u

⁷⁰ AVII 64-7/5; 69-16/2; 70-32/4, 39/4-2-3.

⁷¹ R. Čolaković, *Zapisi...* I, str. 721.

⁷² AIRPB, CK KPJ, 1942/475.

⁷³ *Hronologija radn. i NOP u Sarajevu...*, str. 105.

⁷⁴ »...Znajte da je municija najvažniji artikal, koga vi treba stalno da nabavljate po svaku cijenu. Zbog toga je i najvažniji vaš rad među hrvatskim vojnicima i oficirima« (VŠ — O. Marasović 16. 3. 1942, AIRPB, CK KPJ, 1942/124).

gradu povećale su se teškoće partizanskih jedinica i štabova u okolini Sarajeva u pogledu snabdijevanja tako važnim artiklima kao što su oružje, municija i vojna obavještenja.

Policija je otkrila tajne partijske javke (adrese) u još nekim mjestima Bosne i Hercegovine. Organizacije KPJ u nekim od tih mjesta (Tuzla, Banja Luka) uspjele su da se »zatvore« pred policijom, dok su lična imena dijela članova KPJ na teritoriji Hercegovine postala poznata policiji. Kao protumjeru, Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu naložio je partijskoj organizaciji u Hercegovini da oni njeni članovi koje je policija identifikovala napuste gradove i odu na oslobođenu teritoriju. To je izvedeno zahvaljujući tome što je policija oklijevala sa hapšenjem poznatih joj članova KPJ⁷⁵

U drugoj polovini aprila uhapšena je nova grupa od 30 pripadnika NOP-a u Bijeljini, a u maju mjesecu 82 lica sa područja sreza Žepče pod sumnjom da su održavala veze sa okolnim partizanima.⁷⁶

Serijski hapšenja članova KPJ i pripadnika NOP-a u periodu od januara do maja 1942. god. ozbiljno je uzdrmla snagu ilegalnih organizacija KPJ i narodnooslobodilačkog pokreta u gradovima Bosne i Hercegovine. Kontinuitet u njihovom radu — kako u pogledu sadržaja, tako i u pogledu organizacije — prekidan je zbog gubitka ilegalnih veza. Članovi tih organizacija ukoliko nisu bili uhapšeni zapadali su u težak položaj, a mnogi od njih bili su prisiljeni da, zbog prijetnje da će biti uhapšeni, napuste gradove u kojima su radili za NOP. Sve je to imalo kao posljedicu da je ilegalni narodnooslobodilački pokret došao u stanje stagnacije i opadanja. Značaj te činjenice uvećan je njenom vremenskom koincidencijom sa krizom narodnooslobodilačkog pokreta na oslobođenim teritorijama Bosne i Hercegovine.

Do ponovnog uspona ilegalnog narodnooslobodilačkog pokreta nije došlo ni tako lako ni tako brzo. A. Humo je u septembru 1942. god. iznio konstataciju da KPJ u gradovima

⁷⁵ AIRPB, CK KPJ, 1942/208, 475.

⁷⁶ AIRPS, Nepr. dokumenta 119/1942; AVII 70-43/5; 174-20/7-3, 43/6-1. — Već na početku istrage ustanovljeno je da su 74 lica, od ukupno 82, uhapšena bez ikakvog osnova, pa su ista odmah puštena na slobodu.

Bosne i Hercegovine »dosta slabo stoji« i da u njenim gradskim organizacijama vlada nespokojstvo, labavost i nebudnost.⁷⁷ V. Perić-Walter (Petruškin), sekretar Mjesnog komiteta KPJ za Sarajevo vjerovatno je imao razloga kada je u oktobru 1943. god. rekao da je nekoliko posljednjih provala (V. Perić-Walter je imao u vidu i provalu do koje je došlo u decembru 1942. god.) i udaraca policije odnijelo najbolje partijske kadrove, da su nestankom tih kadrova pokidane veze sa mrežom simpatizera narodnooslobodilačkog pokreta i da su česti padovi i provale pojačali strah simpatizera NOP-a od organizovanog ilegalnog rada.⁷⁸

⁷⁷ A. Humo — J. Brozu-Titu septembra 1942, AIRPB, CK KPJ, 1942/475.

⁷⁸ V. Perić-Walter — CK-u KPJ 17. 10. 1943, AIRPS, Zbirka NOR-a, kat. br. 1821.

V

PREVAZILAŽENJE KRIZE NOP-a

STAV KOMUNISTIČKE INTERNACIONALE PREMA POLITICI KPJ U USTANKU

Tek što je politička linija, kreirana krajem 1941. i početkom 1942. god., dala prve rezultate, morao je Centralni komitet KPJ da je podvrgne kritici i da je odbaci. Na to je bio prisiljen događajima, prije svega u istočnoj Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori, a i zahtjevom Kominterne.

U prethodnim poglavljima pokazali smo kako su se događaji razvijali i čemu su vodili. Ostaje da se osvrnemo na uticaje iz Moskve.

Riječ je o odnosima između Centralnog komiteta KPJ i Izvršnog komiteta Komunističke internacionale, čije je sjedište bilo u Moskvi.

U toku ustanka, naročito u periodu januar-maj 1942. god., kada su se Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab NOP i DVJ nalazili u Foči, Centralni komitet, odnosno J. Broz-Tito, u svojstvu sekretara KPJ, gotovo redovno je obavještavao Kominternu o toku i uslovima vođenja NOR-a u Jugoslaviji. Obratno, Kominternu je svojim stavovima uticala na izgrađivanje političke linije KPJ u ustanku i NOR-u 1941—1943. godine.

Osnovno u stavu Kominterne prema zbivanjima u Jugoslaviji 1941—1942. god. jeste to da se Kominternu nije slagala sa politikom zaoštavanja odnosa sa četnicima D. Mihailovića niti sa planovima KPJ da narodnooslobodilački pokret izgrađuje na čistijim idejnim i socijalnim osnovama. Ovi planovi nisu bili u skladu sa političkom linijom Kominterne, utvrđenom poslije napada Njemačke na Sovjetski Savez, koja se zasnivala na shvatanju da u uslovima oslobodilačkog rata nema prostora za revolucionarne preobražaje i da socijalna

revolucija može biti sadržaj druge etape borbe, koja može otpočeti poslije pobjedonosnog završetka rata protiv sila Osovine.

Izgleda da je Kominternu strahovala i od međunarodnih, po SSSR štetnih implikacija politike KPJ u ustanku 1941. god.

*

Sovjetska vlada je u jesen 1941. god. bila jako zainteresovana za ratne isporuke iz Velike Britanije i SAD, a osim toga je očekivala da zapadni saveznici otvore u 1942-oj god. drugi front u zapadnoj Evropi. Istovremeno je sovjetska vlada pokazivala interes za razgovore o poslijeratnom uređenju Evrope. Osmog novembra 1941. god. Staljin je insistirao na razjašnjavanju odnosa između Velike Britanije i SSSR-a misleći, u stvari, na sklapanje sporazuma između dvije zemlje o ratnim ciljevima i o poslijeratnom uređenju mira, kao i na potpisivanje ugovora između SSSR-a i Velike Britanije o uzajamnoj vojnoj pomoći u ratu protiv Hitlerove Njemačke. Poslijeratna politička karta Evrope bila je predmet razgovora Staljina i Molotova sa britanskim ministrom inostanih poslova za vrijeme Idnove posjete Moskvi u drugoj polovini decembra 1941. god.¹

U prvim mjesecima 1942. god. sovjetska vlada je insistirala kod britanske vlade na što skorijem sklapanju formalnog anglosovjetskog ugovora, kojim bi se, između ostalog, priznale granice SSSR-a kakve su bile u trenutku kada je Treći Rajh napao Sovjetski Savez. Na ovome je insistirao Molotov za vrijeme svoje posjete Londonu 21—26. maja. Molotov je tom prilikom izrazio namjeru sovjetske vlade da okupira istočnu Poljsku i postavio zahtjev da se jednim tajnim sporazumom priznaju pretenzije SSSR-a prema Rumuniji.²

S obzirom na ovo što je rečeno, jasno je da je Sovjetski Savez morao voditi računa o političkoj volji Velike Britanije.

S druge strane, D. Mihailović, poražen u borbi sa partizanskim odredima kod Užica, obratio se preko britanske

---

¹ V. Čerčil, *Drugi svetski rat*, III, izd. »Prosveta« Beograd, str. 485—486, 578—581.

² V. Čerčil, *Isto*, IV, str. 304—305, 307—308.

misije u svom štabu jugoslavenskoj vladi u Londonu sa zahtjevom da vlada preduzme korake kako bi se partizani primorali da napuste konfrontaciju sa četnicima i da zajedno sa njima, pod komandom D. Mihailovića, krenu u borbu protiv okupatora. Jugoslavenska vlada je poduzela mjere kod vlade Sovjetskog Saveza da ova utiče na partizansko vođstvo u smislu zahtjeva D. Mihailovića. Takođe se jugoslavenska vlada obratila vladi Velike Britanije s molbom da ona utiče na vladu SSSR-a da ova poradi na izmirenju ustanika u Jugoslaviji i njihovom potčinjavanju D. Mihailoviću. Vlade Velike Britanije i SSSR-a složile su se da »treba preduzeti korake u pravcu pomirenja partizana i četnika i njihove zajedničke borbe pod komandom Draže Mihailovića protiv okupatora«.³

U ulozi tumača i zagovornika ove politike kod Centralnog komiteta KPJ pojavila se Kominternu.⁴

*

Kominternu je sumnjala u ispravnost osnovnih premisa Centralnog komiteta KPJ i samim tim nalazila da njegova politika nije adekvatna.

Prvo, Kominternu nije poslije pobjede Crvene armije nad njemačkim Wehrmachtom kod Moskve izgledalo da će do sloma Trećeg Rajha doći brzo. Naprotiv, ona je bila svjesna njegove vojničke moći i znala je da se sile Osovine mogu pobijediti angažovanjem sveukupnih protuosovinskih snaga. Zato je Kominternu držala mnogo do ratnog savezništva sa Velikom Britanijom i Sjedinjenim Američkim Državama, kao i sa svim zemljama čije su vlade uživale naklonost i podršku vlada Velike Britanije i SAD. Iz istog razloga vlada SSSR-a i Kominternu nastojale su da što je moguće više angažuju porobljene evropske narode u borbi protiv sila Oso-

³ D. Plenča, n. d., str. 84—87; *Pregled istorije SKJ*, str. 319—320.

⁴ U jugoslavenskoj historiografiji preovlađuje mišljenje da je Kominternu bila pod jakim uticajem Staljina i da je na zbijanja u Evropi gledala uglavnom sa stanovišta interesa Sovjetskog Saveza. Vidi npr. D. Plenča, n. d., str. 61—63 i P. Morača, *Odnosi između KPJ i Kominterne od 1941. do 1943. godine*, JIC 1—2/1969, str. 94, 97, 99—100, 105.

vine. 23. marta 1942. god. »Pravda« je pisala da »spoljni i unutrašnji uslovi u okupiranim evropskim zemljama pružaju u proljeće 1942. godine mnogo povoljnih mogućnosti da se prema primjeru Jugoslavije razvije borbena partizansko djelovanje za dalje potkopavanje evropske pozadine Hitlerovske armije«. ⁵ Kominternu je predlagala da Vrhovni štab NOV i POJ u ime naroda Jugoslavije uputi proglas narodima okupirane Evrope, prije svega Francuske i Čehoslovačke, u kome bi ukazao na potrebe borbe protiv okupatora, na primjere kako se jugoslavenski narodi bore itd., izrazivši sa svoje strane spremnost da tom proglasu dade najširi publicitet. ⁶ S druge strane, Kominternu, koja je imala širi ugao posmatranja prilika i događaja u zaraćenom svijetu nego Centralni komitet KPJ nije, po svoj prilici, smatrala da se poslije pobjede i zbog pobjede Crvene armije kod Moskve političke prilike u svijetu razvijaju u duhu oštrije klasne diferencijacije. Još manje se Kominternu zbog teškog položaja u kome se SSSR u to vrijeme nalazio mogla zbog dobijene bitke, makar ona imala i najdalekosežnije posljedice, orijentisati na prihvatanje i zaoštavanje klasnog rata. Insistiranje na klasnom ratu nije bilo u skladu sa političkom linijom Kominterne, koju je ona usvojila poslije 22. juna 1941. godine. Ta linija je polazila od potrebe da se uništenju hitlerizma podredi »sve ostalo«, što znači i socijalistički ciljevi Komunističkog pokreta. Istaknuto je stanovište da nije potrebno da komunisti ove svoje ciljeve postavljaju kao uslov za saradnju sa ostalim antifašističkim snagama, bez obzira na njihovu političku, ideološku i socijalnu raznorodnost. Borba komunističke za socijalističke ciljeve trebalo je da po shvatanju Kominterne bude odložena za narednu, tzv. drugu etapu, poslije završetka rata. ⁷

⁵ V. Vladimirovič-Zelenjin, *Odnos sovjetske javnosti prema narodnooslobodilačkom ratu Jugoslavije protiv fašizma (1941—1942)*, Prvo zasjedanje AVNOJ-a — Zbornik radova naučnog skupa Bihać, 1966, str. 30.

⁶ J. Broz-Tito — M. Pijadi 25. 2. 1942, Zb. NOR, II-2, 208/442.

⁷ Vidi o tome: J. Opat, *Ideja dviju etapa revolucije u političkoj liniji Kominterne poslije 22. juna 1941. godine i neke specifičnosti narodnodemokratske revolucije u Čehoslovačkoj* — nekoliko primjedbi, Prvo zasjedanje AVNOJ-a — Zbornik radova naučnog skupa Bihać, 1966, str. 73—74.

Ukratko, Kominternu je u to vrijeme zastupala politiku najšire saradnje SSSR-a sa zapadnim silama, politiku mobilizacije svih snaga u ratu protiv sila Osovine i, bez obzira na držanje konzervativnih društvenih i političkih krugova u Evropi i u svijetu prema Sovjetskom Savezu, nije smatrala da postoje razlozi zbog kojih bi ratu protiv osovinskih sila trebalo pretpostaviti orijentaciju prihvatanja klasnog rata.

Drugo, Kominternu najvjerovatnije nije bila upućena u sve vidove procesa društveno-političke diferencijacije, koji se pod uticajem uspješnog razvitka ustanka odvijao u Jugoslaviji. Ona nije vjerovala, ili nije željela da vjeruje, da je jugoslavenska vlada u Londonu, odnosno njen ministar D. Mihailović u sprezi sa okupatorima.⁸ Ona ili nije razumjela ili nije mogla da vjeruje da se ta saradnja ostvaruje tako što D. Mihailović, ministar jugoslavenske vlade, održava političke kontakte sa pristalicama M. Nedića, a preko ovih, kao i preko svojih oficira, sa njemačkim i italijanskim okupatorom. Kominterni se činilo da rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta neopravdano optužuje pristalice jugoslavenske vlade u Londonu za kolaboraciju i služenje okupatoru. Štaviše, ona je stekla utisak da kod pristalica Engleske i jugoslavenske vlade u Londonu postoji podozrenje da partizanski pokret dobija komunistički karakter i da se orijentiše ka sovjetizaciji Jugoslavije. I sama vjerujući u osnovanost takve pretpostavke,⁹ Kominternu je upozoravala na činjenicu da pristalicama Engleske, tj. D. Mihailoviću i drugim polazi za rukom da formiraju oružane jedinice koje se bore protiv partizanskih odreda. Kominternu je smatrala da bi rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta, kada pokret ne bi imao komunistički karakter, uspjelo da u narodnooslobodilačku borbu povede i sve ostale jugoslavenske patriote a ne samo pristalice komunista, u kom slučaju, logično, ne bi došlo do formiranja protupartizanskih oružanih jedinica.

Može se reći da je Centralni komitet KPJ, cijeneći zbiivanja u svijetu kroz prizmu onoga što se dešavalo u Jugosla-

⁸ „Трудно допустить, что Лондон и Югославское правительство идут с оккупантами” (KI — J. Brozu-Titu 5. 3. 1942, AIRPB, depeše, 1942/42).

⁹ „Зачем на пример нужно было организовать специальную пролетарскую бригаду?” (Isto).

viji, precijenio mogućnost da u uslovima rata protiv još vrlo snažnih sila Osovine dođe do konfrontacije progresivnih i konzervativnih društvenih i političkih snaga u svijetu, a da je Kominternu, bolje poznavajući međunarodne prilike i odnose i insistirajući na politici najšire saradnje sa svim snagama u borbi protiv Trećeg Rajha i njegovih ratnih saveznika, svjesno, u cilju ostvarenja te saradnje, ili nesvjesno, usljed neshvatanja i nepoštivanja specifične složenosti odnosa u jugoslavenskom društvu, zanemarivala činjenicu da u Jugoslaviji nije bilo moguće uspješno voditi oružanu anti-fašističku borbu bez određenog programa promjena stare strukture društvenih odnosa u Kraljevini Jugoslaviji. Kominternu je takođe zanemarivala činjenicu da je u Jugoslaviji, kao rezultat uspješne narodnooslobodilačke borbe pod političkim rukovodstvom KPJ, već bio otpočeo proces društveno-političke diferencijacije, koji je akterima revolucije dao povoda da u svakodnevnoj političkoj praksi odlučnije i otvorenije ističu njene ciljeve. Tačnije, ocjene Centralnog komiteta KPJ i Kominterne o prirodi zbivanja u svijetu i u Jugoslaviji krajem 1941. i početkom 1942. godine i njihove projekcije političkog trenda u svijetu i u Jugoslaviji nisu bile identične pa su i njihovi zaključci o osnovnoj sadržini praktične politike bili različiti.

Kominternu je smatrala da se osnovna neposredna zadaća KPJ sastoji u tome da se objedine sve antihitlerovske snage, da se uništi okupator i postigne nacionalno oslobođenje. Zbog toga je potrebno da KPJ postigne veći opseg sporazumijevanja sa tim snagama. U tom cilju je potrebno da KPJ preispita svoju politiku i svoju djelatnost i provjeri da li je učinila sve što je potrebno da bi se postigao maksimum saglasnosti u stvaranju jedinstvenog nacionalnog fronta svih onih koji su protiv okupatora, fronta koji bi mogao da ostvari osnovni zadatak: istjerivanje osvajača i porobljivača¹⁰

Ovaj zahtjev Kominternu je postavila pred Centralni komitet KPJ 5. marta 1942. god., a ponovila ga pet dana kasnije, kada je stavila primjedbe na proglas narodima okupiranih zemalja Evrope, koji je Vrhovni štab napisao na prijedlog Kominterne. U tom proglasu Vrhovni štab je, između

---

¹⁰ Isto.

ostalog, kazao da se narodi Jugoslavije zajedno sa narodima SSSR-a i Crvenom armijom bore za svoju slobodu i nezavisnost, da »herojska Crvena armija nosi slobodu svim narodima u Evropi«, ali da su oni dužni da se i sami bore kako bi bili dostojni te slobode. Na kraju proglasa Vrhovni štab je veličao borbu porobljenih naroda Evrope protiv okupatora, Sovjetski Savez, Crvenu armiju i Staljina. Pošto je Vrhovni štab potpuno zanemario zapadne velike sile, iz Moskve je 10. marta 1942. god. stigao prijedlog da se u proglasu Vrhovnog štaba kaže da Hitler neće odoljeti moćnoj koaliciji Amerike, Engleske i Sovjetskog Saveza, oko koje se zbijaju svi slobodoljubivi narodi, da pobjeda Crvene armije jeste pobjeda svih naroda Evrope, ali da i ti narodi treba da se bore i na sve načine pomažu pravednu stvar SSSR-a, Engleske i Amerike, te da na kraju proglasa ostanu samo dvije parole koje će apostrofirati jedinstvo borbe svih ugnjetenih naroda protiv okupatora i pobjedu nad zajedničkim neprijateljem.¹¹

Centralni komitet KPJ je prihvatao sugestije Kominterne naročito što se tiče politike prema zapadnim saveznicima.¹²

¹¹ Zb. NOR-a, II-3, 18/48—49.

¹² Ovdje treba ponovo ukazati na razlike u mišljenju pojedinih članova CK KPJ odnosno VŠ-a. M. Pijade, za koga sam rekao da je pišući svoj članak: *Za šta se bore partizani u Bosni i Hercegovini*, imao u vidu stavljanje naglaska na klasni aspekt NOB-a kao i političko preferiranje SSSR-a na račun ostalih saveznika iz antihitlerovske koalicije, sada je smatrao da su sugestije Kominterne CK-u KPJ opravdane. On je pisao: »...No svakako imaćemo, držim ponešto i da revidiramo. Čak držim da je Đedova (misli na Kominternu — R. H.) kritika da smo otišli malo dalje nego što je trebalo u osnovi tačna. Time ne mislim da nam je politička linija bila pogrešna. Ne. Situacija je u Jugoslaviji, samim faktom jednog višemesečnog, skoro godišnjeg oružanog ustanka, sasvim drukčije poodmakla napred, daleko napred prema svima drugim porobljenim zemljama. Naša linija odgovara toj situaciji, odgovara razvoju događaja u zemlji, koji su nas rukovodili. Međutim, međunarodna situacija, razvoj stvari u ostalim okupiranim zemljama, zaostali su za našim razvojem za veliki korak — i mislim da na taj fakt nismo dovoljno obraćali pažnje. Produžujući našu borbu, moraćemo i da hvatamo korak sa opštom situacijom.

...Ali, svakako, treba hitno preduzeti reviziju i uskladiti našu celu liniju s Đedovom, pružajući mu u isto vreme sve dokaze o sprezi ministra Draže sa okupatorima« (M. Pijade — J. Broz-Titu 15. 3. 1942, Zb. NOR, II-3, 48/131—132.

On je korigovao svoje shvatanje o nestabilnosti saveza triju velikih sila i uvažio potrebu da se prihvati i populariše politika čvrstog saveza Velike Britanije, Sjedinjenih Država i Sovjetskog Saveza. U tom smislu Centralni komitet KPJ se u potpunosti saglasio sa primjedbama na tekst proglasa naroda okupirane Evrope.¹³ Centralni komitet KPJ je korigovao i shvatanje o »drugoj etapi« borbe kao zasebnoj kategoriji u razvitku narodnooslobodilačkog pokreta i prihvatao stanovište da je u Jugoslaviji potrebno stvoriti široki narodnooslobodilački front, koji bi okupljao sve one koji žele da se bore protiv okupatora. Međutim, Centralni komitet KPJ nije prihvatao da taj front stvara zajedno sa onima za koje je znao da ne žele da se odupru okupatoru upravo zato što su protiv narodnooslobodilačkog pokreta koji predvodi Komunistička partija Jugoslavije i koji su se, štaviše, združili sa okupatorom u borbi protiv tog istog pokreta. A situacija u Jugoslaviji bila je upravo takva. Stoga Centralni komitet KPJ nije prihvatao teoretsku konstrukciju Kominterne prema kojoj je »drugu etapu« borbe, u ovom slučaju borbu protiv četnika D. Mihailovića, »trebalo otpočeti tek po završetku rata, a dotada voditi isključivo narodnooslobodilačku, odnosno 'prvu etapu' borbe«. Poznajući i respektujući konkretno stanje i uslove daljnjeg vođenja narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji, Centralni komitet KPJ je obje tzv. etape borbe shvatio i utvrdio »kao jedinstven proces, s tim što je obračun sa kontrarevolucionarnom buržoazijom bio podređen isključivo kriteriju koji je proizlazio iz njenog odnosa prema narodnooslobodilačkoj borbi«.¹⁴

Nasuprot M. Pijadi, Tito je mislio da se ne može govoriti o tome da je rukovodstvo NOP-a pogriješilo i zabrazdilo ulijevo. »Treba da znaš da sam ja, davno prije Đedovog telegrama (od 5. 3. 1942. — R. H.), izložio naš stav o tome da ne smijemo napadati pristalice Engleske kao takve, već kao sluge okupatora i da ne smijemo dozvoliti da nas peta kolona skrene sa linije narodno-oslob. borbe na klasnu borbu.« Tito je mislio da je kritika politike CK KPJ od strane Kominterne nastala iz određenih njenih obzira prema jugoslavenskoj vladi u Londonu. (Vidi Titovo pismo M. Pijadi od 26. 3. 1942, Zb. NOR, II-3, 78/210—213.

¹³ J. Broz-Tito — KI 11. 3. 1942, AIRPB, depeše, 1942/48.

¹⁴ Đ. Vujović, n. d., str. 92—93.

Centralni komitet KPJ je smatrao da je Kominternu na osnovu njegovih izvještaja stvorila krive zaključke. Zato je on Kominternu obrazložio svoje ocjene političkih prilika u zemlji (sprega petokolonaša svih vrsta), i svoje mjere (opravdanost osnivanja proleterskih brigada i dr.) i upozorio je na činjenicu da pristalice jugoslavenske vlade u Londonu rade protiv narodnooslobodilačkog pokreta ne pod firmom vlade već pod firmom okupatora, tj. M. Nedića.¹⁵ Vrhovni štab je vjerovao da jugoslavenska vlada u Londonu servira vladi SSSR-a svoje gledište o događajima u Jugoslaviji pa je želio da vladi SSSR-a, šaljući joj dnevno svoje izvještaje, pomogne da o tim događajima ne stvori krive zaključke. Ukazujući na spregu jugoslavenska vlada — D. Mihailović-M. Nedić — okupatori, ističući da je D. Mihailović jugoslovenski ministar vojske i mornarice u službi okupatora i u savezu sa M. Nedićem, kao i to da se iza četničke ofanzive protiv ustanka, koju okupator pomaže oružjem i novcem, nalazi jugoslavenska vlada, Vrhovni štab je, u stvari, želio da izdještjuje to da vlada SSSR-a populariše narodnooslobodilačku borbu u Jugoslaviji, napose borbu protiv četnika i da po mogućnosti politički izoluje jugoslavensku vladu u Londonu. On je uvjeravao vladu SSSR-a da će narodi Jugoslavije biti uz nju ako ona bude vršila pritisak na jugoslavensku vladu u Londonu i u pogodnim okolnostima raskinula veze s njom.¹⁶

Kominternu i vlada SSSR-a našle su se, faktički, u prilici da sa stanovišta politike koju su zastupali ocijene tumačenje prilika u Jugoslaviji, koje je nudio Vrhovni štab NOP i DVJ, s jedne, i jugoslovenska vlada u Londonu, s druge strane. Kao što je poznato, Kominternu i vlada SSSR-a opredijelili su se u tom trenutku za stavove jugoslavenske vlade u Londonu. Kominternu je odlučila, 22. marta 1942. god., da privremeno odgodi publikovanje redigovanog proglasa Vrhovnog štaba narodima okupirane Evrope dok ne budu konačno objašnjena neka pitanja iz uzajamnih odnosa sovjetske i jugoslavenske vlade.¹⁷ Objašnjavajući ovu odluku Kominternu je insistirala da CK KPJ uzme u obzir činjenicu da se SSSR

¹⁵ J. Broz-Tito — M. Pijadi 11. i 26. marta 1942, Zb. NOR, II-3, 36/104—107, 78/210.

¹⁶ Zb. NOR, II-3, 30/87—88, 36/104.

¹⁷ „По советовавшимъ по поводу о публикованія воззва-

nalazi u ugovornim odnosima sa vladom Kraljevine Jugoslavije i da bi otvoreno istupanje protiv kralja i vlade stvorilo nove teškoće u zajedničkim ratnim naporima i odnosima između Sovjetskog Saveza, s jedne, i Engleske i Amerike, s druge strane. Uz to je stajala napomena da pitanje partizanske borbe ne treba posmatrati samo sa nacionalne tačke gledišta, nego i sa internacionalne, tačke gledišta englesko-sovjetsko-američke koalicije.¹⁸ Dvadeset šestog maja 1942. god. potpisan je ugovor o savezu na 20 godina između Velike Britanije i SSSR-a, a zatim i sovjetsko-američki sporazum. Očigledno, Kominternu je političke interese NOP-a u Jugoslaviji podredila interesima koji su stajali iza aranžmana vlade SSSR-a sa vladama Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država.

ния верховного штаба, пришли к выводу, что в интересах дела следует временно озадержать публикацию, пока будут окончательно выяснены которые вопросы во взаимно-отношениях между Советским правительством и Югославским правительством" (KI — J. Brozu-Titu 22. 3. 1942, AIRP, depeše, 1942/57). U originalu citiranog teksta ima nekoliko manjih pravopisnih grešaka, koje uopšte ne mijenjaju njegov sadržaj.

¹⁸ P. Morača, *Odnosi između KPJ i Kominterne od 1941. do 1943. godine*, str. 117.

PRILAGOĐAVANJE POLITIKE KPJ

Centralni komitet KPJ je vrlo brzo reagovao na događaje u zemlji i na uticaje iz Moskve.

U proglasu CK KPJ i Vrhovnog štaba NOP i DVJ narodima Jugoslavije od 27. marta 1942. god. nagoviještena je korekcija političke linije KPJ. Tim proglasom pozvani su radnici i sva poštena inteligencija da stvaraju jedan jedinstveni narodnooslobodilački front i da ne dozvole da okupatori i oni koji sa njima sarađuju unesu neslogu i razdor u redove boraca za nacionalno oslobođenje. Oni su takođe pozvani da se »rame uz rame« sa Crvenom armijom, sa velikim saveznicima: Sovjetskim Savezom, Engleskom i Amerikom bore za svoje konačno oslobođenje od okupatora i da sa punom odlučnošću daju svoj doprinos naporima velikih saveznika iz antihitlerovske koalicije.¹⁹

Na sjednici Centralnog komiteta KPJ, održanoj 4. aprila 1942. god. izvršeno je preispitivanje političke linije Komunističke partije u odnosu na shvatanja o »drugoj etapi« borbe, koja su živjela u nekim organizacijama i rukovodstvima KPJ, među ostalim i u Centralnom komitetu. Ta shvatanja su na ovoj sjednici osuđena i odbačena. Usvojeno je stanovište o potrebi stvaranja široke platforme narodnooslobodilačkog pokreta, u koji treba uvlačiti sve patriote, i organizovanja narodnooslobodilačkog fronta, u koji treba okupljati sve slojeve naroda.²⁰

¹⁹ Zb. NOR, II-3, 81/217—224.

²⁰ M. Leković, *O nekim značajnijim sednicama Centralnog komiteta KPJ u toku 1942. god.*, Izlaganje na naučnom skupu: Teorija i praksa KPJ — SKJ u borbi za slamanje kapitalizma i izgradnju socijalističkog društva, održanom u Splitu 29—30. oktobra 1969. god.

Stanovište CK KPJ od 4. aprila objelodanjeno je i komentarisano u listu »Proleter« — organu Centralnog komiteta KPJ (br. 14—15, mart-april 1942. god.).

Centralni komitet KPJ je sada polazio od pretpostavke da povezivanje konzervativnih političkih krugova u Jugoslaviji, koje se ostvaruje uprkos oštrim suprotnostima između vrhova pojedinih političkih grupa, kao i sprega tih krugova sa okupatorima, nije pojava za koju se može reći da je nastala kao rezultat nekog dalekosežnog pomjeranja u međunarodnim odnosima, kao posljedica remećenja savezničkih odnosa između SAD i Velike Britanije, s jedne, i SSSR-a, s druge strane. Američko-englesko-sovjetski savez, oko koga se okuplja sve što je napredno, stoji na čvrstim temeljima i bez ikakvih kolebanja teži slomu njemačke moći. Čvrstinu ovom savezu ne daje samo činjenica da je Treći Rajh još uvijek jak, nego u prvom redu to što se za taj savez zalažu milioni napaćenih u okupiranoj Evropi, pa i u samoj Engleskoj i Americi. Srođavanje političkih konzervativaca u Jugoslaviji i njihova kolaboracija sa okupatorima, pojava koja još nije karakteristična za sve zemlje okupirane Evrope (u tom pogledu Jugoslavija pruža instruktivan primjer), rezultira iz činjenice da su oni i prije rata vodili politiku koja nije odgovarala interesima naroda i da je normalno što oni takvu politiku i sada vode. Ta politika ispoljava se tako što mnoge pristalice Londona i jugoslavenske vlade otvoreno sarađuju s okupatorima i kvislinzima, Nedićem i Pavelićem, u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji, naročito protiv komunista. Svi oni — okupatori, kvislinzi i pristalice jugoslavenske vlade u Londonu, a na osnovu nekih indicija i dobar dio vladajuće jugoslavenske emigracije — da bi onemogućili narodnooslobodilačku borbu, rade na tome da u Jugoslaviji izazovu ne samo međunacionalne sukobe (Srbi-Muslimani, Srbi-Hrvati itd.) nego i građanski rat. S obzirom da je čitav ovaj proces najdalje odmakao u Srbiji, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori, što je u uskoj vezi sa stepenom razvika narodnooslobodilačke borbe u tim zemljama, na površinu su naročito snažno izbili politički krugovi bliski ideji Velike Srbije, kao i jedan broj oficira bivše jugoslavenske

vojske u ulozi komandanata vojnih četnika. Ali je vjerovatno da će isti taj proces zahvatiti i ostale zemlje Jugoslavije.²¹

Centralni komitet KPJ je stao na stanovište da nasuprot političkim snagama, koje žele da onemoguće narodnooslobodilačku borbu protiv okupatora tako što će je pretvoriti u građanski, klasni rat uperen protiv KPJ i partizanskog pokreta, treba čvrsto držati kurs prave narodnooslobodilačke borbe, kurs okupljanja, na najširoj osnovi, svih rodoljubivih snaga, bez razlike na njihovo političko i vjersko ubjeđenje, u jedan jedinstveni front narodnog oslobođenja.²² Sužavanje narodnooslobodilačke borbe značilo bi navraćanje vode na mlin okupatora i političke reakcije u zemlji i inostranstvu. Na raspirivanje građanskog rata treba odgovoriti svom žestinom protiv raspirivača, uništavajući bez milosti svakoga ko je sa okupatorom odnosno uz njegovu pomoć ustao protiv boraca za nacionalno oslobođenje.²³

Ovdje treba uočiti bitnu činjenicu da se u razlaganju nove političke linije Centralnog komiteta KPJ ne govori o procesu političke diferencijacije u zemlji, u osnovi koje stoje ne samo različiti društveni i politički nego i klasni interesi pojedinih slojeva društva, već se govori o procesu srođavanja »izroda naroda« sa okupatorom i njihovoj saradnji u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Ne ističe se socijalna komponenta narodnooslobodilačke borbe već se zagovara rat protiv okupatora i svih onih koji ga na bilo koji način pomažu (petokolonaši). Čak se ni međusobno približavanje građanskih političkih vrhova ne objašnjava njihovim klasnim interesima, strahom od društvenih promje-

²¹ Veljko (M. Đilas), *Pod skutom okupatora*, »Proleter« br. 14—15, mart-april 1942, str. 10—14; I. Ribar-Lola — B. Neškoviću 10. 4. 1942, Zb. NOR, II-3, 137/370.

²² »... Stvaranje jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta u svim oblastima Jugoslavije, to je osnovna zadaća svih komunisti...«

Na suprot jedinstvu svih narodnih izdajica i okupatora, komunisti Jugoslavije moraju da rade uporno na stvaranju jedinstva svih rodoljuba u borbi protiv okupatora i njihovih slugu.« (Podvučeno u dokumentu — R. H.). Tito (J. Broz), *Komunistička partija i ko su sve saveznici okupatora*, »Proleter« br. 14—15/1942, str. 5.

²³ Isto, str. 4.

na u zemlji zbog činjenice da u narodnooslobodilačkoj borbi najbrojnije učestvuju siromašni slojevi društva i da se ta borba vodi pod političkim rukovodstvom KPJ, već se njihovo suprotstavljanje narodnooslobodilačkoj borbi i sprezanje sa okupatorom objašnjava tradicionalno-sebičnom, nenarodnom politikom tih vrhova, koji ni sada, u uslovima okupacije, ne respektuju nacionalnooslobodilačke težnje jugoslavenskih naroda.

Zaključak Centralnog komiteta KPJ bio je da ujedinjavanje vrhova političke reakcije i to što u tim vrhovima ima više otvorenih neprijatelja narodnooslobodilačke borbe, pruža mogućnost za ujedinjenje radnika i seljaka protiv »izdajnika i bezdušnih dugogodišnjih tlačitelja«. S obzirom da se to ujedinjavanje odvija pod skutom okupatora, omogućena je šira mobilizacija naroda u narodnooslobodilačkoj borbi. Izbjegavajući da političke protivurječnosti, koje su nastale i razvile se pod uticajem narodnooslobodilačkog rata, objašnjava društvenim razlozima, Centralni komitet je izričito naglašavao da je pogrešno vršiti presiju i kažnjavati kulake samo zato što su kulaci, kao što je pogrešan i nedopustiv svaki liberalni odnos prema defetistima, izdajnicima i petokolonašima. Međutim, Centralni komitet je smatrao da to ne znači da materijalni teret narodnooslobodilačkog rata ne treba prebaciti na leđa imućnijih slojeva društva, ukoliko u izvjesnim okolnostima ne bude dovoljna »imovina neprijatelja i plen okupatora«.²⁴

Pošto je korigovao političku liniju, za koju se bio opredijelio zadnjih mjeseci 1941. god. i pošto je koncipirao politiku daljnjeg razvitka narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji, Centralni komitet KPJ upoznao je tokom aprila mjeseca članove i forume Komunističke partije sa svojom najnovijom ocjenom političkih uslova — međunarodnih i unutrašnjih — u kojima se odvija narodnooslobodilačka borba u Jugoslaviji.

Centralni komitet je poklonio posebnu pažnju tome da objasni politiku KPJ i njenu ulogu u rukovođenju narodnooslobodilačkom borbom. Kao opšte, on je gotovo od svih članova Centralnog komiteta i partijskih foruma, kojima je

---

²⁴ M. Đilas, *Pod skutom okupatora*, str. 13, 14.

pisao, tražio da konsoliduju partijsku organizaciju kojom rukovode (otklanjanje nehata i grubih propusta, jačanje partijske kontrole i dr.), da striktno sprovode političku liniju KPJ u rukovođenju narodnooslobodilačkom borbom (uvlačenje najširih masa naroda u narodnooslobodilačku borbu i maksimum širokogrudnosti u rukovođenju njome, izbjegavanje svake vrste sektaštva, desnog oportunizma itd.), da učvršćuju rukovodeću ulogu KPJ u partizanskoj vojsci i dr.

Centralni komitet KPJ, imajući u vidu specifične uzroke i pojave u razvitku krize NOP-a u pojedinim oblastima, ukazuje na fineze u vođenju partijske politike u tim oblastima. Tako, na primjer, za ostvarenje političkih ciljeva u Bosni i Hercegovini bilo je važno da se ne optuže svi četnici za izdaju narodnooslobodilačke borbe, budući da četničku masu, kao, uostalom, i partizansku, mahom sačinjavaju seljaci, već da se insistira na izdajstvu četničkog vođstva i njegovoj povezanosti sa okupatorom.²⁵ Od partijskih rukovodstava i političkih komesara u istočnoj Hercegovini traženo je da izbjegavaju klasne sukobe, da prestanu sa drastičnim i neopravdanim progonom »pete kolone« i da paljenje ustaških i četničkih sela svedu na zaista neophodnu mjeru.²⁶ U Crnoj Gori, kao i u istočnoj Hercegovini, trebalo je po mišljenju CK KPJ izbjegavati da se narodnooslobodilačkoj borbi daje suviše komunistički karakter (»uskakivanje« u etapu borbe za vlast proletarijata, sovjetizacija i sl.).²⁷ Pošto je krizi NOP-a u Crnoj Gori pridavao isključivo politički karakter i smatrao je samoniklom, Centralni komitet je zatražio da se u Crnoj Gori hitno reorganizuju rukovodstva i organizacije KPJ (uključujući Pokrajinski komitet), kao i cjelokupan rad Komunističke partije (u vojsci i na terenu), te da se Komunistička partija Jugoslavije u Crnoj Gori oslobodi »svih kolebljivih, nedisciplinovanih i tuđih ele-

²⁵ Vidi pismo Sekretarijata PK KPJ za BiH Pokrajinskom povjereništvu za Bosansku krajinu od 22. 4. 1942, Arhiv ŠK BiH. III-2, str. 132—135.

²⁶ CK KPJ — Okruž. komitetu KPJ za ist. Hercegovinu 15. 4. 1942, Zb. NOR, II-3, 147/386—388.

²⁷ J. Broz-Tito — M. Đilasu 28. 3. 1942, Zb. NOR, II-3, 90/250—253.

menata».²⁸ Da bi olakšao realizaciju ovako opsežnog plana, Centralni komitet KPJ je uputio, 12. aprila 1942, otvoreno pismo svim organizacijama i članovima KPJ u Crnoj Gori i Boki.²⁹

Blagoje Nešković, sekretar PK KPJ za Srbiju, dao je u svojstvu predstavnika CK KPJ, 18. juna, kritiku političkih dokumenata Okružnog komiteta KPJ za Srem u kojima je ovaj zagovarao isticanje ne samo narodnooslobodilačkih ciljeva nego i »socijalno obojenih«, a osim toga, i oštrije suprotstavljanje radnih masa »reakcionarnoj buržoaziji«. Okružni komitet za Srem je prihvatio tu kritiku i povukao iz upotrebe pomenute političke dokumente (29. juna). Centralni komitet KPJ je naknadno, 25. avgusta, potvrdio kritiku B. Neškovića, poništio pomenute dokumente Okružnog komiteta Srem i zatražio da se oni povuku iz upotrebe (što je OK Srem već bio učinio).³⁰

Na traženje Kominterne a u cilju pune afirmacije politike svenarodne oslobodilačke borbe, Centralni komitet KPJ je odlučio, avgusta 1942. god., da partizanske udarne brigade ubuduće ne nose naziv »proleterske«.³¹

Konačno, politika svenarodne oslobodilačke borbe potvrđena je i javno proklamovana na prvom zasjedanju AVNOJ-a. Na tom zasjedanju je rečeno da je jedinstvo naroda Jugoslavije u NOR-u obuhvatilo »najšire mase svih naroda Jugoslavije, sve prave i iskrene rodoljube bez razlike narodnosti, vere i partijsko-političke pripadnosti, sve društvene slojeve«, te da je narodnooslobodilačka vojska »u čijim se redovima bore rame uz rame rodoljubi svih naroda Jugoslavije, svih vera i različitih partijskih opredeljenja« najuzvišeniji izraz toga jedinstva.³² U tom smislu AVNOJ se obratio narodima Jugoslavije, svima zajedno i svakom posebno, pozivajući ih da mobilišu sve svoje snage kako bi s uspjehom što skorije

²⁸ CK KPJ — M. Đilas i I. Milutinoviću, predstavnicima CK KPJ u Crnoj Gori i PK-u KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak 8. 4. 1942, Zb. NOR, II-3, 132/353—357.

²⁹ Zb. NOR, III-3, 15/44—51.

³⁰ PK KPJ za Srbiju — OK-u KPJ za Srem 18. 6. 1942, prepis u Ist. arhivu PK SKS za Vojvodinu, arh. br. 3250; Zb. NOR, II-5, 5/26, 69/203—204, 138/381—382.

³¹ Zb. NOR, II-5, 146/405.

³² Prvo i drugo zasjedanje AVNOJ-a, Zagreb 1963, str. 61.

ostvarili djelo narodnog oslobođenja. Stojeći na stanovištu da je za oslobođenje zemlje potrebna prije svega jedinstvena i složna borba, AVNOJ je osudio stari državni aparat zbog služenja okupatoru, četnike D. Mihailovića, ministra izbjegličke vlade, zbog njihove sprege sa njemačkim i italijanskim okupatorom i ustašama i zbog zločina koje su počinili protiv narodnooslobodilačke borbe, a zatim i »sramnu igru starih političkih stranaka«, čiji prvaci sjede u jugoslavenskoj vladi u Londonu.³³

Sam AVNOJ osnovan je kao političko tijelo, koje je imalo opštenacionalni, jugoslovenski i opštepartijski, antifašistički karakter. Članovi AVNOJ-a postali su ne samo komunisti — organizatori oružane borbe, nego i antifašistički opredijeljeni pojedinci iz vodstava bivših građanskih partija, istaknute ličnosti iz predratnog političkog života, naučni i javni radnici itd.³⁴ Smisao AVNOJ-a, pored toga što je on imao da se stara o svim pitanjima državnog života i da se brine o frontu, bio je, po riječima J. Broza-Tita, u okupljanju oko njega svih naroda Jugoslavije, svih slojeva naroda, u tome da on povede narod, da mobiliše sve njegove latentne snage u jednom opštem smjeru: borba protiv okupatora i njihovih saveznika u Jugoslaviji, ustaša, četnika i drugih.³⁵

Pitanja iz domena državnog i društvenog uređenja Jugoslavije nisu bila predmet prvog zasjedanja AVNOJ-a. Međutim, s obzirom da veliki broj Jugoslavena, kao i čitavi narodi Jugoslavije, nisu bili zadovoljni uređenjem predratne Jugoslavije, AVNOJ je, prema stanovištu CK KPJ, trebalo da izrazi društvenopolitičku orijentaciju NOP-a i tako doprinese njegovom jačanju. To je postignuto razložnim pozivom AVNOJ-a na borbu »protiv starog reakcionarnog poretka«, s kojim narodi Jugoslavije imaju loša iskustva, a koji jugoslavenska vlada u Londonu pokušava da silom održi uprkos stavu sila antihitlerovske koalicije o pravu svake nacije da bira poredak kakav želi.³⁶

³³ Isto, str. 65—69.

³⁴ *Pregled istorije SKJ*, str. 368.

³⁵ J. Broz-Tito — KI 29. 11. 1942, prema: V. Dedijer, n. d., str. 365; *Prvo i drugo zasjedanje AVNOJ-a*, str. 23.

³⁶ *Pregled istorije SKJ*, str. 368; *Prvo i drugo zasjedanje AVNOJ-a*, str. 66.

OŽIVLJAVANJE NOP-a U BOSNI I HERCEGOVINI

Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu i komitetima i organizacijama KPJ u istočnoj Bosni i Hercegovini nije ostalo vremena za afirmaciju najnovije politike KPJ prije nego što su pozicije NOP-a u ovim oblastima bile skroz uzdrmane. Tzv. treća neprijateljska ofanziva i sve što se dogodilo u toku njenog trajanja prisililo je Komunističku partiju da se u većem dijelu Bosne i Hercegovine privremeno ograniči na političku defanzivu. Istina, ona je za to vrijeme (april-juni 1942. god.) činila korake u pravcu otklanjanja politički neoportunih stavova i štetnih postupaka, ali ti koraci nisu otišli dalje od pokušaja da se izvuče pouka i da se članstvo Partije upozna sa sadržinom najnovije linije Centralnog komiteta i uputstvima za njenu primjenu.³⁷

Sredinom 1942. god. krivulja razvitka narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini, ne uzimajući u obzir Bosansku krajinu, bilježila je svoju najnižu tačku. Snage NOP-a bile su dezorganizovane i razbijene, a njegova aktivnost bila je paralisana. Ostaci partizanskih odreda i seoskih organizacija KPJ, međusobno nepovezani, nalazili su se u četničkom moru, dok se u gradovima konsolidovala vlast NDH. Četnici su se trudili da unište partizanske grupice i partijske punktove u čemu su imali izvjesnog uspjeha. Protiv jedino preostalog, Bircanskog NOP odreda preduzeli su vojnu akciju sa ciljem da ga razoružaju i na teritoriji na kojoj je on djelovao uspostave svoju vlast. Pristalice NOP-a bile su izložene pljački, teroru i fizičkom istrjebljenju.

---

³⁷ Arhiv SK BiH, III-2, str. 152, 190.

Četnici su popunili prazninu nastalu slabljenjem NOP-a i povlačenjem najvećeg dijela njegove oružane sile u zapadni dio Bosne i Hercegovine. Njihova najveća briga bila je da na teritoriji koju su donedavno kontrolisali NOP odredi izgrade svoju vlast. Postavljali su seoske knezove i opštinske odbore i formirali žandarmerijske stanice. Osnovali su više četničkih brigada u koje su mobilisali i pripadnike NOP-a, među njima i komuniste. Mobilizaciju su vršili kombinujući princip dobrovoljnosti i prinude. Istovremeno, oni su nastavili da vode propagandni rat protiv komunista, okrivljujući ih za sve narodne nedaće.³⁸

U takvim prilikama prvi cilj komunista i svih pripadnika NOP-a u oblastima u kojima je on zapao u krizu bio je fizički se održati. Pa ipak, partijske organizacije su radile na prikupljanju i povezivanju preostalih partizanskih grupa i članova Komunističke partije i na postepenom oživljavanju NOP-a. Zbog opšte nesigurnosti i nepovjerenja, komunisti su se u prvo vrijeme koristili jedino porodičnim i sigurnijim prijateljskim vezama. Vremenom su se otvarale nove mogućnosti, pa su komunisti, između ostalog, ulazili u četničke jedinice i štabove, u odbore i žandarmerijske stanice i na taj način uspijevali da makar djelimično amortizuju pritisak koji su četnici vršili nad pojedincima pa i nad čitavim selima privrženim NOP-u.³⁹

U svojoj obimom skromnoj političkoj kampanji, koju su ubrzo mogli da otpočnu, komunisti su insistirali na privremenom karakteru krize NOP-a. Oni su hrabрили narod, podržavali njegov borbeni duh i pozivali ga na slogu i jedinstvo. Nastojali su da kontrapropagandom predoče narodu smisao politike četnika D. Mihailovića i ukazu na ulogu koju četnici vrše u sistemu okupacije. U tom pogledu osobito su iskoristili činjenicu da su četnici sklopili sporazume o podjeli vlasti sa ustaškom NDH i da ih je njemački okupator na svom okupacionom području koristio u borbi protiv partizanskih

³⁸ *Oslobodilački rat... I*, str. 324; *Pregled istorije SKJ*, str. 361; *Hercegovina u NOB*, str. 393—417, 424—447, 453—459, 463—470; R. Čolaković, *Zapisi... II*, str. 215.

³⁹ *Oslobodilački rat... I*, str. 324; *Hercegovina u NOB*, str. 409 i dr.

snaga, odnosno da su se kao MVAC inkorporirali u sistem italijanske okupacije.⁴⁰

Srpski narod u Bosni i Hercegovini u osnovi nije odobrovao kolaboraciju četnika D. Mihailovića sa okupatorima, a pogotovo ne sa ustaškim režimom. Isto tako on nije odobrovao bahatost koju su četnici ispoljavali i prema srpskom narodu pošto su zauzeli pozicije u vlasti. Naprotiv, političko stanovište KPJ i držanje komunista u svakodnevnoj komunikaciji bili su narodu razumljivi i prihvatljivi. Stoga je njihova akcija dala rezultate, koji su se ogledali u prebrođavanju prvih teškoća i stvaranju preduslova za daljnji razvoj NOP-a. Politička klima postepeno se mijenjala u korist narodnooslobodilačkog pokreta. Taj proces, teško mjerljiv, ilustrovalo je stvaranje novih partizanskih jedinica i formiranje NOO-a. Tako npr. u avgustu 1942. formiran je u Hercegovini partizanski bataljon »Sloboda«, u novembru iste godine u istočnoj Bosni tzv. Drugi majevički NOP odred i u januaru 1943. god., takođe u Hercegovini, partizanski bataljon »Iskra«.⁴¹

Ratna zbivanja u zemlji i u svijetu takođe su uticala na promjenu političkog raspoloženja onog dijela naroda koji se bio orijentisao prema četničkom pokretu. Svaka pobjeda NOV i snaga antihitlerovske koalicije objektivno je značila novi poen u korist NOP-a. Zauzimanje od strane proleterskih i udarnih brigada Mrkonjić-Grada, Jajca i uporišta na komunikaciji Jajce—D. Vakuf, kao i vršenje snažnog pritiska prema Kupresu, Bugojnu, D. Vakufu i Travniku, avgusta-septembra 1942. god., otvorilo je proces regeneracije NOP-a u centralnoj Bosni. Dolazak šeste istočnobosanske NOU brigade i Sremskog NOP odreda iz Srema u istočnu Bosnu i pobjede koje su ove jedinice postigle nad četnicima sa Majevice, Semberije, Posavine i Trebave, novembra 1942. god., značile su kraj prevlasti četnika na području Majevice i Semberije. Pobjede NOV nad četnicima u toku tzv. četvrte neprijateljske ofanzive (Neretva, Kalinovik, Nevesinje) i njen dolazak na teren Hercegovine, marta-aprila 1943. god., dali

⁴⁰ *Pregled istorije SKJ*, str. 358—359; *Hercegovina u NOB*, str. 425.

⁴¹ Vidi *Oslobodilački rat...* I, str. 324, *Hercegovina u NOB*, str. 425—426, 520, 521—522 i R. Čolaković, *Zapisi...* II, str. 281.

su nov polet ustanku i razgorjeli NOP ne samo u istočnoj već i u zapadnoj Hercegovini. Konačno, razbijanjem blokade na Sutjesci i protivofanzivom NOV u istočnu Bosnu, juna-jula 1943. god., u potpunosti se izmijenio odnos snaga u ovoj oblasti u korist NOP-a.⁴²

Pobjedom Angloamerikanaca u sjevernoj Africi i Crvene armije kod Staljingrada, prvih mjeseci 1943. god., postignuto je strategijsko rješenje drugog svjetskog rata. Konačan trijumf antihitlerovske koalicije, kojoj je pripadao i partizanski pokret u Jugoslaviji, postao je izvjestan.

Stvaranje AVNOJ-a i njegovo stanovište glede karaktera i ciljeva NOB-a dali su snažan impuls NOP-u, između ostalog i tamo gdje su živjeli recidivi krize u koju je on počeo da zapada godinu dana ranije. S druge strane, jasno određivanje političke sadržine NOP-a (na prvom mjestu prestanak saradnje partizana i četnika, a zatim narodnooslobodilačka i demokratska platforma AVNOJ-a) otvorilo je proces šireg opredjeljenja bosansko-hercegovačkih Muslimana i Hrvata za NOP i njihovog aktivnog učešća u tom pokretu. Ideja narodnooslobodilačke borbe postala je bliska onima koji su u određenim okolnostima prestali da vjeruju u opravdanost njenog nastavka ili su posumnjali u njen uspješan ishod, onima koji je u početku nisu prihvatili zbog neračišćenih političkih odnosa u ustanku, kao i onima koji su bili fascinirani snagom sila Osovine. Na toj osnovi prebrođena je kriza koju je NOP nosio u sebi od svog početka.

⁴² *Oslobodilački rat...* I, str. 274—276, 310, 395—407, 463—471; R. Čolaković, *Zapisi...* II, str. 203, 303, 364—365; *Hercegovina u NOB*, str. 37, 319.

VI

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Građanska klasa u Jugoslaviji istorijski se kasno razvila i egzistirala⁴ u poglavito seljačkoj sredini. U odnosu na najveći dio evropske buržoazije, bila je siromašna i stoga jako pohlepna za materijalnim dobrima. U politici se rukovodila isključivo trenutnim interesom. Jugoslavenska buržoazija nije znala da u socijalnom smislu zrelo rezonuje i zato u društvenom kretanju naprijed nije prihvatila princip postepenih promjena i prilagođavanja. Ona se radije opredijelila za potpunu dominaciju kapitala i njegovu zaštitu, a u nestabilnim socijalnim i političkim prilikama i za politiku nasilja, koja je trenutno mogla da zaštiti i unaprijedi interese kapitalističkog društva. Ta buržoazija nije željela da čuje i, izgleda, nije bila sposobna da shvati duh promjena i evoluciju teoretske misli — građanske i marksističke — u Evropi, posebno u odnosu na nove probleme društvenog uređenja, koju je u poratnoj Evropi podstakla oktobarska revolucija u Rusiji i revolucionarna zbivanja u dobrom dijelu evropskih zemalja (Njemačkoj, Austriji, Mađarskoj, Italiji i dr.). Suprotnosti u ekonomici i društvu Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije, tendirale su konstantnom zaoštavanju odnosa i nepomirljivosti.

Poslije okupacije Jugoslavije i raspadanja jugoslavenske države, aprila 1941, buržoazija se lako priklanjala okupatorima i sarađivala sa njima. Kvislinške garniture i pojedinci pojavili su se u svim jugoslavenskim zemljama. Oni dijelovi jugoslavenske buržoazije koji su se vezali sa zapadnim saveznicima, prvenstveno sa Engleskom, bili su za pružanje otpora okupatorima, ali pod uslovom da taj otpor nema ni socijalna stremljenja ni tendenciju mijenjanja državnog

uređenja Kraljevine Jugoslavije. Naprotiv, oni su bili za restauraciju predratnog stanja u zemlji. Ove krugove politički je predstavljala jugoslavenska izbjeglička vlada u Londonu. Organizaciju pokreta otpora sa ovakvim opredjeljenjem činio je četnički pokret D. Mihailovića, kome su se tokom rata pridružile grupe i pojedinci iz svih jugoslavenskih naroda. Međutim, četnički pokret se suočio u ustanku 1941. godine sa snagama koje je politički vodila KPJ i našao da bi saradnja sa tim snagama u oružanoj borbi protiv okupatora dovela u pitanje društvene i političke interese jugoslavenske građanske klase. Ove interese četnički pokret je pretpostavio otporu okupatorima. Stoga je pomisao na saradnju u ustanku zamijenio težnjom da onemogući KPJ i njene pristalice da realizuju svoje socijalno-revolucionarne težnje. Četnički pokret nije imao snage da u tome uspije pa se stoga već u toku ustanka 1941. god. priklonio kolaboraciji sa njemačkim i italijanskim okupatorom. Vremenom se uklopio u sistem okupacije i otpao kao faktor aktivnog otpora okupatoru i učesnik u ratnim naporima antiosovinske koalicije. Budućnost zemlje prepustio je političkim rješenjima na bazi ratnih pobjeda zapadnih saveznika.

U okupiranoj i rasparčanoj Jugoslaviji dignut je ustanak protiv okupatora i kvislinških režima. Ustanak je bio izraz ogromnog nezadovoljstva naroda zbog teških uslova života koje su mu nametnule okupacione i kvislinške vlasti. Ponašanje jugoslavenske buržoazije u toku i poslije aprilskog rata uvećalo je raspoloženje naroda za ustanak na koji ga je pozivala KPJ, odnosno na koji se tu i tamo odlučivao i prije tog poziva.

KPJ je pozvala na ustanak čitav narod bez obzira na njegovu nacionalnu pripadnost i političku opredijeljenost. Trudila se da za borbu protiv okupatora pridobije i neke građanske političare, u čemu nije imala mnogo uspjeha.

KPJ je odbacila mogućnost da se ustanak razvija kao buržoaska revolucija, koja bi jugoslovenskoj građanskoj klasi povratila sve prerogative vlasti. Naprotiv, KPJ je imala stavovište da treba da preduzme mjere da u toku ustanka i narodnooslobodilačkog rata vlast preuzmu društvene snage koje ona politički vodi. U praksi ustanka došlo je do raza-

ranja starog sistema vlasti, čiji su organi poslije aprilskog rata ostali u službi okupacionih sila, odnosno u sklopu kvislinških režima. Ovo je u znatnoj mjeri odredilo poziciju četničkog pokreta D. Mihailovića najprije kao oponenta a zatim kao protivnika onih snaga u narodnooslobodilačkom ratu koje je predvodila KPJ.

Otvoreni sukob snaga narodnooslobodilačkog pokreta sa četnicima D. Mihailovića i sa svima onima koji su bili na liniji četničkog pokreta u političkom smislu je značio punu konfrontaciju KPJ, s jedne, i građanskih političkih snaga u zemlji i inostranstvu, s druge strane, izuzimajući, razumije se, pojedine građanske političare koji su pristupili narodnooslobodilačkom pokretu. Našavši se u sukobu sa buržoaskim taborom, Komunistička partija je počela da naglašava narodnodemokratski karakter narodnooslobodilačkog pokreta i da ide putem mogućnosti da tukući okupatora i kolaboracioniste svih vrsta pobjeđuje protivnike u borbi za vlast.

KPJ je ustanku 1941. dala i elemente socijalne revolucije. U toku ustanka došlo je, u većoj ili manjoj mjeri, do narušavanja ustaljenih ekonomskih i društvenih normi i odnosa. Krajem 1941. i početkom 1942. godine, kada je građanska klasa u Jugoslaviji svojom aktivnijom ulogom u odnosu na narodnooslobodilački pokret nametnula drukčije uslove njegovog daljnjeg razvitka i, uopšte, vođenja narodnooslobodilačkog rata, socijalni ciljevi ustanka su reljefnije istaknuti. Naime, kako je ustanak rušenjem temelja stare vlasti sve više dovodio u pitanje opstanak građanskog poretka, tako su i različite političke koncepcije i polarizacija snaga u ustanku sve više dolazili do izražaja. Građanske političke snage u zemlji i inostranstvu, koje su bile na pozicijama izbjegličke vlade, sve otvorenije su ispoljavale stav da narodnooslobodilačku borbu ne treba voditi radikalnim sredstvima i metodima i da u tom pogledu treba odstraniti svaki politički uticaj KPJ. Ovo stanovište, kao i vojničku konfrontaciju četničkih jedinica D. Mihailovića sa narodnooslobodilačkim partizanskim odredima u Srbiji i četničku kolaboraciju sa njemačkim okupatorom rukovodstvo NOP-a je protumačilo kao nagovještaj značajnih političkih promjena u zemlji i rađanja novih neprijatelja narodnooslobodilačkog pokreta. S druge strane, ono je zaustavljanje njemačkog

Wehrmachta kod Moskve shvatilo kao simptom bliskosti Hitlerovog sloma i dominacije Crvene armije u Evropi. Na ovim premisama razvila se misao o razlozima i skorim mogućnostima za ostvarivanje socijalnih ciljeva onih snaga u ustanku koje je politički predvodila KPJ. Sa stanovišta rukovodstva NOP-a borba protiv četnika D. Mihailovića bila je onaj politički okvir u kome se u datim uslovima mogla uspješno voditi klasna borba, na prvom mjestu protiv imućnih seljaka kao društvene osnove četništva na selu. Suština promjena u političkoj taktici prema snagama za koje se vjerovalo da mogu izazvati reprizu 1918. god. svodila se na isticanje klasnog smisla oslobodilačke borbe. KPJ je počela i više i otvorenije nego dotad da ističe svoju ulogu u vođenju narodnooslobodilačke borbe, svoje političke ciljeve u ratu i revoluciji, kao i svoja principijelna stanovišta prema osnovnim pitanjima ekonomskog, društvenog i političkog života. KPJ je činila napore da ovlada ustaničkom masom na idejnim i političkim temeljima koje je sama položila. Pri tom je ona radikalizovala svoju politiku time što je napravila izvjesno pomjeranje ulijevo i počela da naglašava odlučujuću ulogu radništva i seljaštva u narodnooslobodilačkoj borbi.

Naglašavanje revolucionarne sadržine i revolucionarnih ciljeva narodnooslobodilačke borbe i političke uloge i odgovornosti Komunističke partije vodilo je izvjesnom sužavanju političke platforme narodnooslobodilačke borbe. Ova politika dobila je u praksi vojnih i političkih foruma narodnooslobodilačkog pokreta u nekim jugoslavenskim zemljama, među ostalim i u Bosni i Hercegovini, vid aktivne konfrontacije sa gornjim slojevima društva, na prvom mjestu sa bogatijim seljacima. Ona se najrječitije izrazila u borbi protiv »pete kolone« i u njenom uništavanju, koje je dobilo razmjere i pravce koji prevazilaze okvire i smisao terora odozdo i pretvaralo se mjestimično u kampanju pogroma i nasilja u znaku ekstremističkog načela da svako ko nije saveznik, u stvari je protivnik koga treba tući.

Kristalizacija ideja i ciljeva ustanka i polarizacija i sukob društvenih i političkih snaga u pitanju za ili protiv narodnooslobodilačkog rata pod političkim vođstvom KPJ doveli su krajem 1941. i početkom 1942. godine do krize na-

rodnooslobodilačkog pokreta. Isticanje antiburžoaskih socijalnih ciljeva u mjeri koju postojeća svijest ustaničke mase nije mogla da prihvati kao predmet i kao sredstvo vlastitog interesa demotivisalo je za učešće u narodnooslobodilačkoj borbi jer je zasjenjivalo nacionalnooslobodilačke ciljeve, koji su za seljačku strukturu bili tradicionalni, bliski, jasni i egzistencijalni. Naprotiv, osnovna deviza četničkog pokreta bili su isključivo nacionalni ciljevi, i to onakvi kako ih je buržoaska ideologija shvatala i formulisala. Socijalni ciljevi nisu uzimani u obzir i njima se četnički pokret suprotstavljao kao komunističkim, čije bi ostvarenje negiralo tradicionalne okvire nacionalnog života. Zato se kriza NOP-a izrazila u vidu idejno-političkog konflikta u krilu oslobodilačkih stremljenja naroda. Ovaj konflikt, mada se razvijao od samog početka ustanka, ispoljio se u punom opsegu krajem 1941. godine, upravo u trenutku kada usljed splašnjavanja narodnooslobodilačke borbe u Srbiji i njenog punog razmaha u Bosni i Hercegovini, ova postaje područje na čijim se iskustvima i praksi dalje razvijala i razrađivala politika i taktika rukovodstva NOP-a. Zato je kriza, mada je imala šire razmjere, svoj najpotpuniji izraz dobila na tlu Bosne i Hercegovine i najsnažnije pogodila oslobodilačku borbu u ovoj zemlji.

Naglašavanje klasnog smisla narodnooslobodilačke borbe bilo je osnovni faktor krize narodnooslobodilačkog pokreta. Vojne i političke mjere okupatora i ustaša protiv ustanka i narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini, koje su koincidirale ili se nadovezivale na proces dozrijevanja uslova za izbijanje krize u samom pokretu, samo su pospješile krizu i, razumije se, uticale na njene razmjere.

Okupatori su vrlo brzo proširili pukotinu u ustanku tako što su pravili razliku između »komunističke« i »nacionalističke« struje među ustanicima. Ovo razlikovanje je bilo polazna osnova cjelokupne politike okupatorâ prema ustanicima u Bosni i Hercegovini od časa kada je njihova glavna pažnja, usljed razvoja događaja, bila prenesena sa Srbije na Bosnu i Hercegovinu, tj. od kraja 1941. i početka 1942. godine. S toga stanovišta okupatori su preduzeli niz mjera — političkih, vojnih i administrativnih — sa ciljem da ovu pukotinu prodube, pronađu modus vivendi sa nacionalističkom strujom

u ustanku i tako lakše unište revolucionarnu. Takva politika okupatora — najprije Italijana, a potom i Nijemaca— omogućila je četnicima da u koliziji sa narodnooslobodilačkim pokretom idu do kraja i da se putem sporazuma sa okupatorima i ustašama potpuno legalizuju i uključe u sistem okupacije.

Ustanak u Bosni i Hercegovini je imao široke razmjere i snažan zamah. On je prevazilazio i nadmašavao okvire i realnu snagu narodnooslobodilačkog pokreta, čiji je razvitak bio postupniji i sporiji. Kurs nekih ustaničkih vođa na tzv. drugu etapu, crveni teror i sl. nije kod najvećeg broja ustanika naišao na povoljan prijem jer nije odgovarao njihovom shvatanju ciljeva i metoda narodnooslobodilačke borbe. Sem toga, odsustvo izgleda krajem 1941. godine da će okupatori biti brzo savladani, zatim vojni pritisak okupatorskih i kvislinških snaga, teškoće borbe u toku zime, materijalna oskudica i težnja za obezbjeđenjem gole egzistencije bez većih rizika i žrtava prisilili su brojne ustanike da se povlače iz borbe i prihvataju četničku politiku čekanja. Ta politika je u datom trenutku odgovarala seljačkoj psihologiji i nagonima samoodržanja. Kao što je za mnoge ustanike neodlaženje u ustanak u ljeto — jesen 1941. god., značilo izlaganje životnoj opasnosti, isto tako je istrajavanje u daljnjoj borbi protiv okupatora i ustaša u prvim mjesecima 1942. god. za iste te ljude značilo izlaganje životnoj opasnosti. Nastao je obrt u odnosu najvećeg broj ustanika prema ustanku. Ishod duela između narodnooslobodilačkog pokreta i četničkog pokreta D. Mihailovića, kao i posljedice devijacija ulijevo, do kojih je došlo u okviru ovog duela, uzdrmali su pozicije narodnooslobodilačkog pokreta u većem dijelu Bosne i Hercegovine. Njegova sudbina je izgledala neizvjesna, ali je u sebi nosila nove, velike mogućnosti za njegov razvitak. Tokom trajanja ovog procesa, koji se završio sredinom 1942. godine, izvršeno je potpuno diferenciranje i selekcija snaga u narodnooslobodilačkom pokretu. Od njega su otpali svi oni koji nisu htjeli, a i veliki broj onih koji u datim uslovima nisu mogli da ga slijede i time se pružila pokretu šansa da se od tada razvija po stalno uzlaznoj liniji. Konflikt sa četnicima izveo je narodnooslobodilački pokret u Bosni i Hercegovini na šire prostore. Stvorena je i praktična mogućnost

da se Muslimani i Hrvati počnu u većem broju opredjeljivati za narodnooslobodilački pokret, čime je i sam ustanak prestao biti prevashodno ustanak srpskog naroda.

Prevazilaženje ove krize bilo je stvar politike i vremena. Prisiljen razvojem događaja, prije svega u istočnoj Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori, a i na zahtjev Kominterne Centralni komitet KPJ je početkom aprila 1942. god. preispitao političku liniju Komunističke partije u odnosu na shvatanja o »drugoj etapi« borbe, koja su živjela u nekim organizacijama i rukovodstvima KPJ, među ostalim i u Centralnom komitetu. Ta shvatanja su odbačena. Usvojeno je stanovište o potrebi stvaranja široke platforme narodnooslobodilačkog pokreta, u koji treba uvlačiti sve patriote, i organizovanja narodnooslobodilačkog fronta, u koji treba okupljati sve slojeve naroda. Time je faktički potvrđen kontinuitet politike narodnog fronta, koju je KPJ vodila u godinama pred drugi svjetski rat. Politička taktika KPJ je iznijansirana s obzirom na specifične pojave u razvitku krize NOP-a u pojedinim oblastima. Bilo je stanovište da u Bosni i Hercegovini ne treba optuživati sve četnike za izdaju narodnooslobodilačke borbe, budući da četničku masu, kao, uostalom, i partizansku, mahom sačinjavaju seljaci, već postupke četničkog vođstva i njegovu povezanost sa okupatorom žigosati kao nacionalnu izdaju. U istočnoj Hercegovini, dijelu istočne Bosne i Crnoj Gori bilo je bitno da se izbjegavaju klasni sukobi, da prestane drastični i neopravdani progon »pete kolone« i da se izbjegava da se nacionalnooslobodilačka borba poistovećuje sa komunističkim pokretom.

Politika svenarodne oslobodilačke borbe definisana je, potvrđena i javno proklamovana na prvom zasjedanju AVNOJ-a. Ova politika je dala snažan impuls narodnooslobodilačkom pokretu, između ostalog i tamo gdje su živjeli recidivi krize. Ratna zbivanja u zemlji i u svijetu takođe su uticala na promjenu političkog raspoloženja naroda. Do sredine 1943. god. odnos snaga u svim krajevima Bosne i Hercegovine u potpunosti se izmijenio u korist narodnooslobodilačkog pokreta.

Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija u Jugoslaviji nisu se razvijali ravnomjerno. Priroda revolucije,

pogotovo u uslovima kakvi su vladali u ekonomski zaostaloj, mnogonacionalnoj i, uz to, okupiranoj Jugoslaviji, ispoljila je to svojstvo da se ne kreće pravolinijski. Revolucionarni pokret kao narodnooslobodilačka aktivnost postigao je svoj trijumf prvo na selu, pa ga onda prenio u gradove. Revolucionarni obrt u Jugoslaviji nije bio koncentrisan u jednom ofanzivnom, rješavajućem udaru, već u višegodišnjem ratnom naporu. Nacionalnooslobodilačke i revolucionarne snage na putu svog konstantnog uspona činile su povremene uzmake. Neuporedivo najveći bio je onaj zadnjih mjeseci 1941. i u prvoj polovini 1942. godine, koji je rezultirao činjenicom da su pozicije narodnooslobodilačkog pokreta u najvećem dijelu Srbije, u Sandžaku, u Crnoj Gori i u većem dijelu Bosne i Hercegovine bile potpuno uzdrmane. Takozvane lijeve greške, činjene u tom periodu pospješile su krizu NOP-a, ali se one u naučnoj identifikaciji i pored toga ne mogu ocjenjivati kao subjektivne političke greške. Zaokretanje ulijevo nije bilo samo produkt političke inicijative Centralnog komiteta KPJ nego i posljedica toka događaja na jugoslavenskom tlu. Reagovanje jugoslavenske građanske klase i njene političke strukture na društvenu i političku prirodu narodnooslobodilačkog pokreta pod vođstvom KPJ, kao i reagovanje KPJ na pojačano defetističko i kolaboracionističko djelovanje četničkog pokreta D. Mihailovića, bilo je razumljivo i sasvim prirodno. Na revolucionarna stremljenja jedne logično se nadovezivao kontrarevolucionarni trend druge strane, i obratno. Dogodilo se, dakle, ono što se u okvirima realnih istorijskih mogućnosti jedino moglo i moralo dogoditi.

Kriza NOP-a značila je njegovo sazrijevanje, koje ga je dovelo do uspješnog kraja — 1945. godine. Ona je bila korisna i za jugoslavensku revoluciju. »Lijeva skretanja« imala su u istoriji revolucije tu funkciju što su zbila radikalno nadahnutu manjinu, koja je u istoriji svih revolucija opet izbijala na površinu. Tako je »politika krize« u jugoslavenskoj revoluciji pomogla njenom unutrašnjem izgrađivanju i definisanju. S druge strane, KPJ je za to vrijeme evoluirala u svom stanovištu o ulozi pojedinih klasa i slojeva u oslobodilačkom ratu i revoluciji. Ona se od protagoniste jedne klase razvila u tumača interesa cijelog društva. To joj je omogućilo da nađe izlaz iz krize. Shvativši da šira društvena struktura

ne može da prihvati i slijedi njene ideje u njihovom totalitetu i krajnjoj konsekvenciji, KPJ je potražila srednje rješenje i prikladnije političke koncepte. Ona je ispoljila originalnost i samostalnost u izboru puteva nacionalnog oslobođenja i socijalne revolucije u datim uslovima, obogaćujući na taj način revolucionarno iskustvo i nadvisujući tadanja shvatanja i liniju Kominterne.

DIE KRISE DER VOLKSBEFREIUNGSBEWEGUNG IN BOSNIEN UND DER HERZEGOWINA ENDE 1941 UND ANFANG 1942

Zusammenfassung

Die Bourgeoisie entwickelte sich in Jugoslawien relativ spät und existierte in hauptsächlich bäuerlichem Milieu. Sie war arm im Verhältnis zum grössten Teil der europäischen Bourgeoisie und deshalb gierig auf materielle Güter. In der Politik liess sie sich ausschliesslich von Augenblicksinteressen leiten. Die jugoslawische Bourgeoisie verstand es nicht, im sozialen Sinne reif zu urteilen und griff deshalb das Prinzip der stufenweisen Änderungen und Anpassungen in der gesellschaftlichen Vorwärtsbewegung nicht auf. Lieber entschied sie sich für die vollkommene Domination des Kapitals und für seinen Schutz, und in schwankenden sozialen und politischen Verhältnissen auch für die Politik der Gewalt, die im Augenblick die Interessen der kapitalistischen Gesellschaft schützen und fördern konnte. Diese Bourgeoisie hatte kein Ohr dafür und war auch anscheinend nicht im Stande, den Geist der Änderungen und die Evolution des theoretischen Denkens — des bürgerlichen als auch des marxistischen — in Europa zu begreifen, besonders in Bezug auf die neuen Probleme der gesellschaftlichen Ordnung, das im Nachkriegseuropa durch die Oktoberrevolution in Russland und die revolutionären Ereignisse in einem grossen Teil der europäischen Länder (Deutschland, Österreich, Ungarn, Italien u. a.) angeregt worden war. Die wirtschaftlichen und sozialen Gegensätze im Königreich der Serben, Kroaten

und Slowenen, bzw. im Königreich Jugoslawien neigten zu einer konstanten Zuspitzung der Verhältnisse und zur Unversöhnlichkeit.

Nach der Okkupation Jugoslawiens und dem Zerfall des jugoslawischen Staates im April 1941 neigte sich die Bourgeoisie leicht den Okkupatoren zu und kollaborierte mit ihnen. Quisling-Garnituren und Einzelstehende traten in allen jugoslawischen Ländern auf. Jene Teile der jugoslawischen Bourgeoisie, die sich an die westlichen Verbündeten, in erster Linie an England hielten, waren für einen gewissen Widerstand gegen die Okkupatoren, aber unter der Bedingung, dass dieser Widerstand keine sozialen Bestrebungen zeige und keine Änderung der staatlichen Ordnung des Königreichs Jugoslawien anstrebe. Sie waren im Gegenteil für eine Restauration des Vorkriegszustands im Lande. Diese Kreise wurden von der jugoslawischen Exilregierung in London politisch vertreten. Eine Widerstandsbewegung mit solcher Einstellung war die Četnik-Organisation des Draža Mihailović, Oberst im Heer des Königreichs Jugoslawien (im Dezember 1941 beförderte ihn König Petar II in den Rang eines Brigadegenerals; im Januar 1942 nahm er den Rang eines Ministers für Heer, Flotte und Flugwesen in der jugoslawischen Emigrantenregierung in London ein), der sich im Laufe des Kriegs Einzelne und Gruppen aus allen jugoslawischen Völkern anschlossen. Die Četnik-Bewegung fand sich aber im Aufstand 1941 Auge in Auge mit Kräften, die von der Kommunistischen Partei Jugoslawiens (KPJ) politisch geführt wurden, und sah ein, dass eine Zusammenarbeit mit diesen Kräften im bewaffneten Kampf gegen die Okkupatoren die gesellschaftlichen und politischen Interessen der jugoslawischen Bourgeoisie in Frage stellen könnte. Diesen Interessen gab die Četnik-Bewegung den Vorrang vor dem Widerstand gegen die Okkupatoren. Deshalb ersetzte sie den Gedanken an Zusammenarbeit im Aufstand durch das Bestreben, die Verwirklichung der sozial-revolutionären Absichten der KPJ und ihrer Anhänger zu vereiteln. Die Četnik-Bewegung hatte nicht die Kraft, damit durchzudringen, und entschloss sich schon im Laufe des Aufstands 1941 zur Kollaboration mit dem deutschen und italienischen Okkupator. Mit der Zeit ordnete sie sich ins System der Okkupa-

tion ein und entfiel als Faktor des aktiven Widerstands gegen den Okkupator und als Teilhaber an den Kriegsmühen der Koalition gegen die Achsenmächte. Die Zukunft des Landes überliess sie politischen Lösungen auf Grund der kriegerischen Erfolge der westlichen Verbündeten.

Im okkupierten und zerstückelten Jugoslawien wurde ein Aufstand gegen die Okkupatoren und Quisling-Regierungen erhoben. Der Aufstand war Ausdruck der riesigen Unzufriedenheit der Völker mit den schweren Lebensbedingungen, die die Okkupation und die Quislingsherrschaft ihnen auferlegte. Das Verhalten der jugoslawischen Bourgeoisie während und nach dem Aprilkreig begünstigte die Stimmung des Volkes für den Aufstand, zu dem es von der KPJ aufgerufen wurde, bzw. zu dem es sich hie und da auch vor diesem Aufruf entschlossen hatte.

Die KPJ forderte das ganze Volk ohne Rücksicht auf nationale Zugehörigkeit und politische Einstellung zum Aufstand auf. Sie bemühte sich, auch einige bürgerliche Politiker für den Kampf gegen die Okkupatoren zu gewinnen wobei sie aber nicht viel Erfolg hatte.

Die KPJ verwarf die Möglichkeit, dem Aufstand den Verlauf einer bürgerlichen Revolution zu geben, die der jugoslawischen Bourgeoisie alle Machtvorrechte zurückerstatten würde. Die KPJ nahm im Gegenteil den Standpunkt ein, dass sie Massnahmen zu treffen habe, damit im Laufe des Aufstands und des Volksbefreiungskrieges jene gesellschaftlichen Kräfte die Macht übernehmen konnten, welche von ihr politisch angeführt wurden. In der Praxis des Aufstands kam es zur Zerstörung des alten Machtsystems, dessen Organe nach dem Aprilkrieg in den Diensten der Okkupationsmächte verblieben waren, bzw. im Gefüge der Quislingregimes. Dadurch war in bedeutendem Masse auch die Position der Četnik-Bewegung des Draža Mihailović bestimmt, u. zw. zuerst als Opponent und dann als Widersacher der von der KPJ angeführten Kräfte im Volksbefreiungskrieg.

Der offene Zusammenstoss der Kräfte der Volksbefreiungsbewegung mit den Četniks des Draža Mihailović und mit allen jenen, die sich auf der Linie der Četnik-Bewegung befanden, bedeutete im politischen Sinne eine volle Konfrontation der KPJ einerseits und der bürgerlichen politischen

Kräfte im In- und Ausland auf der andern Seite, ausgenommen natürlich einzelne bürgerliche Politiker, die der Volksbefreiungsbewegung beitraten. In der Auseinandersetzung mit dem bürgerlichen Lager begann die Kommunistische Partei, den volksdemokratischen Charakter der Volksbefreiungsbewegung zu betonen und einen Weg zu suchen, um zugleich mit der Vernichtung der Okkupatoren und Kollaborateure aller Schattierungen auch die eigenen Widersacher im Kampf um die Macht zu besiegen.

Die KPJ hat dem Aufstand von 1941 auch Elemente einer sozialen Revolution beigelegt. Im Laufe des Aufstands kam es in grösserem oder geringerem Masse zum Umstoss festgewordener wirtschaftlicher und gesellschaftlicher Normen und Verhältnisse. Ende 1941 und anfangs 1942, als die bürgerliche Klasse in Jugoslawien durch ihre aktivere Rolle im Bezug auf die Volksbefreiungsbewegung neue Bedingungen in deren Weiterentwicklung und in der Führung des Volksbefreiungskrieges überhaupt aufzwang, wurden die sozialen Ziele des Aufstands plastischer hervorgehoben. Je mehr nämlich der Aufstand durch die Zerstörung der Basis der alten Macht die Existenz der bürgerlichen Ordnung in Frage stellte, kamen auch verschiedene politische Konzepte und Kräftepolarisationen im Aufstand immer mehr zum Ausdruck. Die auf den Positionen der Exilregierung stehenden bürgerlichen politischen Kräfte im In- und Ausland äusserten immer offener ihren Standpunkt, laut dem der Volksbefreiungskampf nicht mit radikalen Mitteln und Methoden zu führen sei und jeder politische Einfluss der KPJ in dieser Hinsicht beseitigt werden müsse. Dieser Standpunkt wie die militärische Konfrontation der Četnik-Einheiten des Draža Mihailović mit den Partisanen-Einheiten der Volksbefreiungsbewegung in Serbien als auch die Kollaboration der Četniks mit dem deutschen Okkupator wurde von der Führung der Volksbefreiungsbewegung als Anzeichen bedeutender politischer Veränderungen im Lande und des Auftauchens neuer Feinde der Volksbefreiungsbewegung gedeutet. Als die deutsche Wehrmacht andererseits vor Moskau aufgehalten wurde, fasste man das als Symptom des baldigen Zusammenbruchs von Hitler und Zeichen der Domination der Roten Armee in Europa auf. Aus diesen Vorausset-

zungen entwickelte sich auch der Gedanke von baldigen Möglichkeiten für die Verwirklichung der sozialen Ziele jener Kräfte im Aufstand, die von der KPJ politisch geführt wurden. Vom Standpunkt der Führung der Volksbefreiungsbewegung aus war der Kampf gegen die Četniks des Draža Mihailović jener politische Rahmen, in welchem unter den gegebenen Verhältnissen ein Klassenkampf erfolgreich geführt werden konnte, u zw. in ersten Linie gegen die wohlhabenden Bauern als gesellschaftliche Grundlage des Četniktums auf dem Lande. Das Wesentliche der Änderungen in der politischen Taktik den Kräften gegenüber, von denen man glaubte, dass sie eine Reprise von 1918 veranstalten könnten, war ein Betonen des Klassencharakters im Befreiungskampf. Die KPJ begann offener und mehr als bisher ihre Rolle in der Führung des Volksbefreiungskampfes, ihre politischen Ziele in Krieg und Revolution wie auch ihre prinzipiellen Ansichten in Fragen des wirtschaftlichen, gesellschaftlichen und politischen Lebens hervorzuheben. Die KPJ bemühte sich, der aufständischen Massen auf der eigenen ideellen und politischen Grundlage Herr zu werden. Dabei radikalisierte sie ihre Politik insofern, als sie eine gewisse Verschiebung nach links vornahm und die entscheidende Rolle der Arbeiterschaft und des Bauerntums im Volksbefreiungskampf zu betonen begann.

Die Betonung des revolutionären Inhalts und der revolutionären Ziele des Volksbefreiungskampfes sowie der politischen Rolle und Verantwortung der Kommunistischen Partei führte zu einer teilweisen Verengung der politischen Ebene des Volksbefreiungskampfes. Diese Politik nahm in der Praxis der militärischen und politischen Fora der Volksbefreiungsbewegung in einigen jugoslawischen Ländern, unter anderen auch in Bosnien und der Herzegowina, die Form einer aktiven Konfrontation mit den oberen Schichten der Gesellschaft an, an erster Stelle mit den reicheren Bauern. Zum Ausdruck kam sie am deutlichsten im Kampf gegen die »Fünfte Kolonne« und deren Vernichtung, welche Massstäbe und Richtungen annahm, die Sinn und Namen eines Terrors von unten überschritten und sich mancherorts in eine Pogrom- und Gewaltkampagne verwandelten, im Sinne des extremistischen Prinzips, dass jeder, der kein Verbün-

deter ist, in Wirklichkeit ein Gegner sei, den man zu schlagen habe.

Die Kristallisation der Ideen und Ziele des Aufstands als auch die Polarisation und der Aufeinanderprall der gesellschaftlichen und politischen Kräfte in Bezug auf die Frage für oder gegen einen Volksbefreiungskrieg unter der politischen Führung der KPJ führten Ende 1941 und anfangs 1942 zu einer Krise der Volksbefreiungsbewegung. Die Hervorhebung antibürgerlicher sozialer Ziele in einem Masse, das das damalige Bewusstsein der aufständischen Massen nicht als Gegenstand und Mittel des eigenen Interesses sich aneignen konnte, entzog ihnen den Beweggrund für die Teilnahme am Volksbefreiungskampf, denn sie verdeckte die Befreiung des Volkes als Ziel, ein Ziel, das für die bäuerliche Struktur traditionell, naheliegend, klar und existentiell war. Im Gegensatz dazu galten in der Četnik-Bewegung als Grunddevise ausschliesslich nationale Ziele u. das so, wie sie von der bürgerlichen Ideologie aufgefasst und formuliert worden waren. Soziale Ziele wurden nicht berücksichtigt und ihnen widersetzte sich die Četnik-Bewegung als kommunistischen Zielen, deren Verwirklichung den traditionellen Rahmen des nationalen Lebens negieren würde. Deshalb äusserte sich also die Krise der Volksbefreiungsbewegung in Gestalt eines ideel-politischen Konflikts im Schosse der Befreiungsbestrebungen des Volkes. Obwohl sich dieser Konflikt schon von Beginn des Aufstands an entwickelte, äusserte er sich in vollem Umfang Ende 1941, gerade in jenem Augenblick, als infolge der Erschlaffung in Serbien und des vollen Aufschwungs des Volksbefreiungskampfes in Bosnien und der Herzegowina nun dieses Land das Gebiet wird, aus dessen Erfahrung und Praxis heraus die Politik und Taktik der Führung der Volksbefreiungsbewegung sich weiter entwickelt und ausbaut. Obgleich sie breitere Ausmasse hatte, erhielt deshalb die Krise ihren vollkommensten Ausdruck auf dem Boden Bosniens und der Herzegowina, und der Befreiungskampf in diesem Lande wurde davon am schwersten betroffen.

Die Betonung des Klassencharakter des Volksbefreiungskampfes war der grundlegende Faktor in der Krise der Volksbefreiungsbewegung. Die militärischen und politischen Mass-

nahmen des Okkupators und der Ustaschas gegen den Aufstand und die Volksbefreiungsbewegung in der Bosnien und der Herzegowina, die koinzidierten oder sich an den Prozess des Heranreifens der Bedingungen zum Ausbruch der Krise in der Bewegung selbst anschlossen, beschleunigten nur die Krise und beeinflussten verständlicherweise ihren Umfang.

Die Okkupatoren erweiterten sehr bald die Kluft im Aufstand, indem sie einen Unterschied machten zwischen der »kommunistischen« und der »nationalistischen« Strömung unter den Aufständischen. Diese Unterscheidung war die Ausgangsbasis der gesamten Politik der Okkupatoren den Aufständischen in Bosnien und der Herzegowina gegenüber von der Stunde an, als infolge der Entwicklung der Ereignisse ihr Hauptaugenmerk von Serbien auf Bosnien und die Herzegowina gelenkt wurde, d. h. seit Ende 1941 und Anfang 1942. Von diesem Gesichtspunkt aus trafen die Okkupatoren eine Reihe Massnahmen politischer, militärischer und administrativer Natur zu dem Zwecke, diese Kluft zu vertiefen, einen *modus vivendi* mit der nationalistischen Strömung im Aufstand zu finden und so leichter die revolutionäre Strömung zu vernichten. Eine solche Politik der Okkupatoren — zuerst der Italiener und dann der Deutschen — ermöglichte den Četniks, in der Kollision mit der Volksbefreiungsbewegung bis zum Ende zu gehen, sich durch Abkommen mit den Okkupatoren und Ustaschas vollkommen zu legalisieren und ins Okkupationssystem einzureihen.

Der Aufstand in Bosnien und der Herzegowina hatte breite Ausmasse und eine grosse Stosskraft. Er überstieg und überflügelte Rahmen und reale Stärke der Volksbefreiungsbewegung, deren Entwicklung mehr stufenförmig und langsamer war. Der Kurs einiger Führer der Aufständischen auf die sgn. zweite Etappe, den Roten Terror u. ä. zu fand kein günstiges Echo beim grössten Teil der Aufständischen, weil er ihrer Auffassung von den Zielen und Methoden eines Volksbefreiungskampfes nicht entsprach. Ausserdem zwang der Mangel an Aussicht zu Ende 1941, dass die Okkupatoren bald überwunden werden würden, dann der militärische Druck der Okkupations- und Quislingsstreitkräfte, ferner die Schwierigkeiten einer Kriegsführung im Winter, endlich materieller Mangel und das Bestreben nach Sicherung der

nackten Existenz ohne grössere Risiken und Opfer zahlreiche Aufständische, sich aus dem Kampf zurückzuziehen und die Wartepolitik der Četniks zu der ihren zu machen. Diese Politik entsprach im gegebenen Augenblick der bäuerlichen Psychologie und den Selbsterhaltungstrieben. Ebenso wie für viele Aufständische im Sommer — Herbst 1941 nicht dem Aufstand beizutreten bedeutete, sich in Lebensgefahr zu begeben, war Ausharren im weiteren Kampf gegen die Okkupatoren und Ustaschas in den ersten Monaten 1942 für dieselben Leute gleichbedeutend mit dem Begeben in Lebensgefahr. Eine Wandlung im Verhältnis des grössten Teils der Aufständischen dem Aufstand gegenüber war eingetreten. Der Ausgang des Duells zwischen der Volksbefreiungsbewegung und der Četnik-Bewegung des Draža Mihailović als auch die Folgen der Linksschwenkung, zu der es im Rahmen dieses Duells gekommen war, rüttelten an den Positionen der Volksbefreiungsbewegung im grössten Teil Bosniens und der Herzegowina. Ihr Schicksal erschien unbestimmt aber in sich trug sie neue, grosse Entwicklungsmöglichkeiten. Während der Dauer dieses Prozesses, der Mitte 1942 endete, wurde eine vollkommene Differenzierung und Selektion der Kräfte der Volksbefreiungsbewegung durchgeführt. Alles fiel von ihr ab, was nicht ihr folgen wollte, aber auch ein grosser Teil jener, die unter den gegebenen Bedingungen nicht folgen konnten und dadurch ihrerseits der Bewegung die Chance boten, sich von da an in einer ununterbrochenen Aufwärtslinie zu entwickeln. Der Konflikt mit den Četniks brachte die Volksbefreiungsbewegung in Bosnien und der Herzegowina auf breitere Gebiete. Es wurde die praktische Möglichkeit geschaffen, dass sich Mohammedaner und Kroaten in grösserer Anzahl für die Volksbefreiungsbewegung zu entscheiden begannen, womit auch der Aufstand selbst aufhörte, vornehmlich ein Aufstand des serbischen Volkes zu sein.

Die Überwindung dieser Krise war ein Ding der Politik und der Zeit. Durch die Entwicklung der Ereignisse, vor allem im östlichen Teil Bosniens und der Herzegowina und in Montenegro genötigt, aber auch auf Verlangen der Kommunistischen Internationale (Kominterne), überprüfte das Zentralkomitee der KPJ Anfang April 1942 die politische Li-

nie der Kommunistischen Partei in Bezug auf die Auffassungen von der »zweiten Etappe« des Kampfes, die in einigen Organisationen und Führungen lebendig waren, unter anderem auch im Zentralkomitee selbst. Diese Auffassungen wurden verworfen. Angenommen wurde der Standpunkt von der Notwendigkeit des Schaffens einer breiten Ebene der Volksbefreiungsbewegung, in die alle Patrioten einzubeziehen waren, und der Organisation einer Volksbefreiungsfront, die alle Volksschichten zu sammeln hatte. Damit wurde in Wirklichkeit die Kontinuität der Politik der Volksfront bestätigt, welche von der KPJ in den Jahren vor dem II. Weltkrieg geführt worden war. Die politische Taktik der KPJ wurde mit Rücksicht auf spezifische Erscheinungen der Krisenentwicklung in der Volksbefreiungsbewegung in den einzelnen Gebieten nuanciert. Es wurde der Standpunkt eingenommen, dass in Bosnien und der Herzegowina nicht alle Četniks des Verrats am Volksbefreiungskampf zu beschuldigen wären, da die Hauptmasse der Četniks, wie übrigens auch der Partisanen, die Bauern bildeten; das Vorgehen der Četnikführung und ihre Verbundenheit mit dem Okkupator sei aber als nationaler Verrat anzuprangern. In der östlichen Herzegowina, einem Teil Ostbosniens und in Montenegro war es relevant, Klassenzusammenstöße zu vermeiden, mit der drastischen und ungerechtfertigten Verfolgung der »Fünften Kolonne« aufzuhören und zu verhindern, dass der Volksbefreiungskampf mit der kommunistischen Bewegung identifiziert würde.

Die Politik des allgemeinen Volksbefreiungskampfes wurde auf der ersten Tagung des Antifaschistischen Rates der Volksbefreiung Jugoslawiens (AVNOJ) definiert, bestätigt und öffentlich proklamiert. Diese Politik gab der Volksbefreiungsbewegung einen starken Impuls, unter anderem auch da, wo noch starke Rezidiven der Krise lebendig waren. Die kriegerischen Ereignisse im Lande und in der Welt beeinflussten ebenfalls die Wandlung der politischen Stimmung im Volk. Bis Mitte 1943 hat sich das Verhältnis der Kräfte in allen Gegenden Bosniens und der Herzegowina vollständig zu Gunsten der Volksbefreiungsbewegung geändert.

Der Volksbefreiungskrieg und die sozialistische Revolution in Jugoslawien haben sich nicht im gleichen Tempo entwickelt. Die Natur der Revolution, besonders unter Bedin-

gungen, wie sie im wirtschaftlich zurückgebliebenen, national mannigfaltigen und dazu noch okkupierten Jugoslawien herrschten, zeigte die Eigentümlichkeit, sich nicht geradlinig zu entwickeln. Die revolutionäre Bewegung als Volksbefreiungsaktivität hat ihren Triumph zuerst auf dem Lande erzielt und ihn dann in die Städte getragen. Die revolutionäre Wendung in Jugoslawien war nicht auf einen offensiven, entscheidenden Schlag konzentriert, sondern sie spielte sich in den Mühen eines mehrjährigen Krieges ab. Die Kräfte der Volksbefreiung und der Revolution mussten während ihres konstanten Aufstiegs auch zeitweilig zurückweichen. Bei weitem der grösste Rückzug war der in den letzten Monaten des Jahres 1941 und in der ersten Hälfte 1942, der als Resultat die Tatsache hatte, dass die Positionen des Volksbefreiungsbewegung im grössten Teil Serbiens, im Sandžak, in Montenegro und grössten Teil Bosniens und der Herzegowina vollkommen erschüttert waren. Die in dieser Periode gemachten sgn. linken Fehler beschleunigten die Krise der Volksbefreiungsbewegung, aber sie können in unserer wissenschaftlichen Identifikation trotzdem nicht als subjektive politische Fehler gewertet werden. Die Linkswendung war nicht nur ein Produkt der politischen Initiative des Zentralkomitees der KPJ sondern auch die Folge des Verlaufs der Ereignisse auf jugoslawischem Boden. Die Reaktion der jugoslawischen Bourgeoisie und ihrer politischen Struktur auf den gesellschaftlichen und politischen Charakter der Volksbefreiungsbewegung unter der Führung der KPJ, wie auch die Reaktion der KPJ auf die verstärkte defätistische und kollaborationistische Aktivität der Cetnik-Bewegung des Draža Mihailović war verständlich und ganz natürlich. Die revolutionären Bestrebungen der einen Seite lösten logischerweise den kontrarevolutionären Trend der anderen Seite aus, und umgekehrt. Es ereignete sich also das, was sich im Rahmen der realen historischen Möglichkeiten allein ereignen konnte und musste.

Die Krise der Volksbefreiungsbewegung bedeutet zugleich ihre Reife, die sie — 1945 — zum erfolgreichen Ende führte. Die Krise war auch für die jugoslawische Revolution von Nutzen. »Linke Abweichungen« hatten in der Geschichte der Revolution die Funktion, jene radikal eingestellte Min-

derheit zusammenzudrängen, die in der Geschichte aller Revolutionen immer wieder an die Oberfläche dringt. So hat die »politische Krise« in der jugoslawischen Revolution zu ihrem inneren Ausbau und ihrer Definition beigetragen. Andererseits evoluierte die KPJ in dieser Zeit in ihren Ansichten über die Rolle der einzelnen Klassen und Schichten im Befreiungskrieg und in der Revolution. Vom Protagonisten einer Klasse erhob sie sich zum Dolmetsch der Interessen der ganzen Gesellschaft. Dies ermöglichte ihr, einen Ausweg aus der Krise zu finden. Als sie begriff, dass die breitere gesellschaftliche Struktur ihre Ideen in ihrer Totalität und äussersten Konsequenz nicht aufgreifen und ihnen folgen konnte, fand sie eine mittlere Lösung und annehmbarer politische Konzepte. Sie äusserte Originalität und Selbständigkeit in der Wahl der Wege zur Volksbefreiung und sozialen Revolution unter den gegebenen Bedingungen, bereicherte auf diese Weise die revolutionäre Erfahrung und überflügelte die damaligen Auffassungen und die Linie der Komintern.

PRILOZI

[REDACTED]

[REDACTED]

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a) Neobjavljena arhivska građa

1. Arhiv Vojnoistorijskog instituta Beograd
  - Arhiva NOR-a
  - Cetnička arhiva (fond: Vrhovna komanda i fond: Bosna i Hercegovina. Pregledani dokumenti koji se odnose na političku organizaciju, veze sa okupatorima i kvislinzima i međunarodne veze četnika)
  - Ustaško-domobranska arhiva
  - Njemačka arhiva
  - Talijanska arhiva (u obimu koji je bio kartotetski sređen)
  - Mikroteka — zbirke: London (Historical Section of the Admiralty, London) i Bon (Politisches Archiv Auswärtiges Amtes, Bon).
2. Arhiv Instituta za izučavanje radničkog pokreta (sada: Arhiv radničkog pokreta) Beograd
  - Fond CK KPJ
  - Fond: Depeše CK KPJ — Komunistička internacionala.
3. Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo
  - Zbirka dokumenata o NOR-u (u međuvremenu prestrukturisana u fondove)
  - Neprijateljska dokumenta (1941—1945).
4. Istorijski arhiv Pokrajinskog komiteta SKS za Vojvodinu
  - Zbirka: ratna građa.

b) Objavljena arhivska građa

1. Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, tom I, knj. 2 i 6, tom II, knj. 1, 2, 3, 4 i 5, tom III, knj. 1, 2 i 3, tom IV, knj. 3 i 4, tom VI, knj. 1 i 2, tom IX, knj. 1, Beograd 1949—1961.

2. Arhiv Saveza komunista Bosne i Hercegovine, izdanje Istorijskog odjeljenja CK SKBiH, tom III, knj. 1 i 2, Sarajevo 1952—1953.

c) Memoarska građa

1. *Četrdeset godina* — Zbornik sjećanja aktivista jugoslavenskog revolucionarnog radničkog pokreta, knj. 5, Beograd 1961.

2. Prilozi za ediciju: *1942. u sjećanjima učesnika NOR-a*, neobjavljeno.

3. *Hercegovina u NOB*, Beograd 1961.

4. Prilozi za ediciju: *Istočna Bosna u NOB-u*, neobjavljeno. Kasnije su ovi prilozi objavljeni pod naslovom: *Istočna Bosna u NOB-u 1941—1945* — sjećanja učesnika, knj. 1 i 2, Beograd 1971.

5. Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo — *Zbirka sjećanja na pokrajinsko partijsko savjetovanje u Ivančićima* (dio ovih sjećanja objavljen je u: Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo br. 4, 1968).

d) Štampa

1. »Proleter«, organ Centralnog komiteta KPJ

2. »Narodne novine«, Zagreb

3. »Nedjeljne vijesti«, Zagreb

4. »Oslobođenje«, list Socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo

5. »Narodna armija«, Beograd

e) Ostali objavljeni izvori

1. J. Broz-Tito, *Govori i članci*, knj. III, Zagreb 1959.

2. *Prvo i drugo zasjedanje AVNOJ-a*, Zagreb 1963.

3. *Osnivački kongres Komunističke partije Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1950.

4. *Hronologija radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta u Sarajevu i njegovoj okolini 1919—1945*, Sarajevo 1967.

LITERATURA

a) Knjige

Čerčil Vinston, *Drugi svetski rat*, III i IV, izd. »Prosveta« Beograd.

Čolaković Rodoljub, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, I i II, Beograd 1956.

Dedijer Vladimir, *Josip Broz-Tito* — prilozi za biografiju, Beograd 1953.

Dnevnik grofa Ciana, Zagreb 1948.

Enciklopedija leksikografskog zavoda, Sv. 1, Zagreb 1955.

Ilegalne akcije u gradovima, Beograd 1963.

Jovanović Batrić, *Crna Gora u NOR i socijalističkoj revoluciji*, I, Beograd 1960.

Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj, Zagreb 1969.

Leković Mišo, *Ofanziva proleterskih brigada u leto 1942*, Beograd 1965.

Lukač Dušan, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd 1967.

Marjanović Jovan, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd 1963.

Morača Pero, *Prelomna godina narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1957.

Narodni front i komunisti — Jugoslavija, Čehoslovačka, Poljska 1938—1945, Beograd, Prag, Varšava 1968.

Odić Slavko, *Neostvoreni planovi*, Zagreb 1961.

Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945, I, Beograd 1957.

Petovar Rudi, *Šesta proleterska istočnobosanska brigada*, Beograd 1951.

Plenča Dušan, *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata*, Beograd 1962.

Popović Stevo, *Majevički partizani*, I i II, Sarajevo, 1951. i 1961.

Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, Beograd 1963.

Sarajlić Abdulah, *Pregled stvaranja bosanskohercegovačkih jedinica NOV Jugoslavije*, Sarajevo 1958.

Savić Sreta, *Srem u narodnooslobodilačkoj borbi*, Beograd 1963.

Šehić Nusret, *Politička uloga i oblici djelatnosti četničkih udruženja na području Bosne i Hercegovine u razdoblju između dva rata*, rukopis. Kasnije je ovaj rad objavljen pod naslovom: *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1919—1941) — Politička uloga i oblici djelatnosti četničkih udruženja*, Sarajevo 1971.

Tuđman Franjo, *Okupacija i revolucija — dvije rasprave*, Zagreb 1963.

Vrančić Vjekoslav, *Urota protiv Hrvatske*, Zagreb 1943.

Vujasinović Todor, *Ozrenski partizanski odred*, Sarajevo 1950.

Wisshaupt Ernest, *Die Bekämpfung der Aufstandsbewegung im Südostraum*, rukopis.

b) Članci i rasprave

Bajić Nevenka, *Junski ustanak u gornjoj Hercegovini 1941. godine*, Godišnjak Istorijskog društva BiH VIII/1956.

Bajić Nevenka, *Komunistička partija Jugoslavije u Hercegovini u ustanku 1941. godine*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo br. 2, 1966. Nastavak u: Godišnjak Društva istoričara BiH XVII/1966—1967.

Bodiroga Milan, *Poetizacija nekih likova i događaja u partizanskoj narodnoj pjesmi Hercegovine 1941—1942*, Prvo zasjedanje AVNOJ-a — Zbornik radova naučnog skupa Bihać, 1966.

Butić Fikreta — Jelić Ivan, *Prilozi za proučavanje historije NDH u razdoblju 1942—1943. godine*, Putovi revolucije 1—2/1963.

Butić Fikreta, *O nekim problemima proučavanja NDH*, Putovi revolucije 3—4/1964.

Cemerlić Hamdija, *Postanak i razvoj narodne vlasti*, Godišnjak istorijskog društva BiH III/1951.

Canković Miodrag, *Mreža partijskih rukovodstava u tuzlanskoj oblasti pred početak ustanka i u istočnoj Bosni krajem 1941. g.* (rekonstrukcija), Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo br. 3, 1967.

Finci Moni, *Dva bosanska proleterska bataljona*, Godišnjak istorijskog društva BiH XII/1961.

Hurem Rasim, *Sporazumi o saradnji između državnih organa NDH i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. god.*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo br. 2, 1966.

Hurem Rasim, *Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira Nezavisne Države Hrvatske*, Godišnjak Društva istoričara BiH XVI/1965.

Kovačević Brano — Skoko Savo, *Junski ustanak u Hercegovini 1941*, Istorija radničkog pokreta — Zbornik radova 1, 1965.

Leković Mišo, *O nekim značajnijim sednicama Centralnog komiteta KPJ u toku 1942. god.*, rukopis.

Marjanović Jovan, *Prilozi istoriji sukoba NOP i četnika Draže Mihailovića u Srbiji 1941*, Istorija XX veka — Zbornik radova, I.

Milošević D. Slobodan, *Organizacija oslobođene teritorije sa centrom u Foči u prvoj polovini 1942. god.*, Istorija radničkog pokreta — Zbornik radova 2, 1966.

Morača Pero, *Društvenopolitička kretanja i politika KPJ u ustanku 1941*, JIČ 1/1962.

Morača Pero, *O nekim osnovnim karakteristikama oslobođilačkog rata i revolucije u 1942. godini*, Prvo zasjedanje AVNOJ-a — Zbornik radova naučnog skupa Bihać, 1966.

Morača Pero, *Odnosi između KPJ i Kominterne od 1941. do 1943. godine*, JIČ 1—2/1969.

Opat Jaroslav, *Ideja dviju etapa revolucije u političkoj liniji Kominterne poslije 22. juna 1941. godine i neke specifičnosti narodnodemokratske revolucije u Čehoslovačkoj — nekoliko primjedbi*, Prvo zasjedanje AVNOJ-a — Zbornik radova naučnog skupa Bihać, 1966.

Piljević Đorđe, *Neke specifičnosti razvoja ustanka u Hercegovini 1941. godine*, JIČ 3—4/1968.

Plenča Dušan, *NOP u Jugoslaviji i saveznici*, Istorijski glasnik 1—4/1961.

Stanisavljević Đuro, *Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941—1942. godine*, Istorija XX veka — Zbornik radova, IV, Beograd 1962.

Stepančić Miroslav, *Treća neprijateljska ofanziva u istočnoj Bosni, Crnoj Gori i Hercegovini gledana kroz neprijateljska dokumenta*, VIG 3/1951.

Šakota Slobodan, *Pripreme i prve ustaničke borbe u Hercegovini*, VIG 1/1954.

Šakota Slobodan, *Razvoj ustanka i borbe u Hercegovini jula i avgusta 1941. godine*, VIG 2/1954.

Šakota Slobodan, *Hercegovački narodnooslobodilački partizanski odred*, VIG 5/1954.

Šakota Slobodan — Petković Radomir, *Dejstva partizanskih jedinica u Hercegovini protiv okupatora, ustaša i četnika*, VIG 3/1961.

Škerl Franc, *Vloga in pomen Osvobodilne fronte slovenskega naroda (1941—1943)*, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1—2/1966.

Vladimirović Vladimir-Zelenjin, *Odnos sovjetske javnosti prema narodnooslobodilačkom ratu Jugoslavije protiv fašizma (1941—1942)*, Prvo zasjedanje AVNOJ-a — Zbornik radova naučnog skupa Bihać, 1966.

Vojinović Novica, *Borbe jedinica južnohercegovačkog partizanskog odreda u dolini Neretve u proljeće 1942. g.*, Godišnjak Društva istoričara BiH XII/1961.

Vujović Đuro, *O lijevim greškama KPJ u Crnoj Gori u prvoj godini narodnooslobodilačkog rata*, Istorijski zapisi 1/1967.

Vukomanović Mladen, *Ustanak u gornjoj Hercegovini juna 1941. godine*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo br. 1, 1965.

REGISTAR LIČNIH IMENA

Albahari, Nisim 73, 74, 96, 97, 98
Ambrosio, Vittorio 196
Arnautović, Petar 214
Avdalović, Mirko 43, 50

Babić, Ačim 36, 44, 67, 68, 109
Bader, Paul 114, 120, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 198,
199, 200, 202, 203, 204, 205, 210
Bajić, Nevenka 24, 26, 27, 31, 32, 34, 35, 36, 40, 42, 44, 45, 46, 47,
49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 66, 227, 302
Baruh, Jakov 56
Benak, dr Šandor (Aleksandar) 192, 204, 209
Benzler, dr Felix 193, 195
Besarević, dr Vojislav 226
Bilić, Sava 125, 211, 234
Bižić, Đuro 44, 215
Bjeletić, Ante 43
Bodiroga, Milan 148, 302
Bogunović, Brana 50
Botić, Stevan 44
Božić, dr Milan 226
Božić, Savo 44, 214
Broz, Josip-Tito 71, 73, 74, 77, 79, 85, 86, 91, 96, 98, 102, 108, 110,
111, 116, 117, 128, 129, 136, 140, 141, 142, 159, 244, 246, 249, 253,
256, 257, 259, 260, 261, 265, 267, 269, 300, 301
Burić, Stanko 56
Butić, Fikreta 207, 217, 302, 303

Caliose, Alberto 192
Cavallero, grof Ugo 195
Churchill, Sir Winston 102, 254, 301
Ciano, grof Galeazzo 31, 301
Cicmil, Obrad 112

Čanković, Miodrag 55, 303
Čelonja, Rajko 135, 233

Čolaković, Rodoljub 18, 35, 44, 45, 46, 53, 61, 67, 68, 85, 86, 95, 112,
126, 139, 230, 231, 236, 241, 246, 247, 271, 272, 273, 301
Čupić, Mato 152

Čemerlić, Hamdija 41, 96, 303
Četković, Vlado 55
Čuković, Risto 41

Dakić, Radoje — Brko 56
Damjanović, Stevo — Leko 41
Dangić, Jezdimir 41, 67, 68, 74, 109, 113, 120, 121, 125, 135, 136,
192, 193, 194, 201, 202, 213
Danilović, Uglješa 61, 70, 73, 74, 88, 93, 96, 146
Dapčević, Peko 173
Dedić, Fikret 34, 57
Dediđer, Vladimir 77, 79, 269, 301
Derikonja, Savo 215
Desnica, Ilija 50
Dragojlov, Fedor 193
Drapšin, Petar 56, 144, 146
Drenović, Uroš 44, 50, 165, 214
Drljača, Trivo 43, 50

Đekić, Radomir 71
Đilas, Milovan 15, 71, 91, 108, 136, 142, 149, 265, 266, 267, 268
Đilas, Petar 44, 50
Đukanović, Pero 67, 68
Đukić, Đuro 231
Đuranović, Mirko 215
Đuričić, Blažo 56
Đuričković, Boško 173
Đurić, Cvijetin 214
Đurić, Panto 150
Đurić, Vjekoslav 150

Eden, Anthony 254
Eleta, Stevo 112
Engels, Friedrich 143

Finci, Moni 134, 303
Fortner, Johann 191, 192, 204
Francetić, Jure 204, 210, 211

Gagić, Mile 43
Gajić, Ilija 215
Gandini, Antonio 196
Germogen, Maksimov 208
Glaise-Horstenaus, Edmund von 191, 193, 195, 196, 203, 204
Grdić, Radmilo 48, 49, 212

Hamović, Rade 158, 159, 237
 Hamović, Vladislav 48
 Hitler, Adolf 83, 221, 222, 259, 289
 Humo, Avdo 96, 98, 99, 145, 231, 246, 247, 248, 249
 Hurem, Rasim 24, 39, 199, 215, 227, 303

 Hijić, Vladimir-Lenjin 143, 144
 Ivković, Dušan 150
 Ivković, Nikola 150
 Ivković, Vlado 150

 Jakšić, Rade 225
 Jeftanović, dr Dušan 226
 Jelić, Ivan 208, 217, 302

 Jevđević, Dobroslov 48, 49, 212, 229
 Jovanović, Arso 159
 Jovanović, Batric 16, 174, 176, 177, 178, 301
 Jovanović, Dragoljub 78
 Jovanović, Iso 231

 Kapor, Čedo 56
 Karađorđević, kralj Aleksandar I 59
 Karađorđević, kralj Petar II 148, 287
 Kardelj, Edvard 80, 85, 98, 99, 128, 140, 156, 243
 Kasche, Siegfried 188, 189, 190, 191, 193, 195, 196, 198, 199, 200, 201
 202, 203, 207
 Kecman, Mile 50
 Keitel, Wilhelm 195
 Kerović, Radivoje 44, 215
 Kewisch (puk. šef štaba Zapovjedništva Srbije) 192
 Kidrič, Boris 183
 Kiesler, dr Georg 193
 Kilibarda, Mile 56
 Kosorić, Pero 112
 Kosorić, Radivoje 44, 215, 233
 Kovačević, Brana 26, 33, 38, 40, 44, 45, 96, 98, 99, 100, 145, 146,
 149, 162, 166, 181, 227, 303
 Kovačević, Sava 56
 Kovačević, Vidak 48
 Kovačević, Vojo 56
 Kraljačić, Tomo 142
 Kraljević, dr Novica 48, 49, 212, 227
 Krek, Miha 85
 Krezović, Gojko 233
 Krišković, Vinko 208
 Krnjević, Dušan 150
 Kulović, dr Sead 199

Kuntze, Walter 190, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 202, 204
Kvaternik, Eugen — Dido 204
Kvaternik, Slavko 191, 194, 207

Laxa, Vladimir 196, 199
Leković, Mišo 236, 263, 301, 303
Lorković, dr Mladen 204
Lošić, Kiril 223
Lošić, Nedeljko 223
Lukač, Dušan 24, 28, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 42, 44, 45, 46,
47, 48, 50, 52, 53, 54, 56, 61, 63, 140, 165, 166, 301
Lütters, Rudolf 191

Maček, Vladimir 128
Marasović, Olga 247
Marjanović, Bogdan 125, 132
Marjanović, Jovan 16, 17, 77, 78, 301, 303
Martinović, Pero 152
Marx, Karl 143
Maslić, Omer 231
Medunić, Aco 215
Mihailović Dragoljub — Draža 8, 9, 12, 17, 40, 41, 66, 67, 70, 71,
73, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 93, 96, 97, 99, 100, 102, 106, 109,
113, 114, 119, 124, 125, 129, 132, 163, 164, 166, 167, 169, 170, 174,
187, 190, 223, 224, 253, 254, 255, 257, 259, 260, 261, 269, 271, 272,
278, 279, 280, 282, 284, 287, 288, 289, 290, 293, 295, 303
Mihajlović, Vjačeslav — Molotov 254
Mihajlović, Sergije 41, 68
Mijatović, Cvijetin — Majo 112
Milošević, Đuro 214
Milošević, Slobodan 96, 303
Milutinović, Ivan 268
Miljanić (željezničar) 152
Miskin, Vaso-Crni 146, 148, 155
Mišeljić, Jovan 43, 50, 151
Mišković, Savo 150
Mitrović, Golub 214, 231
Momčilović, Milorad 41
Morača, Pero 7, 12, 13, 14, 72, 221, 255, 262, 301, 303

Nađ, Kosta 55
Nedić, Milan 16, 72, 73, 82, 83, 85, 86, 87, 93, 121, 124, 173, 188, 189,
193, 195, 196, 197, 257, 261, 264
Nešković, Blagoje 136, 181, 241, 265, 268
Nešković, Radomir 44
Nikolić, Vojo 56
Novaković, Grujo 211
Novaković, dr Niko — Longo 48, 49

Odić, Slavko 190, 195, 196, 207, 301
Opat, Jaroslav 256, 303

Paunović, Stanko — Veljko 181
Pavelić, Ante 122, 124, 191, 192, 194, 195, 198, 206, 207, 208, 209,
210, 212, 264,
Pećanac, Kosta 109
Pejović, Đorđe 150
Pejković, Krsto 150
Pekić, Dušan 150
Perić, Vladimir-Walter (Petruškin) 249
Perišić, Radojica 43, 151, 228
Perović, Lepa 165
Perović, Puniša 56, 226
Pešikan, Jefto 150
Petković, Radomir 50, 65, 66, 146, 150, 231, 304
Petovar, Rudi 96, 125, 134, 138, 139, 236, 241, 302
Petrović, Ivan 215
Pflaffenroth, (puk., načelnik štaba borbene grupe »Bader«) 204
Pijade, Moša 97, 102, 103, 104, 105, 140, 141, 142, 165, 256, 259, 260,
261
Piljević, Đorđe 25, 26, 33, 38, 304
Plenča, Dušan 39, 139, 224, 255, 302, 304
Popara, Miro 150, 154
Popivoda, Krsto 56
Popović, Marko 43, 50
Popović, Milentije 147, 163, 230
Popović, Milorad 43, 50
Popović, Pero 152
Popović, Stevo 61, 69, 118, 123, 125, 139, 302
Popović, Vojin 56
Pređa, Savo 212
Primorac, Ivan 152
Princip, Slobodan-Seljo 68, 112
Prpić, Ivan 204, 209
Pušić, Andrija 152

Račić, Dragoslav 71, 125, 127, 132, 133
Radelj, Mato 152
Radović, Borko 135, 233
Ranković, Aleksandar 85, 101, 102, 235
Rašeta (major) 50
Ribar, Ivo-Lola 85, 128, 136, 140, 155, 156, 241, 243, 265
Ribbentrop, Joachim von 195, 197, 198, 202
Rintellen, Enno von 196
Roatta, Mario 196, 197, 198, 199, 200, 201, 203, 213
Rogan, Mićo 150
Rogan, Obren 150
Rokvić, Mane 50

Samardžić, Petar 43, 50, 151, 228
Sarajlić, Abdulah 134, 138, 302
Savić, Sreta 302
Seferović, Mensur 156
Sekulić, Bajo 173
Simović, Dušan 80
Skendžić, Božo 44
Skočajić, Đoko 151
Skoko, Savo 26, 33, 38, 40, 44, 45, 227, 303
Stakić, Branko 214
Stanar, Mića 233
Stanisavljević, Đuro 49, 228
Stepančić, Miroslav 134, 304
Stipković (pukovnik) 211
Subotić, Vukašin 215

Šakota, Slobodan 26, 30, 32, 35, 40, 42, 47, 49, 50, 54, 56, 58, 65, 66,
146, 150, 151, 304
Šarić, Ante 56
Šehić, Nusret 59, 302
Škerl, Franc 183, 304

Tili, Paul 153
Todić, Cvijetin, 44, 138, 214
Todorović, Boško 41, 66, 109, 124, 151
Todorović, Vojo 55
Trifunović, Ilija-Birčanin 48
Trklja, Lazar 48, 151
Tuđman, Franjo 96, 221, 302

Veselinov, Jovan 181, 182
Visarionović, Josif — Staljin 102, 143, 144, 254, 255, 259
Wisshaupt, Ernest 190, 192, 193, 194, 197, 200, 202, 204, 210, 302
Vladimirović, Vladimir — Želenjin 256, 304
Vojinović, Novica 66, 232, 233, 304
Vrančić, Vjekoslav 193, 197, 213, 217, 302
Vučurević, Panto 150
Vujasinović, Todor 44, 45, 62, 70, 96, 119, 127, 134, 137, 138, 223,
231, 245, 302,
Vujović, Đuro 14, 15, 16, 148, 171, 173, 174, 175, 177, 260, 304
Vujović, Tomo 150
Vukanović, Đorđe 150
Vukmanović Svetozar-Tempo 67, 68, 72, 73, 85, 95, 96, 98, 108, 110,
111, 116, 117, 126, 127, 128, 135, 137, 162, 163, 241, 244
Vukomanović, Mladen 26, 33, 38, 56, 304
Vukotić, Radoslav 43

Zrenjanin, Žarko-Miloš 178, 179
Žujović, Sreten-Crni 142

REGISTAR GEOGRAFSKIH IMENA

Alipašin Most 59, 239
Austrija 277, 286
Avtovac 26

Bačka 178, 179, 224
Balkan 102, 121, 188
Banat 224
Banja Luka 28, 30, 31, 51, 54, 57, 59, 139, 248
Baranja 178, 179
Beograd 11, 12, 13, 16, 19, 20, 22, 24, 26, 28, 35, 39, 55, 77, 79, 96,
102, 174, 178, 189, 190, 193, 198, 201, 213, 236, 243, 246, 254, 299,
300, 301, 302, 304,
Berkovići 34, 35
Berlin 201, 222
Besarabija 121
Bihać 7, 27, 31, 32, 50, 54, 148, 256, 302, 303, 304
Bijeljina 29, 51, 52, 53, 59, 245, 248
Bileća 25, 31, 34, 41, 43, 50, 53, 56, 155
Birač 29, 38, 134, 232
Bjelašci 237
Bjelašnica 112
Blagaj 151
Bojčica Mahala 160
Boka 15, 48, 82, 89, 90, 92, 102, 150, 173, 176, 268
Bon 190, 193, 195, 196, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 299
Borač 123, 150, 153, 158, 159, 160
Borija 139
Borike 120, 125, 133
Bosanska Dubica 27, 35, 53, 54
Bosanska Gradiška 52, 59
Bosanska Kostajnica 27, 28, 34
Bosanska krajina 24, 27, 28, 29, 31, 32, 34, 36, 38, 40, 52, 53, 54, 55,
62, 63, 74, 93, 112, 114, 117, 130, 140, 144, 162, 164, 165, 166, 167,
168, 169, 222, 235, 243, 267, 270, 301
Bosanska Krupa 27, 28, 30, 32, 34, 53
Bosanski Brod 29, 245
Bosanski Novi 27, 30, 41, 53, 54

Bosanski Petrovac 27, 28, 31, 32, 50, 53, 54
 Bosansko Grahovo 27, 28, 32, 50, 54, 139
 Bosna 49, 72, 83, 86, 102, 113, 124, 130, 146, 154, 162, 178, 181, 184,
 190, 193, 201, 217, 224, 226, 239
 Bosna (rijeka) 24, 107, 112, 114, 117, 191, 235, 239
 Bosna i Hercegovina 5, 7, 9, 10, 11, 12, 14, 17, 18, 19, 20, 21, 23,
 30, 33, 35, 37, 39, 41, 42, 45, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60,
 61, 62, 67, 68, 72, 74, 82, 86, 87, 88, 92, 93, 96, 97, 102, 103, 106,
 107, 109, 111, 112, 113, 119, 123, 128, 129, 131, 132, 133, 138, 140,
 141, 144, 146, 150, 155, 157, 162, 165, 166, 167, 168, 170, 180, 187,
 188, 189, 190, 200, 201, 203, 206, 221, 222, 224, 226, 233, 234, 235,
 236, 240, 241, 242, 243, 244, 247, 248, 249, 259, 264, 267, 270, 271,
 272, 280, 281, 282, 283, 284, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 299, 300,
 302, 303
 Božanovići 237
 Brajići 78
 Bratunac 29, 108, 127, 134, 201
 Brčko 51, 52, 239, 245
 Breza 85, 117
 Brusnica 239
 Bugarska 226
 Bugojno 32, 64, 272
 Bundići 153
 Busovača 24

 Cavtat 153
 Cazin 32, 52
 Centralna Bosna 9, 24, 28, 29, 52, 54, 64, 139, 140, 167, 187, 218, 270
 Cetinje 227
 Crna Gora 7, 9, 12, 13, 14, 15, 16, 30, 31, 42, 48, 56, 65, 66, 82, 88,
 89, 90, 91, 92, 102, 108, 111, 113, 114, 123, 133, 134, 138, 141, 145,
 150, 155, 156, 157, 163, 164, 166, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175,
 176, 177, 178, 184, 195, 197, 209, 212, 213, 222, 224, 226, 227, 228,
 233, 234, 236, 237, 241, 253, 264, 267, 268, 283, 284, 293, 294, 295,
 301, 304

 Čačak 8
 Čajniče 59, 69, 134, 157, 228, 237
 Čapljina 53
 Čehoslovačka 256, 301, 303
 Čemernica 57, 139
 Čemerno 112
 Češka 222

 Dabar 34
 Dalmacija 48, 49, 217
 Derventa 29, 245
 Devetak 133
 Doboj 29, 30, 34, 52, 245

Dobro Polje 237
 Donja Duboka 153
 Donji Vakuf 27, 32, 139, 272
 Drina 24, 29, 112, 114, 117, 125, 135, 139, 162, 187, 191, 201, 211,
 213, 234
 Drinjača 29, 67, 126, 127, 134, 135, 139, 201
 Drvar 27, 28, 31, 32, 38, 50, 53, 54, 63, 166
 Duboka Krajina 27
 Duboke Ljuti 153
 Dubrovnik 195
 Dunav 123

 Engleska 44, 89, 141, 148, 167, 257, 259, 262, 263, 264, 278, 287
 Estonija 121
 Evropa 83, 101, 104, 147, 164, 222, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260,
 261, 264, 277, 280, 286, 289

 Fatnica 34, 150
 Foča 29, 69, 96, 98, 108, 110, 115, 116, 123, 129, 134, 139, 157, 195,
 200, 228, 235, 236, 237, 245, 246, 253, 303
 Fojnica 24
 Francuska 102, 256

 Gacko 25, 26, 43, 50, 52, 56, 152, 153, 155, 228, 229
 Gajlovići 153
 Glamoč 27, 28, 32, 35, 52, 64, 139
 Glasinac 69, 211, 234
 Glđevci 153
 Goražde 29, 59, 69, 112, 116, 134, 195, 228, 236, 237
 Gorica 224
 Gornja Duboka 153
 Gornja Hercegovina 26, 111, 302, 304
 Gornja Vogošća 239
 Gornje livanjsko polje 27
 Gornje Podrinje 73
 Gornji Borač 159
 Gornji Zalukovik 223
 Gračanica 29
 Gradine 159, 160
 Grajsalići 237
 Grčka 222
 Gredice 239

 Han-Pijesak 36, 44, 67, 107, 108, 109, 110, 117, 120, 127, 131, 133, 201,
 213, 215, 234
 Hercegovina 14, 20, 24, 25, 26, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 40, 41,
 42, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 59, 61, 64, 66, 93,
 98, 108, 112, 114, 120, 124, 133, 134, 138, 144, 145, 146, 147, 148,

149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 163, 164, 167, 169,
 174, 178, 184, 197, 198, 203, 208, 209, 212, 213, 217, 222, 226, 227,
 228, 229, 231, 232, 233, 236, 237, 241, 243, 248, 271, 272, 273, 300,
 302, 303, 304
 Holandija 222
 Hrvatska 7, 31, 49, 79, 88, 120, 128, 129, 156, 184, 187, 188, 189, 191,
 206, 213, 236, 243, 301, 302, 304
 Hum 152

 Igman 108
 Ilidža 239
 Istočna Bosna 9, 14, 17, 18, 20, 24, 28, 29, 34, 36, 38, 40, 51, 52, 53,
 55, 59, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 79, 82, 85, 86, 87, 88,
 92, 93, 94, 96, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117,
 118, 119, 120, 121, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132,
 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 144, 146, 157, 161, 162, 163, 164,
 166, 167, 168, 169, 174, 181, 182, 187, 189, 191, 192, 193, 194, 195,
 196, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 208, 209, 211, 212, 213,
 217, 218, 221, 222, 223, 225, 227, 228, 229, 231, 233, 234, 235, 236,
 237, 239, 240, 241, 242, 243, 253, 270, 272, 273, 283, 293, 294, 300,
 303, 304
 Istočna Hercegovina 9, 12, 20, 21, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 32, 36, 37,
 38, 40, 54, 56, 59, 65, 66, 96, 113, 144, 146, 147, 149, 154, 155, 156,
 162, 164, 166, 167, 168, 169, 171, 174, 187, 195, 212, 213, 217, 218,
 221, 223, 225, 227, 229, 233, 234, 237, 240, 253, 267, 270, 273, 283,
 293, 294
 Istočna Poljska 254
 Istočna Srbija 16, 78, 101
 Istra 224
 Ivan Sedlo 24, 112
 Ivančiči 20, 55, 61, 67, 70, 73, 74, 88, 92, 93, 96, 97, 98, 99, 100, 105,
 107, 109, 131, 140, 141, 145, 146, 149, 164, 166, 181, 242, 300
 Ivanjica 8
 Ivanjska 59

 Jablanica 239
 Jahorina 29, 38, 108, 110, 157, 239, 240
 Jajce 27, 31, 53, 54, 139, 272
 Janj 27, 38, 42
 Japan 222
 Jasenovac 246
 Jeleč 159
 Jezero 160
 Jugoistočna Bosna 59, 69
 Jugoistočna Srbija 101
 Jugoslavija 5, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 18, 19, 21, 23, 24, 32, 39, 61, 77,
 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 93, 98, 102, 103, 104, 105,
 120, 139, 140, 141, 147, 148, 164, 170, 173, 176, 179, 181, 190, 195,
 203, 206, 221, 222, 223, 224, 253, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261,

262, 263, 264, 265, 266, 268, 269, 273, 277, 278, 279, 284, 286, 287,
288, 289, 294, 295, 301, 302, 304

Južna Hercegovina 154

Južna Srbija 16

Kakanj 239

Kalinovik 29, 69, 114, 154, 157, 158, 159, 160, 228, 236, 237, 240, 272

Kamenica 138

Kladanj 29, 123

Ključ 27, 32, 52, 139

Ključ (selo kod Gacka) 153

Knin 27

Kolašin 174

Konjic 32, 41, 53, 246

Koraj 34

Korijen 110

Koruška 224

Kosovo 60

Kotor 195

Kotor-Varoš 28, 52

Kozara 27, 38, 54, 63

Krivaja 71

Krivojevići 110

Krupanj 37

Kulen-Vakuf 31, 34, 40, 44, 50

Kupres 32, 64, 139, 272

Kusače 120

Kute 237

Lašva 24

Lelija 112

Lenjingrad 98

Letonija 121

Lijevo-Polje 28

Lika 12, 49

Litva 121

Livno 27, 52, 53, 54, 64, 139

London 8, 12, 13, 80, 84, 102, 106, 122, 124, 129, 148, 170, 176, 188,

201, 207, 223, 224, 254, 255, 257, 260, 261, 264, 269, 278, 287, 299

Luka 153

Lukavica 239

Ljubija 30

Ljubinje 52

Ljubljana 198, 199, 200, 209, 213, 243

Madžarska 277, 286

Maglaj 29

Majeveica 29, 38, 44, 71, 111, 118, 125, 133, 136, 137, 138, 139, 213,

215, 235, 236, 241, 245, 272

Makedonija 184, 243

Manjača 28, 31, 57

Miladići 239
 Milići 127
 Miloševići 211
 Miljevina 160
 Mjehovine 237
 Mokro 239
 Mokronoge 114
 Moskva 80, 84, 91, 98, 99, 105, 178, 253, 254, 255, 256, 259, 263, 280, 289
 Mostar 29, 33, 51, 56, 59, 151, 201
 Motaonica 139
 Mrkonjić-Grad 27, 31, 32, 44, 50, 52, 139, 214, 272

 Neretva 24, 66, 160, 272, 304
 Nevesinje 25, 26, 41, 43, 50, 52, 114, 153, 155, 228, 229, 272
 Nikšić 66
 Norveška 222
 Nürnberg 190
 Njemačka 25, 30, 79, 81, 84, 99, 143, 178, 222, 244, 253, 254, 277, 286

 Obalj 158, 159
 Okruglica 246
 Okruglo 69
 Olovo 29, 108, 109, 110
 Opatija 195, 196, 209, 213
 Osenik 59
 Ozren (dobojski) 29, 34, 38, 44, 57, 108, 111, 118, 126, 127, 136, 137, 138, 139, 162, 213, 214, 230
 Ozren (sarajevski) 215

 Pale 59, 123, 238
 Paprača 36
 Piperi 239
 Plana 34
 Planinica 117
 Pljeva 27, 38, 42
 Podgrmeč 27, 38, 44, 50, 63
 Podromanija 131, 133
 Podvelešci 148
 Poljska 121, 222, 301
 Pomoravlje 16
 Posavina 28, 59, 126, 209, 215, 272
 Prača (rijeka) 116, 126, 133, 157, 160, 237
 Prag 301
 Prijedor 53, 54, 195
 Prnjavor 52
 Prozor 52, 235

Radić 41
 Rajac 160
 Rajlovac 59, 247
 Ravna Gora 79
 Rim 31, 192, 200, 222
 Risnik 153
 Rizovići 160
 Rogatica, 29, 35, 41, 44, 52, 53, 59, 69, 85, 95, 108, 110, 111, 114,
 116, 133, 215, 238
 Romane 237
 Romanija 29, 38, 55, 67, 71, 86, 93, 108, 114, 117, 123, 124, 125, 126,
 127, 133, 162, 190, 211, 213, 215, 234, 235, 241, 242
 Rostov 91
 Rudo 107
 Rumunija 221, 222, 254
 Rusija 31, 38, 44, 104, 121, 277, 286

 Sadžaci 153
 Sandžak 9, 15, 71, 82, 83, 89, 90, 92, 108, 133, 138, 163, 173, 176, 222,
 224, 227, 228, 233, 234, 236, 241, 243, 268, 284, 295
 Sanski Most 27, 28, 32, 34, 52
 Sarajevo 5, 6, 20, 22, 24, 26, 29, 44, 51, 52, 56, 59, 61, 67, 68, 72, 73,
 86, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 107, 108, 110, 111, 114, 115, 117, 123, 126,
 128, 134, 142, 157, 160, 162, 164, 191, 192, 198, 201, 204, 209, 210,
 221, 226, 237, 238, 240, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 299,
 300, 302, 303, 304
 Sava 24, 29, 112, 123, 162, 191, 195
 Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR) 9, 25, 26, 37,
 38, 44, 58, 79, 80, 83, 84, 89, 90, 101, 102, 104, 105, 140, 143, 148,
 171, 176, 179, 222, 253, 254, 255, 256, 257, 259, 260, 261, 262, 263,
 264
 Sedlo 112
 Sela 160
 Semberija 29, 209, 215, 241, 272
 Semizovac 59, 239
 Sjedinjene Američke Države (SAD) 222, 254, 255, 259, 260, 262,
 263, 264
 Sjeverna Afrika 273
 Sjeverna Albanija 224
 Sjeverna Hercegovina 150, 231
 Sjeverni Banat 179
 Skender Vakuf 28, 164, 166
 Skoplje 243
 Slovenija 78, 82, 84, 89, 92, 142, 181, 183, 184, 217, 224, 243
 Sokolac 29, 52, 59, 69, 108, 211
 Split 48, 263
 Srbija 7, 8, 9, 14, 16, 17, 21, 42, 59, 64, 66, 70, 71, 72, 74, 78, 79, 80,
 81, 82, 83, 85, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 101, 102, 109, 113, 114, 115,
 118, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 129, 131, 132, 135, 136, 139, 141,

166, 170, 181, 182, 184, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 194, 200, 209,
 210, 211, 213, 222, 224, 238, 243, 264, 268, 279, 281, 284, 289, 291,
 292, 295, 301, 303
 Srebrenica 29, 108, 110, 127, 133, 134, 139, 201
 Srednja Bosna 14, 48
 Srednje 134
 Srem 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 224, 236, 268, 272, 302
 Srpsko Kijevo 34
 Staljingrad 273
 Stara Gradiška 246
 Stari Brod 211
 Stolac 34, 35, 41, 53
 Stolice 37, 65, 67
 Strugarnik 79
 Stupari 29
 Sunja 30
 Susječno 160
 Sutjeska (rijeka) 273
 Suvaja 41

 Šatorovići 69
 Šćepan-Polje 73
 Sekovići 235
 Šipovica 153
 Široki Brijeg 52
 Sumadija 13, 16, 125

 Teslić 52
 Topići 160
 Topliše 160
 Travnik 52, 53, 54, 64, 272
 Trebava 29, 30, 44, 126, 139, 213, 214, 272
 Trebinje 53, 56, 151
 Treći Rajh 21, 22, 83, 84, 100, 167, 171, 179, 188, 189, 190, 193, 197,
 199, 200, 201, 202, 212, 254, 255, 258, 264
 Trnovo 59, 69, 160, 239
 Trst 224
 Turija 179
 Tuzla 29, 51, 52, 107, 245, 248

 Ulog 114
 Una 27
 Uskoplje 152
 Usora 29
 Ustikolina 116
 Ustiprača 107
 Uzlomac 139
 Užice 8, 70, 254
 Vakuf 239

Valjevo 79, 100, 101,
Vareš 86, 95, 117
Varšava 301
Velika Britanija 14, 102, 254, 255, 260, 262, 264
Velika Kladuša 32, 42
Vidrići 120
Vilišta 160
Visočica 112
Visoko 239, 246
Višegrad 29, 69, 73, 107, 108, 110, 111, 114, 115, 123, 133, 139, 157,
160, 238
Vlahovlje 237
Vlasenica 29, 36, 72, 107, 108, 109, 110, 117, 120, 125, 127, 131, 133,
138, 201, 223, 234, 238
Vojvodina 120, 150, 178, 179, 180, 268, 299
Vokača 160
Vozuća 59, 239
Vrbas (rijeka) 24, 31
Vrhprača 110
Vukosavci 134

Zagorje 160
Zagreb 21, 31, 77, 79, 82, 96, 128, 162, 188, 189, 190, 191, 193, 195,
203, 207, 208, 213, 221, 243, 244, 246, 268, 300, 301, 302
Zapadna Bosna 24, 48, 52, 54, 59, 120, 139, 140, 178, 195, 236
Zapadna Evropa 254
Zapadna Hercegovina 54, 58, 273
Zapadna Srbija 9, 12, 13, 16, 70, 109, 125, 190, 243
Zavidovići 123, 239
Zelengora 236, 237
Zelenika 152
Zenica 29, 51, 52, 86, 95, 214, 239, 245
Zurovići 153
Zvijezda 29, 38, 117, 124, 127, 215, 241, 242
Zvornik 29, 34, 59, 107, 108, 123, 136
Žepče 239, 248

Žljebovi 107
Žulji 153

SADRŽAJ

	Strana
Predgovor	5
UVOD	7

I

NEKE KARAKTERISTIKE USTANKA U BOSNI I HERCEGOVINI 1941. GODINE	23
Osnovna obilježja ustanka	24
Prilagođavanje KPJ u Bosni i Hercegovini uslovima ustanka	51
Naponi KPJ da ustanak kontroliše i politički usmjerava	61

II

OSNOVNI ELEMENTI KRIZE NOP-a	75
Novi tonovi u politici Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije krajem 1941. i početkom 1942. godine	77
Forme ispoljavanja krize na tlu Bosne i Hercegovine	107
Karakteristične pojave krize u drugim jugoslovenskim zemljama	170

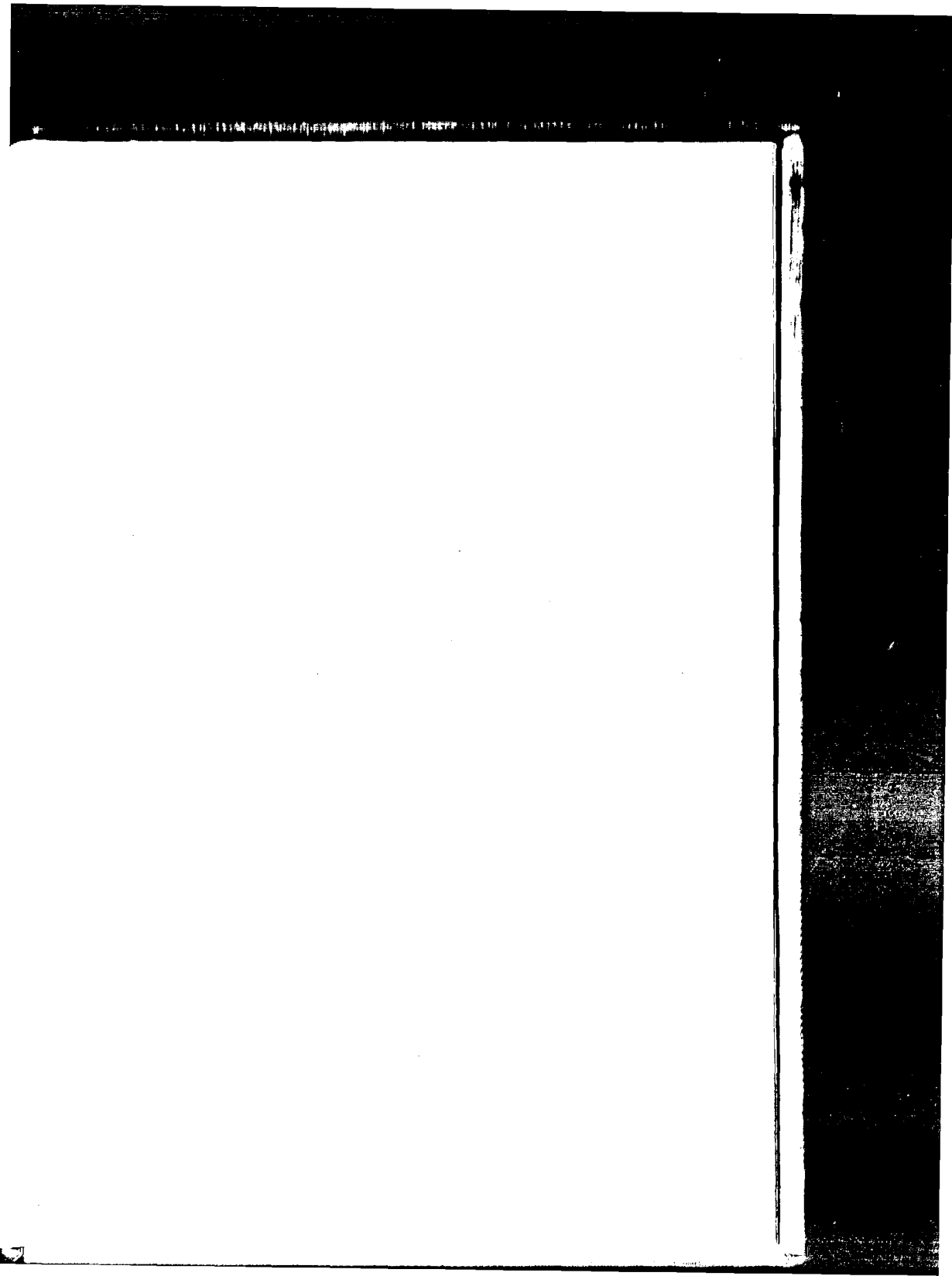
III

MJERE OKUPATORA I USTAŠA KAO FAKTOR KRIZE NOP-a	185
Pokušaj pacifikacije Bosne i Hercegovine	187
Korekcija ustaške politike prema Srbima	206

IV

ISPOLJAVANJE KRIZE NOP-a U BOSNI I HERCEGOVINI	219

	Strana
Političko opredjeljenje ustanika i raspadanje ustaničkih odreda	221
Slabljenje ilegalnog NOP-a u gradovima	242
V	
PREVAZILAŽENJE KRIZE NOP-a	251
Stav Komunističke internacionale prema politici KPJ u ustanku	253
Prilagođavanje politike KPJ	263
Oživljavanje NOP-a u Bosni i Hercegovini	270
VI	
ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	275
DIE KRISE DER VOLKSBEFREIUNGSBEWEGUNG IN BOSNIEN UND DER HERZEGOWINA ENDE 1941 UND ANFANG 1942	286
Zusammenfassung	
PRILOZI	297
Izvori i literatura	299
Registar ličnih imena	305
Registar geografskih imena	311

Rasim Hurem
KRIZA NOP-a U BOSNI I HERCEGOVINI KRAJEM 1941.
I POČETKOM 1942. GODINE

*

Izdavač:
»Svjetlost«, izdavačko preduzeće, Sarajevo

Za izdavača:
Abdulah Jesenković

Tehnički urednik:
Hilmo Hadžić

Korektor:
Veselko Koroman

Štampa:
»Svjetlost«, Štamparija Trebinje

